

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№4 (523)
липень-серпень
2015

Головний науковий редактор:
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Зенон Когут* (Едмонтон, Канада), *В.М.Литвин* (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Анджеї Поппе* (Варшава, Польща), *О.О.Рафальський* (Київ), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Тайрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*, *О.Є.Лисенко*, *М.Р.Литвин*, *І.К.Патриляк*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Реєнт* (заст. гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *П.М.Сас*, *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шаповал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №7 від 25.06.2015 р.

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Редактори:

С.Г.Архипенко
В.В.Григор'єв

Макет і верстка:

А.О.Михайлова

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 450 прим. Зам. №2369
Підписано до друку 26.08.2015 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Електронна версія:

www.history.org.ua

«УІЖ» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних:
EBSCO, Slavic Humanities Index, РИНЦ

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф. 400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 455-91-52
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Білоус Н.О. Луцьке вйтівство в XV–XVII ст.: характеристика інституту та персоналії урядників	4
Станіславський В.В. Ідентифікація українських купців Війська Запорозького у «зовнішній» і «внутрішній» документації російського посольства в Османській імперії (початок XVIII ст.)	23
Глизь Ю.І. Фінансова діяльність Київської міської думи (1871–1914 рр.)	37
Пиріг Р.Я. Діяльність І.Кістяковського в урядах Української Держави (травень – грудень 1918 р.)	59
Левчук Н.М. (Київ, Україна), Боряк Т.Г. (Київ, Україна), Воловина О. (Чапел-Гілл, США), Рудницький О.П. (Київ, Україна), Ковбасюк А.Б. (Київ, Україна). Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки	84
Кузьменко Ю.В. (Ніжин). Від партійної дисципліни до політичної кон'юнктури: «перебудова» в рецепції партійно-радянської номенклатури УРСР	113
Мальшина К.В. (Київ, Україна), Сінкевич Є.Г. (Миколаїв, Україна), Перовшек Ю. (Любляна, Словенія). Українська та словенська національні ідеї у XX ст.: порівняльний аналіз	127

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Куценко Ю.Ю. (Херсон). Постать і спадщина М.Драгоманова в українській історіографії: стереотипи й канон	139
Корольов Г.О. Європейський федераліст, імперіаліст і політичний реаліст: польські історики про Ю.Пілсудського та його східну політику	148

ОСОБИСТОСТІ В ІСТОРІЇ

Смолій В.А., Реєнт О.П. Улюбленець Долі (до 100-річчя від дня народження академіка НАН України, Героя України П.Т.Тронька)	161

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

Якубова Л.Д. Процес українського націєтворення vs імперські практики маргіналізації на Донбасі (XVIII – початок XXI ст.)	173

ІСТОРИОГРАФІЧНА КЛАСИКА

Білас Л.-Р.Р. Історія як спокусник (<i>вступна стаття О.В.Яся</i>) ...	189

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Якимович Б. Україна та українці: події далекі і близькі: Вибрані праці (Г.М.Стародубець, Житомир)	209
Карпов В. Становлення та розвиток військової символіки України: 1991–2012 рр. (М.Ф.Дмитрієнко, Я.О.Іщенко)	216
Ассманн А. Нові неприємності з культурою спогадів: Інтервенція (А.Ю.Мартинов)	220

ХРОНІКА

Литвин М.Р. (Львів), Хахула Л.І. (Львів). V наукові читання імені академіка Я.Д.Ісаєвича	225
Матяш І.Б. Новини Українсько-угорської комісії істориків	229
Ковалевська О.О. Ювілейна конференція випускників і викладачів Літньої школи Студій Східної Європи Варшавського університету	232
Бачинська О.А. (Одеса), Кучерук М.С. (Одеса). I Всеукраїнська наукова конференція, присвячена 600-річчю міста «Кочубіїв – Хаджибей – Одеса»	235
Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ	237

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг – не більше **30** стор. (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шриффт – **Times New Roman**, келль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**, формат файлу – **.doc**. Якщо при наборі використовувалися нестандартні шрифти («Іжиця», «Litopys New Roman» та ін.), необхідно їх надати (стандартне розташування в ОС Windows: C:/Windows/Fonts).

Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті, ілюстрації – в окремих файлах. Посилання виконуються через меню «Вставка» в **автоматичному режимі (!)**.

Автори мають **повідомити**: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи, посаду, електронну пошту, телефон (робочий, домашній, мобільний), адресу для листування.

У редакцію слід подавати **роздрукований примірник, електронну копію**, а також **УДК, дві анотації** на 5–6 речень (українською й англійською мовами), **два комплекти ключових слів** (не менше 5–6, українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», оф. 501, вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну скриньку: **uhj@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

УДК 352.075.31 : 94 (477) «14/16»

Н.О.БІЛОУС *

ЛУЦЬКЕ ВІЙТІВСТВО В XV–XVII ст.: ХАРАКТЕРИСТИКА ІНСТИТУТУ ТА ПЕРСОНАЛІЇ УРЯДНИКІВ

Характеризується уряд луцького вейта в XV–XVII ст., який був спадковим («дідичним»). Ідеться про його доходи й судову компетенцію. Описуються деякі конфлікти з міською громадою, перипетії з набуттям уряду та факти передачі його в оренду. За виявленими автором джерелами вперше публікується повний перелік луцьких вейтів, а також заповіт одного з них – Марка Жоравницького.

Ключові слова: вейт, міська громада, міське самоврядування, маґдебурзьке право, Луцьк.

В останні роки в європейській історіографії фокусуються увага на дослідженні правлячих еліт різних міських осередків і країн¹. Ідеться про групу людей, які обіймали ключові посади/уряди в місті/регіоні, ухвалювали важливі (іноді доленосні) для суспільства рішення. У містах на німецькому (маґдебурзькому) праві подібною групою були райці, котрі відрізнялися від решти міського суспільства більшими майновими статками, освіченістю, елітарним статусом і соціальним престижем. Однак у багатьох українських містах раннього нового часу міські ради не мали такого значення, як в німецьких чи польських містах, натомість ключовою фігурою тут був вейт, який нерідко зосереджував у своїх руках усю адміністративну й судову владу. Оскільки вейтівський уряд

* Білоус Наталія Олексіївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, сектор соціальної історії
E-mail: bilousnat@ukr.net

¹ Див., напр.: Zdenka J. Rats- und Gerichtspatriziat der rechten Stadt Danzig 1342–1525. – Bd.I–II. – Hamburg, 1991; Czaja R. Patrycjat Starego Miasta Torunia i Starego Miasta Elblaga w średniowieczu // Elity mieszczańskie i szlacheckie Prus Królewskich i Kujaw w XIV–XVIII wieku. – Toruń, 1995. – S.13–47; Mikulski K. Elity władzy wielkich miast pruskich w XIII–XVIII wieku (próba analizy dynamicznej procesu długiego trwania) // Genealogia: Rola związków rodzinnych i rodowych w życiu publicznym w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym. – Toruń, 1996. – S.311–342; Noga Z. Krakowska rada miejska w XVI wieku: Studium o elicie władzy. – Kraków, 2003; Długokęcki W. Elita władzy miasta Malborka w średniowieczu. – Malbork, 2004; Kardas A. Elita władzy w Toruniu w XVII wieku: Mechanizmy kształtowania się i wymiany grup rządzących. – Toruń, 2004; Jakimińska G. Elita władzy lubelskiej gminy miejskiej w latach 1555–1651. – Lublin, 2012; Między Zachodem a Wschodem. – T.VI: Organizacja władz miejskich na obszarze Pierwszej Rzeczypospolitej i na Śląsku w XIII–XVIII wieku / Pod red. K.Mikulskiego, M.Golińskiego. – Toruń, 2013 та ін.

забезпечувався значним мастком і був гарантованим джерелом доходів, сталося так, що чимало міських вйтівств опинилося в руках магнатів або заможної шляхти². Більшою мірою це було характерно для міст Волині.

Уряд луцького вйта було, очевидно, започатковано привілеєм польського короля Владислава I жителям Луцької землі («terrae Luczensis») від 31 жовтня 1432 р., за яким місту Луцьку надавалося німецьке право («jus teutonicum»)³. І хоча в документі відсутні прямі згадки про вйтівство, сам факт видачі міській громаді такого акта передбачав встановлення в місті відповідного уряду. 31 липня 1497 р. великий князь литовський Александр надав підтверджуючий привілей на маґдебурзьке право за взірцем столичного Вільна, розширивши компетенцію вйта та прерогативи міської громади, звільнивши її від юрисдикції великокнязівських урядників⁴. Цим привілеєм було також регламентовано доходи вйта.

Луцьке вйтівство як інститут влади досі не ставало предметом спеціального розгляду в історіографії, лише частково висвітлювалося в контексті урбаністичних студій. Побіжно цього питання у своїй фундаментальній праці, присвяченій історії німецького права в Польщі й Литві, торкнувся М.Владимирський-Буданов⁵. В.Антонович у передмові до видання актів про міста 1432–1798 рр. наголосив на тому, що з отриманням міськими громадами самоврядування за маґдебурзьким правом вйти втратили в містах судову владу над міщанами, яка перейшла до лентвйтів. На думку історика, це стосувалося й Луцька, де вйти мали спадкові (дідичні) права на свої земельні володіння, але судова влада належала виборному міщанами урядникові – лентвйтові, що, однак, за нашими спостереженнями, не відповідало дійсності⁶. А.Заяць у дослідженні, присвяченому інституту вйтівства в містах Волині, коротко характеризує доходи луцького вйта та конфлікти міської громади з ним⁷. Статті О.Штанько, присвячені історії міського самоврядування Луцька в ранньомодерний період, у тому числі луцькому вйтівству, містять перерахунок фактів з актових книг XVI ст. і загалом мають компілятивний характер⁸.

² Про особливості вйтівського уряду в містах Великого князівства Литовського, Речі Посполитої й, зокрема, у Києві (а також історіографію проблеми) див.: Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII ст.: Міська влада і самоврядування. – К., 2008. – С.91–114. Про уряд володимирського вйта див.: Старченко Н. Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання // Соціум. – Вип.3. – К., 2003. – С.65–98.

³ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учреждённой при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе (далі – Архив ЮЗР). – Ч.5. – Т.1. – К., 1869. – №1. – С.1–2.

⁴ Там же. – №IV. – С.13–14.

⁵ Владимирський-Буданов М.Ф. Німецьке право в Польщі та Литві: Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII в. – Ч.1. – Л., 1903. – 177 с.

⁶ Див.: Антонович В. Предисловие // Архив ЮЗР. – Ч.5. – Т.1. – С.28–29.

⁷ Заяць А. Інститут вйтівства в містах Волині XVI – першої половини XVII ст. // Центральна і Східна Європа в XV–XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії: До 100-річчя від дня народження проф. Д.Похиличевича / За ред. Л.Зашкільняка і М.Крикуна. – Л., 1998. – С.106–112.

⁸ Штанько О. Вйти та лава в Луцьку в XVI – першій половині XVII ст. // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. – Вип.22. – Луцьк, 2010. – С.25–31; Її ж. Урядники Луцького маґистрату XVI ст.: реконструкція персонального складу // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. – Вип.4. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С.297–305.

Не внесла нічого нового в дослідження даної проблеми нещодавно видана монографія А.Бортнікової⁹, яку важко вписати у фахові стандарти міських студій (про що, зокрема, ішлося в рецензії на цю книгу¹⁰). Ця ж авторка опублікувала свого часу статтю, де зробила огляд джерел до історії луцького війтівства першої половини XVI ст., згадуючи переважно книги Литовської метрики¹¹.

Формат журнальної публікації не дає можливості в повному обсязі висвітлити всі проблеми, пов'язані з історією луцького війтівства, що потребує комплексного дослідження, тож мета даної статті – коротко охарактеризувати цей уряд, його доходи й судову компетенцію впродовж XV–XVII ст., а головне – встановити хронологічний перелік луцьких війтів на підставі виявлених автором джерел. З огляду на малу кількість збережених міських книг та виписів із них, основу нашого дослідження склали передусім луцькі ґродські книги за 1558–1699 рр., що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ф.25, оп.1, спр.1–450).

Війтівські доходи

Згідно з привілеєм 1497 р., луцький війт отримував гроші від двох вільних від податків корчем, четвертий гріш від усіх міських прибутків, 1/3 доходів від судочинства¹². Із 1544 р. до війтівства належали: три будинки в місті, дві лазні – чоловіча й жіноча, «помірне» (податок від прісного меду та збіжжя), чинш від міщанських лазень, інші оплати (від шинкування горілкою, коляда (оплата на Великдень)), штрафи від судових покарань. Загалом війтівський дохід становив 130 кіп лит. гр.¹³ Згідно з ревізією Луцького замку 1552 р., на той час війт отримував: від продажу горілки – 160, від «помірного» – 40, від тримання чотирьох будинків у місті – 40, від чиншу з воскобійні – 20, від лазні – 15 та від яток – 60 кіп лит. гр. Доходи від судочинства вимірювалися сумою 100 кіп, а сплата від продажу м'яса давала по чверті (плечу) від худобини¹⁴. Війт також отримував половину (решту – райці) прибутку від ярмаркових пересудів¹⁵. Однак нерідко траплялося так, що війт зі своїми слугами забирав на себе весь цей дохід, позбавляючи райців прибутків, на що, власне, вони неодноразово нарікали, уносячи скарги до ґродських книг.

Крім того, луцькі війти були землевласниками й отримували доходи ще й від володіння нерухомістю поза містом, а також від кредитних, торговельних операцій, оренди. У XVII ст. вони зберегли свої прибутки, що надходили з міста, і розширили їх за рахунок операцій, пов'язаних із продажем, орендою земель та угідь поза межами Луцька. Зважаючи на дохідність війтівського

⁹ Бортнікова А.В. Державна влада та місцеве самоврядування на Волині (кінець XIV – середина XVII ст.). – Луцьк, 2013. – 552 с.

¹⁰ Див.: Український історичний журнал. – 2014. – №4. – С.194–209.

¹¹ Бортнікова А. Джерела з історії луцького війтівства I пол. XVI ст. // Київська старовина. – 2010. – №4. – С.92–109.

¹² Архив ЮЗР. – Ч.5. – Т.1. – №IV. – С.13–14.

¹³ Там же. – №X. – С.46.

¹⁴ Российский государственный архив древних актов. – Ф.389. – Оп.1. – Кн.563. – Л.181а – 181а об.

¹⁵ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. – Кн.28 (1522–1552 гг.): Кніга запісаў 28 / Падрыхт. тэкстаў да друку і навук. апарат В.Мянжынскі, У.Свяжынскі. – Менск, 2000. – №154. – С.202.

уряду, шляхта на законодавчому рівні намагалася закріпити за собою право на нього. Сеймові конституції 1607, 1620, 1662 рр. цьому сприяли, тому не дивно, що вйтівський уряд у XVII ст. належав представникам відомих і заможних шляхетських родин.

Судова влада (юрисдикція)

Згідно з нормами маґдебурзького права, вйт мав очолювати судову колеґію – лаву, але на практиці відповідні його повноваження були значно ширшими. У Луцьку дідичний вйт фактично впливав на діяльність і адміністративної (ради), і судової (лави) установ. Йому належало право обирати половину міських урядників, а також лентвйта, який очолював судову колеґію¹⁶.

Розпорядження королеви Бони від 1544 р.¹⁷ мало запобігти повній інкорпорації вйтівства старостою, однак у другій половині XVI ст. ця засада часто порушувалася. Вйти втручалися у вибори судового вйта (лентвйта) і призначали на цю посаду близьких осіб, часто з кола своїх слуг-шляхтичів. Лентвйтвй міщанського походження було небагато. Кожна зміна вйта або навіть орендаря вйтівства ставала приводом для заміни цього урядника (інколи впродовж одного року – тричі). Луцькі вйти, як правило, проживали поза містом у своїх маєтках, тоді як лентвйти – у великому вйтівському будинку на ринку. Тут-таки відбувалося лавниче судочинство, зберігалися вйтівсько-лавничі книги.

У більшості міст, що судилися за німецьким правом, у тому числі в Луцьку, поширеною була практика обрання лави з семи осіб. Проте ця засада не була обов'язковою для всіх судових засідань, для кворуму було достатньо присутності трьох – чотирьох лавників. Вибори цих судових урядників у Луцьку відбувалися щороку на свято Трьох королів (6 січня), однак свої функції вони нерідко продовжували виконувати впродовж наступних кількох каденцій.

Лава під керівництвом вйта збиралася в термінах звичайних і надзвичайних. На звичайних судових засіданнях відбувалися сесії виложеного суду (лат. «iudicia exposita bannita»), до компетенції якого належав розгляд усіх справ успадкування майна, дарчих, боргових зобов'язань, відчуження нерухомості. Найчастіше розглядалися неспірні справи: угоди, транзакції купівлі чи продажу маєтностей (із зазначенням їх розташування та ціни), надання позик під заставу майна, поручення («рукоємство»), тестаменти, справи щодо опіки над неповнолітніми, посаги, повернення боргів («поквитованя»), пожертви на користь церкви, Луцького братства, шпиталів і т.д. Розгляд кримінальних справ (убивства, розбій, грабіж, зґвалтування, крадіжки) відбувався під час поточних засідань, а також у надзвичайних випадках, зокрема якщо злочинця піймано «на гарячому». Гайні гостинні суди збиралися переважно під час проведення ярмарків у випадках, коли виникала необхідність розсудити «гостей»

¹⁶ Про уряд луцького лентвйта докл. див.: Білоус Н. Луцькі лентвйти XVI–XVII ст.: характеристика уряду та персоналії // *Patrimonium: Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи*. – Т.1: Ранньомодерна людина: простір – влада – право XVI–XVIII ст. – К.; Краків, 2015. – С.94–113.

¹⁷ *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie* (далі – AGAD). – *Zbiór dokumentów pergaminowych*. – Sygn.4805. Опубл.: Архив ЮЗР. – Ч.5. – Т.1. – К., 1869. – №X. – С.46.

(приїжджих купців) із членами міської громади. Поза юрисдикцією вїйта перебували духівництво, шляхта та євреї, оскільки вони не підлягали міському праву.

Персоналії

Найраніша джерельна згадка про луцького вїйта *Вацюту* припадає на 22 грудня 1461 р., коли він виступив як свідок у справі продажу паном Івашком Дичком Василевичем своєї маєтності Рівне князеві Семенові Васильовичу Несвізькому за 300 кш лит. гр.¹⁸ Наступний луцький вїйт *Труш* згадується також як свідок у 1490 р. під час продажу будинку в місті паном Онишком Витонизьким княжні Марії Семеновій Ровенській¹⁹.

Далі наявні джерела дозволяють укласти перелік вїйтів за хронологією їх урядування. Чергова згадка міститься в листі луцького старости князя Костянтина Острозького, котрий вирішував конфлікт між луцькими шевцями й купцями. В акті від 8 листопада 1495 р. йдеться про «старого вїйта» Труша²⁰. 24 січня 1498 р. він отримав привілей від великого князя литовського Александра на фільварок під Луцьком «с полми, съ сеножатьми и съ ставь», що до того належав луцькому міщанинові Луце як пожалування від короля Казимира IV²¹. За його врядування луцькі міщани отримали привілей на вільність «от давания мыт новых, подвод и сыпаня ставу», тобто звільнялися від надання підвід старості, сипання ставу та гатіння на р. Стир²². 25 листопада 1500 р. вїйт Труш отримав привілей на 20 волок землі в Луцькому повіті «на вічність»²³. У 1525 р. він фігурує вже як «старий вїйт», тобто неурядуючий²⁴.

5 лютого 1501 р. привілей на луцьке вїйтівство від великого князя литовського Александра отримав *Ян Сигнатар*, чие врядування тривало впродовж 1501–1525 рр. (див. додаток 1). 9 лютого 1501 р. на його прохання йому було надано привілей на с. Ставрово з дев'ятьма службами²⁵. У 1511 р. він отримав привілей від великого князя литовського й короля польського Сигізмунда I щодо підтвердження своїх прав на уряд і маєтність²⁶. Після смерті Я.Сигнатера в 1525 р. вїйтівство опинилося в руках його дочок і дружини Софії, яким належало с. Ставрово, власність перших луцьких вїйтів²⁷.

¹⁸ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie (далі – AS). – Т.I: 1366–1506. – Lwów, 1887. – №LVI. – S.53–54.

¹⁹ Ibid. – Т.I. – №XCVII. – S.92.

²⁰ Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянина / Упор. В.М.Кравченко, Н.М.Яковенко. – К., 1990. – №24. – С.39.

²¹ Lietuvos Metrika. – Kn. №6 (1494–1506): Užrašymu knyga 6 / Parengė A.Baliulis. – Vilnius, 2007. – №246. – P.169.

²² Ibid. – №247. – P.169.

²³ Ibid. – №356. – P.229.

²⁴ Ibid. – Kn. №224 (1522–1530): 4-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabajgos kopija) / Spaudai parengė S.Lazutka, I.Valikonytė ir kt. – Vilnius, 1997. – №190. – P.162.

²⁵ Ibid. – Kn. №6 (1494–1506). – №357. – P.230.

²⁶ Державний архів Волинської області. – Ф.312. – Оп.1. – Спр.185 (оригінал).

²⁷ Lietuvos Metrika. – Kn. №14 (1524–1529): Užrašymų knyga 14 / Parengė L.Karalius, D.Antanavičius. – Vilnius, 2008. – P.262.

У 1525 р. королева Бона за 450 кіп лит. гр. викупила вйтівство в дочок Я.Сигнатера та братів Семашків, які тримали вйтівський маєток²⁸, і призначила вйтом шляхтича *Якуба Холуєвського*. Невдовзі новий урядник вступив у конфлікт зі службником луцького старости Матеем Висоцьким, який подав на нього скаргу до господарського суду за побиття слуги й образу честі. Вйт натомість поскаржився на цього службника за пограбування луцьких міщан і саджання їх до замкової башти. Сигізмунд I видав два вироки у цій справі: у першому спробував замирити сторони²⁹, а у другому став на бік луцького вйта й міської громади. У своєму листі до луцького старости князя Федора Михайловича Чорторийського (від 22 квітня 1525 р.) король наказав угамувати М.Висоцького, якого староста «установиль доходовъ и винъ смотрети». Із цього ж листа дізнаємося про зловживання службника («[...] што жъ деи онъ многихъ мешчан луцких зграбил, до права ихъ не допущаючи, и у вежу ихъ сажает и тяжькости имъ невымовныи делает»), котрому наказувалося, щоб він «тыи грабежи мешчаномъ, што будетъ безправне побралъ, поотдавалъ им з навезкою, и шкоды вси оправиль, какъ бы имъ жалъ не было. И вперед ихъ во всемъ заховалъ подле права ихъ маитьборьского и привилгья нашего конечно»³⁰.

У 1528 р. на уряді луцького вйта перебував уже інший шляхтич – *Ян Котовський*. 1 травня того року він згадується в переліку волинських зем'ян, які виставляли коней на господарську службу згідно з постановою віленського сейму 1528 р. Луцький вйт тоді виставив лише одного коня³¹.

У 1530-х рр. вйтівство, імовірно, орендував *Іван Яцкович Борзобогатий-Красенський*, про що є згадки в маніфестації княгині Анастасії Юріївни Гольшанської, Кузьминої Заславської, яка 17 грудня 1533 р. поскаржилася на митника Волинської землі Івана Олехновича Борзобогатого за повторне збирання цла від острозьких купців у Луцьку. Луцький виж, який засвідчив цю справу – красносільський боярин Семен Гордунович, знайшов винуватця у вйтівському будинку поряд із його родичем – Іваном Яцковичем Борзобогатим («[...] przy ludziach storonnych znaszowszy pana Iwana Olechnowicza u pana Iwana Jackowicza Borzobohatoho na meste, w domie wojtowskim»)»³².

29 вересня 1544 р. королева Бона відступила вйтівство луцькому старості князеві *Андрієві Сангушкови-Кошерському* – взамін за деякі маєтності в Мельницькій волості (села Бруховичі та Козлиничі, частина с. Головб)³³. А 23 січня 1548 р. вона продала вйтівство з його доходами луцькому шляхтичеві *Іванові Яцковичу Борзобогатому* – за 600 кіп лит. гр. (окрім с. Ставрова)³⁴. Новий вйт одночасно був луцьким мостовничим (збирав оплату за проїзд через міст), ключником (йому належав збір медової данини), а також городничим

²⁸ Архив ЮЗР. – Ч.5. – Т.1. – С.53.

²⁹ Lietuvos Metrika. – Kn. №14 (1524–1529). – P.299–300.

³⁰ Ibid. – P.301.

³¹ AS. – Т.ІІІ. – №СССXL. – S.325.

³² Ibid. – №CDLXXI. – S.453.

³³ AGAD. – Zbiór dokumentów pergaminowych. – Sygn.4805. Опубл.: Архив ЮЗР. – Ч.5. – Т.1. – №X. – С.45–46.

³⁴ Архив ЮЗР. – Ч.5. – Т.1. – №XIV. – С.52–55.

(наглядав за станом замкових укріплень). Активно займався торгівлею, про що свідчать укладені ним контракти на постачання жита й попелу до Устилугу та Гданська, оренду лісових угідь для організації поташного виробництва³⁵. На додачу до всього 20 серпня 1562 р. він отримав від Сигізмунда Августа привілей на володимирське єпископство³⁶. Загалом під час свого врядування І.Борзобогатий «прославився» численними конфліктами з міською радою й поспільством Луцька. Його слуги вчиняли наїзди на будинки міщан, грабували їх, сини вїята нападали на купців та околичну шляхту, що стало елементом повсякденного життя міста³⁷. У 1566 р. через численні борги вїйт втратив свій уряд, а разом із ним також володимирське єпископство, однак отримав луцьке єпископство, що належало до Острозько-Луцької єпархії Київської митрополії³⁸.

У 1566 р. король видав привілей на луцьке вїтівство господарському маршалкові *Михайлові Словичу-Малинському*. Утім уже 28 січня того ж року в місті розгорілася суперечка за володіння вїтівським урядом. Своє право на нього заявив також лентвїйт Щасний Красимовський. Обидві сторони мали впливових протекторів: М.Єло-Малинський – королівського дворянина Василя Мацковича, а Щ.Красимовський – любачівського каштеляна Миколая Лисаковського. Останній заявив, що начебто йому король за борг уступив вїтівство, а він поступається ним лентвїйтові. У тій ситуації міська рада стала на бік не новоспеченого урядника, а любачівського каштеляна. Луцький бурмистр Стецько Ленкович заявив тоді перед Щ.Красимовським: «Пане Любачевский, волим мы твоей млсти и вряду твоего послушни быти, нижли пна Михайла Єла». Але коли В.Мацкович опитав райців і представників від поспільства, чи згодні вони з думкою бурмистра, то почув від міщан таку відповідь: «[...] хто будет дужший, того мы будемъ послушни»³⁹. Упродовж лютого – початку березня того ж року конфлікт між новим вїйтом і міською громадою загострився з того приводу, що міщани всупереч королівським листам про вияв «послушенства» М.Єлу-Малинському не визнавали його влади. Коли 4 березня вїйт зажадав виконання королівського розпорядження про збір подушного податку, райці, порадившись між собою, відмовилися виконувати цей наказ, а також підпорядковуватися урядникові⁴⁰. Дійшло навіть до того, що збунтовані міщани й міська рада заявили, що відмовляються підлягати не тільки вїйтові, але й королеві. Так, 5 березня 1566 р.

³⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.25. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.11–11 зв.; Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст. ... – С.84–86, 91.

³⁶ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. – Кн.44 (1559–1566): Книга записаў 44 / Падрыхт. А.І.Груша. – Менск, 2001. – №69. – С.78–79.

³⁷ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.3–5.

³⁸ У 1569 р. І.Борзобогатий-Красенський отримав привілей на Жидичинський монастир. Довгий час він не приймав постриг і залишався світською людиною. Тільки 1571 р. на вимогу київського митрополита був висвячений як єпископ Іона. Утім, як і раніше, не переймався проблемами єпархії, а дбав про сімейний прибуток. Його сини й далі грабували церковні маєтності, а сам єпископ замикав церкви та домагався викупу від ченців. У 1585 р. був засуджений на баніцію, невдовзі помер (див.: *Ульяновський В.І.* Історія церкви та релігійної думки в Україні. – Кн.1. – К., 1994. – С.98–99).

³⁹ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.25.

⁴⁰ Там само. – Арк.58 зв.

возний із лентвійтом питали міщан, чи будуть вони і далі «послушними» вйтові? На що райці Василь Лукашевич Щетинка, Юско Щука Боголюбець, Степан Пінчук заявили: «Иж дей мы теперечы не толко пана твоего пана Михайла Еловича Малинского, або тебе служебника его, але и самого гсдря короля его млсти кроме бурмистров своих слухати и жадного послушенства чинити не хочемъ»⁴¹. Попри всі складнощі впродовж наступних тижнів М.Єло-Малинський обійняв вйтівський уряд, перебував на ньому до кінця 1572 р. й передав згодом синові – *Іванові Єлу-Малинському*⁴².

Після раптової смерті І.Єла-Малинського в історії луцького вйтівства почався довгий період застав та оренд цього уряду й доходів від нього. Уже 1575 р. брати померлого – *Остафій і Матвій Єло-Малинські*, успадкувавши уряд, правили в місті три наступних роки. У 1578 р. син позбавленого вйтівства через борги І.Борзобогатого-Красенського Василь забажав повернути собі уряд. 16 серпня 1578 р. в луцькому ґроді він оформив продажний запис на вйтівство старості, ключникові й городничому Олександрові Жоравницькому з тим, щоби той сплатив борги його батька – 14 тис. талярів ґданському купцеві Малхерові Волбаху та ще 4 тис. – пані Михайловій Малинській за вйтівство⁴³. Однак на той час цю угоду з купівлі-продажу реалізовано не було. 20 грудня 1578 р. брати Єло-Малинські заставили вйтівство своєму дядькові – кременецькому підкоморієві Антонієві Яловицькому за 1600 кіп лит. гр.⁴⁴, а той своєю чергою 25 грудня перезаставив його королівському секретареві *Василеві Борзобогатому-Красенському* (за 4000 пол. зол.)⁴⁵. Брати Єло-Малинські погодилися продати йому вйтівство. При цьому з'ясувалося, що доходи уряду значно зменшилися, а деякі будівлі, котрі раніше давали сталий прибуток, узагалі зруйнувалися⁴⁶. Уже за декілька днів, 29 грудня 1578 р., новий вйт передав цей уряд луцькому старості *Олександрові Жоравницькому*⁴⁷, який був водночас ключником і городничим, згідно з попереднім записом, оформленим у серпні.

Вирушаючи на Лівонську війну, О.Жоравницький 17 липня 1579 р. записав вйтівство (разом із с. Блудів) своїй дружині – Анні Красенській із правом

⁴¹ Там само. – Арк.60 зв.

⁴² Там само. – Спр.13. – Арк.657 зв. – 659.

⁴³ Там само. – Спр.18. – Арк.481–483 зв.

⁴⁴ Там само. – Арк.882.

⁴⁵ Там само. – Арк.913 зв.; Ф.28. – Спр.12. – Арк.3–4.

⁴⁶ Див.: Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.916.

«[...] войтовство луцкое зо всем на все и зо всеми пожитками и доходы, и с пляцами пустыми войтовскими, на которых дома были, а меновите пляц пустый в рынку на котором ничего нѣтъ толко троха муру в земли может бытии, с половицу склепу, а наверху ничего нѣтъ, а другой пляц пустый, где две лазни стояли, одна музская, а другая жоноцкая и дом лантвойтовский подле тых же лазен был, где лантвойт мешкивал, а третий великий пляц, который лежит в Рынку одним бокомъ к дому попа дмитровского, а другим боком к улицы Жидовской, што з Рынком идет, а тылом к дому кравца луцкого Соловья и с тыми двома зрубы, што на том пляцу есть и с тым всем, с чим колвек одно самъ пан Василей Красенский тое войтовство луцкое держал его млсть пану старосту луцкому в моц держанье и вживанье зо всеми пожитки войтовскими перед нами двома возными и при той пляхте менованой вечным дѣдичным правом своим подал и постуилъ бурмистромъ радцамъ и всимъ мещаномъ луцким вшелякое послушенство и повинность его млсти полнити приказалъ».

⁴⁷ Там само. – Арк.919.

передачі цього уряду у спадщину їхнім синам⁴⁸. Наступних два роки його тримав старостів син – королівський ротмістр Василь. Проте вже з вересня 1581 р. вїтївський уряд знову обійняв Матвій Малинський⁴⁹, який разом із братом Остафієм перейняв його за борги у 800 кш лит. гр. 21 грудня того ж року Матвій заставив уряд братові – луцькому гродському судді Остафієві⁵⁰, який надалі врядував одноосібно.

Часті зміни очільника міської громади дезорієнтували міщан. Описуючи події, що розігралися під час конфлікту 23 грудня 1581 р., зі слів возного до гродської книги було внесено запис про нарікання мешканців із приводу того, що вони нібито й справді не знають, хто в них вїт:

«Мы дей тепер, яко блудные овцы без пастуха не ведам, хто у нас тепер войт. [...] А такая дей клутня почаласе еще перед светым Семеном ярмаркомъ луцким, и коли дей пан старостич луцкий на войну ехал, остал дей нам лантвойтом служебника своего Яроша, а потом дей не ведаемо хто Якубу Климашовскому лантвойтство луцкое поручил, которого гды пытали есмо хто бы ему тое поручил. Он дей поведил, иж пани Михайлова Малинская. Мы дей зобравшися до панее Малинской ходили, которая в замку луцком у подворю своем на тот час была, пытали се ее милости если бы поручила Якубу Климашовскому лантвойтовство луцкое. Ее милость отказала намъ, иж о томъ ничего не ведаеть. А мы дей, бурмистръ и радцы, яко о жадной заставе войтовства луцкого отъ пана старостича луцкого пану Матфею Малинскому ничего не ведаемъ. Такъ и пан старостич, яко войтъ наш дедичный, жадного послушенства нам пану Малинскому ни гды чинити не вказывал, одно тое бачимо иж од пана Матфея Малинского Якуб Климашовский у нас тепер лантвойтом быти поведает се. А тепер дей дня нынешнего тое нас доходит, якобы вже инший войтъ – пан Остафей Малинский, судя гродский луцкий, у нас быти мел, што пак далее будет – не ведаем»⁵¹.

У 1583–1584 рр. луцьке вїтївство орендував шляхтич Миколай Гедзинський. По закінченні часу оренди 24 червня 1584 р. воно перейшло до брата померлого на той час Василя – *Марка Жоравницького*⁵², який залишався на цьому уряді аж до травня 1611 р., часто здаючи його в оренду: 2 січня 1585 р. – стрієві (братові батька Олександра) Янові Жоравницькому за борг у 8 тис. пол. зол.⁵³, у лютому 1586 р. – їданським купцям Ганусові Ваншоту та Германові Гаку за борг батька 9 тис. пол. зол. Своєю чергою ті перезаставили вїтївський маєток княжні Катерині Козечиній Фальчевській⁵⁴, яку 2 лютого 1587 р. було введено в маєток із доходами (у горілчане мито, вїтївський

⁴⁸ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.97–97 зв.

⁴⁹ Там само. – Спр.25. – Арк.49 зв.

⁵⁰ Там само. – Арк.438–439.

⁵¹ Там само. – Арк.448.

⁵² Там само. – Спр.31. – Арк.466.

⁵³ Там само. – Спр.34. – Арк.80 зв. – 81.

⁵⁴ Там само. – Спр.37. – Арк.28–29.

головний пляц, ділянку з лазнею над р. Стир, пляц з ятками біля брами від р. Глушець, у воскобійню, помірне, а також в інші доходи)⁵⁵. Мабуть, княжні цього видалося замало, тож вона привласнила ще ярмарковий збір, котрий давав прибутки міській скарбниці, на що 17 вересня 1587 р. міщани поскаржилися до ґродського суду:

«Приходячи на вряд [...] бурмистр и радцы и некоторые старшие с посполства места Луцкого, жалуючи и оповедаючи тыми словы, иж дей ее мл. кнегиня Дмитрова Козечиная, пани Катерина Фронцеговна Фалчевская, маючи войтовство тутошнее луцкое от немцов гданских в моцы своей, теды ее мл теперь въ ярмарок наш луцкий через служебника своего Яна Шмонеvского, на сес час лантвойта луцкого, над право привила и волности наши местцкие от гдрей королей их милостей полских панов наших на всю речъ посполитую месту тутошнему луцкому, яко на побарышное ярмарочное, так и на иншие пожитки нам наданные, напервей побарышное, к тому от комор ратушных и инших месцких и от ташов, чоґо всего и до сего часу в спокойном том держаню и уживаню месту было, тепер ее милость кнегиня Козечиная о тот платъ з моцы и владности держаня и уживанья месцкого кгвалтовне отняли, выбирати росказала и на пожитокъ свой войтовский привлащила и зе спокойного держаня всю речъ посполитую месцкую выбила, на чом место все шкодует себе через тотъ ярмарок в том побарышном и в выбираню плату с комор и с ташовъ болшей 100 коп гр. лит.»⁵⁶.

Та сама орендарка разом зі своїм чоловіком – Вацлавом Подорецьким керувала вйтівським маетком до червня 1591 р.⁵⁷, а потім передала його у суборенду Мартинові Прусиновському⁵⁸. 16 травня 1592 р. вйтівство отримав кременецький підкоморій *Адам Боговитин* із Козерад⁵⁹, але вже 26 серпня передав його в оренду шляхтичеві Григорієві Колмовському⁶⁰, а дещо пізніше (6 листопада 1596 р.) за 6 тис. пол. зол. поступився ним луцькому підкоморієві Янові Харленському («зо всіми пожитками здавна и тепер к нему належачими з владзею и юрисдициею войтовскою»)⁶¹. 27 вересня 1598 р. останній конфліктував із райцями з приводу збору оплат від купців під час ярмарку на св. Семена⁶².

22 вересня 1599 р. дідичного вйта Марка Жоравницького згадано в контексті конфлікту з райцями, які поскаржилися на нього до ґродського суду через зловживання владою. Міські урядники закидали вйтові те, що він відмовився засідати з ними в ратуші «на местцу звыклом» і розпорядився вести судове засідання у своєму будинку за присутності тільки двох

⁵⁵ Там само. – Арк.96–96 зв.

⁵⁶ Там само. – Арк.844.

⁵⁷ Там само. – Спр.38. – Арк.961; Спр.39. – Арк.104–110.

⁵⁸ Там само. – Спр.39. – Арк.334.

⁵⁹ Там само. – Спр.40. – Арк.541.

⁶⁰ Там само. – Спр.41. – Арк.158.

⁶¹ Там само. – Спр.49. – Арк.858–858 зв.

⁶² Там само. – Спр.53. – Арк.322.

лавників; замість присяглого міського писаря використав свого слугу; привласнив прибутки, які мали йти до міської скарбниці, отже завдав місту збитків на 200 пол. зол. Крім того, встановив на свою користь мито «якоес незвычайное» – з усіх міщанських будинків і комор стягнув по 7 лит. гр., у тому числі й з купців, котрі з «комьягами, полукомьяжками и чолнами на реце под домами нашими стояли», що обернулося для міщан ще 300 пол. зол. збитків⁶³. Того ж року М.Жоравницький, очевидно, знову передав війтівство в оренду – луцькому підкоморієві *Янові Харленському*, оскільки саме його згадано як війта вже від початку 1600 р.⁶⁴

У 1606 р. Андрій Красенський подав до Луцького гродського суду позов проти М.Жоравницького з вимогою сплатити йому борг у сумі 13 200 пол. зол. або передати війтівство та с. Підгайці. Саме тоді дідичний війт опинився перед загрозою втрати уряду й маєтку⁶⁵. Аби врятувати ситуацію він вирішив знову здати війтівство в оренду.

Упродовж 10 липня – 11 листопада 1606 р. війтівство орендував брат попереднього війта – Томаш Жоравницький⁶⁶. Із 1 липня 1607 р. черговим орендарем був родич Марка – Михайло Гулевич, який тимчасово заволодів війтівством за 6 тис. пол. зол.⁶⁷, але невдовзі війт передав його в оренду за 9 тис. пол. зол. сумнозвісній княгині Катерині Подорецькій, котра, своєю чергою, «правом вливковим» переуступила війтівство синові – князеві Андрієві Козеці⁶⁸. У 1610 р. М.Жоравницький вирішив повернути собі війтівство та поскаржився до Луцького земського суду на А.Козеку, але той подав апеляцію до Люблінського трибуналу. «Феміда» стала на бік позивача: трибунальським декретом від 9 травня 1611 р. М.Жоравницький повернув собі уряд, викупивши його у А.Козеки за 9 тис. пол. зол., проте вже 10 травня продав його за таку ж суму своєму швагрові – *Олександрові Загоровському*⁶⁹, позичивши попередньо в нього відповідні гроші. Останній був одружений із його сестрою – *Олександрою Олександрівною Жоравницькою*⁷⁰. Такий свій учинок війт мотивував тим, що дуже потребував коштів. Із тієї ж причини він продав луцькому міщанинові Юнасові Шольцу за 2 тис. пол. зол. війтівський «пляц» (чималу земельну ділянку) поблизу ринку, церкви Св. Покрови й вул. Жидівської⁷¹.

Написавши 16 листопада 1611 р. заповіт, М.Жоравницький невдовзі помер, не залишивши прямих нащадків⁷². Перераховане в документі майно безперечно вказує на те, що його власник був доволі заможною людиною. Основну свою нерухомість – села Куклі й Волю-Кукольську – він передав братові Михайлові Гулевичу, якого призначив головним екзекутором тестаменту, та його синові – Маркові. Останньому залишив книги латинською мовою

⁶³ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.55. – Арк.675.

⁶⁴ Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas fundamentālās bibliotēkas. – R-7348. – К.48.

⁶⁵ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.76. – Арк.832.

⁶⁶ Там само. – Арк.687, 853 зв., 878 зв., 973.

⁶⁷ Там само. – Спр.78. – Арк.689.

⁶⁸ Там само. – Спр.90. – Арк.401.

⁶⁹ Там само. – Спр.89. – Арк.481 зв.; Спр.90. – Арк.639–640.

⁷⁰ *Ворончук І.* Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. – К., 2009. – С.390.

⁷¹ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.491 зв. – 492.

⁷² Там само. – Арк.544–546.

(без уточнень), а першому – два напрестольних Євангелія, православні церковні книги та срібло, а також усе, що залишалось в будинку (столове срібло, інший посуд, постіль, зброю, домашню худобу, боргові зобов'язання на чималі суми). Село Свинюхи відписав племінникам – дітям рідної сестри Олександри Загоровської (вирішивши, що цього замало, вона наступного дня після смерті брата, скориставшись відсутністю в будинку М.Гулевича, вивезла все рухоме майно, яке згодом оцінили у 3 тис. зл., до свого маєтку – с. Медвежа-Воля⁷³). Одяг заповідач розпорядився віддати слугам. Поховати небіжчика мали у церкві Св. Димитрія в окольному замку Луцька (див. додаток 2). Привертає увагу факт зберігання вдома двох напрестольних Євангелій та інших церковних книг, які використовувалися лише при богослужіннях⁷⁴. Усі вони дісталися вйтові у спадок від його діда – владики луцького й острозького (1565–1567 рр.) Марка Жоравницького, котрий, не прийнявши чернецтва й висвяти⁷⁵, залишився світською людиною (!). Як виявилось, церковні речі цей скандально відомий «єпископ» не повернув церкві, а передав своїм нащадкам.

Ставши луцьким вйтом, О.Загоровський намірився повернути собі маєтності, які через його попередника більше не належали до цього уряду. Так, у 1616 р. він намагався відсудити у Ю.Шолца вйтівський пляц, проданий тому М.Жоравницьким за 2 тис. пол. зол.⁷⁶ В іншій справі вйт судився з братами Гулевичами, котрі успадкували частину майна його попередника на уряді, і разом з двома адвокатами заразом боронив інтереси міщан у Люблінському трибунальському суді. Незадовго до того, 8 травня 1615 р., лентвійт Олександр Бедерман, райці Кирило Дем'янович, Парфен Карпович, Михайло Половкович від імені «всього поспільства» просили вйта представляти їхні інтереси у цьому суді («[...] перед урядомъ тутошнымъ гродскимъ луцкимъ злецаемъ и моцъ зуполную даемъ его м.л. пану Александрови Загоровскому, яко войтови и обронцы того миста его кор. м.л. Луцкого») ⁷⁷. О.Загоровський урядував 10 років, до кінця свого життя (помер під кінець 1620 р.)⁷⁸. Луцьке вйтівство успадкував його син Андрій⁷⁹.

Тривале врядування *Андрія Загоровського* (1621–1652 рр.) відзначилося частими конфліктами з міською радою, що відбилося у гродських книгах. Натомість не виявлено жодних випадків передачі за цей час уряду в держання або оренду. Після смерті вйта його уряд із маєтком успадкували дружина Федора з Гулевичів із чотирма дочками: Анною, Катериною, Олександрою й Регіною. Вйтівство перейшло до рук зятя колишнього вйта – Матвія

⁷³ М.Гулевич був шокований таким учинком сестри й не змирився з пограбуванням, подавши скаргу у гродський суд, а потім до Люблінського трибуналу (див.: Там само. – Спр.92. – Арк.87–90 зв.).

⁷⁴ Біля труни з небіжчиком знаходилися «апараты церковные для отправления службы божее» та книги, нібито необхідні для проведення поховальної церемонії: «Евангелие чорнымъ оксамитомъ критое сребромъ оправное, [...] «Петрахи» книга, «Охтаньк» книга, «Апостолъ служебникъ», «Псалтыр» две – одна друкованая, а другая писаная и «Часословець» (див.: Там само).

⁷⁵ *Ульяновський В.І.* Історія церкви та релігійної думки в Україні. – С.98.

⁷⁶ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.101. – Арк.549 зв. – 550.

⁷⁷ Там само. – Спр.100. – Арк.464 зв. – 465.

⁷⁸ *Ворончук І.* Родоводи волинської шляхти... – С.229–230.

⁷⁹ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.120. – Арк.314 зв.

Рогозинського, чоловіка Катерини⁸⁰. Тривалий час родина вїта мешкала у с. Костюхновка. У 1662 р. молодша з дочок – Регіна – з чоловіком Вацлавом Домбровським через позов до Луцького земського суду заявила свої права на чверть доходів луцького вїтївства (тобто від судочинства, воскобїйні, лазні та ін.) і рівний подїл землі у селах Костюхновка, Туличів, Колпитів, Волька-Волчицька, що належали до вїтївства⁸¹. Але вже 1664 р. вони зреклися претензій і відступили ці землі в посесію родині Рогозинських⁸². За 1650–1660 рр. у джерелах не фіксуються будь-які конфлікти поміж вїтом і міською громадою, а також вїтом і радою. Схоже, що у цей період вїт *Матвій Рогозинський* майже не втручався в міські справи й судочинство, керував через своїх уповноважених – лентвїтїв. Характерно, що на відміну від попередників, чинний вїт призначав лентвїтїями винятково представників міської громади. Ними були колишні лавники або райці: Денис Кашубський, Войтех Бачевський, Ян Даргач, Стефан Нестерович, Сидір Стефанович, Ян Стецкевич.

Єдиний відомий нам резонансний конфлікт відбувся на початку 1670 р., коли обрані за протекцією вїта райці Сидір та Іван Стефановичі запровадили незапланований збір коштів у місті. Обурене поспільство, інші райці й лавники зажадали звіту про зібрані суми, але ті відмовилися показати реєстри видатків, а на питання старого райці Бартоша Крензлевича, куди вони поділи гроші, С.Стефанович відповів: «На сніг і на солому видав»⁸³, що викликало ще більше обурення міщан. Судові засідання тривали декілька днів поспіль. Урешті-решт вїт заступився за порушників і видав відповідний декрет у цій справі, що свідчило про корумпованість влади, зокрема про спільні дії та домовленості щодо зібраних коштів. Незадоволені райці, лавники, представники від поспільства подали апеляцію до королівського асесорського суду, який виніс рішення: вїтові й обвинуваченим райцям повернути громаді міста 874 злотих⁸⁴. Судові суперечки тривали ще п'ять років і закінчилися замиренням сторін у 1675 р.

Матвій Рогозинський урядував чверть столїття, помер на початку травня 1677 р.⁸⁵, залишивши двох неповнолітніх синів – Адама та Дмитра, яких передав в опіку вількомірському підчашому Дмитрові Жабокрицькому⁸⁶. Цікаво, що останній невдовзі оформив дарчий запис на користь Луцького братства на суму 6 тис. пол. зол.⁸⁷ Родовий маєток померлого вїта, Рогозно, перейшов до рук зятя – шляхтича Яна Вольського й дочки вїта – Сюзанни. Упродовж наступних трьох років (1678–1680 рр.) у джерелах не відбилося жодної згадки про луцьких вїтїв. Можливо, цим урядом формально володів один із зятїв небїжчика (можна припустити, що ним був *Ян Вольський*), а потім продав його представникові заможної брацлавської родини – *Криштофові Кордишу*,

⁸⁰ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.274. – Арк.547.

⁸¹ Там само. – Спр.300. – Арк.583.

⁸² Там само. – Спр.308. – Арк.702 зв. – 703 зв.

⁸³ Там само. – Спр.323. – Арк.317–323.

⁸⁴ Там само. – Спр.328. – Арк.442–444, 448–450, 466–467.

⁸⁵ Там само. – Спр.353. – Арк.452 зв.

⁸⁶ Там само. – Арк.458.

⁸⁷ Там само. – Арк.390 зв., 395.

який 28 квітня 1681 р. отримав привілей на брацлавське земське суддівство⁸⁸ та далі згадується на цих двох урядах одночасно. 29 липня 1687 р. він оформив дарчу на луцьке війтівство своєму синові – брацлавському підчашому *Михайлові Єронімові Кордишу*⁸⁹, який урядував до кінця XVII ст. Схоже, що Кордиші майже не втручалися у життя міської громади Луцька й не порушували її прав на самоврядування. Мабуть, більше за все вони переймалися земською власністю та доходами від неї, про що свідчать їхні численні судові суперечки з місцевою шляхтою, взаємні позови до гродського суду та Люблінського трибуналу, зафіксовані в луцьких гродських книгах упродовж останньої чверті XVII ст.

Отже, ключовою особою у системі міського управління Луцька в XV–XVII ст. був війт. Зауважимо, що тільки в XV ст. цей уряд тримали в руках міщани, уже на початку XVI ст. він перейшов до шляхти й став відтоді предметом купівлі, продажу, застави, передавався у спадок. Прибутковість та синекурність луцького війтівства призводила до того, що у другій половині XVI ст. за нього розігрувалися справжні баталії. У гонитві за надприбутками його власники часто передавали в оренду та суборенду не тільки війтівський маєток, але й судову владу, що вкрай рідко траплялося в інших містах. Ці явища призупинилися у XVII ст. з переходом уряду до рук заможних шляхетських родин – Загоровських, Рогозинських, Кордишів.

В. Антонович зазначав, що у XVII ст. від шляхетських війтівств залишився тільки титул, судова влада втратила своє значення, а самі війтівства, подібно до староств чи інших бенефіцій, король роздавав шляхтичам за воєнні заслуги⁹⁰. Зауважимо, що подібні процеси відбувалися в різних містах Великого князівства Литовського й Корони Польської з тією різницею, що це тривало за часів пізнього середньовіччя – до середини XVI ст. Так, наприклад, у багатьох містах Малопольщі місцеву шляхту цікавив не стільки сам війтівський уряд, скільки війтівський маєток. Шляхтичі були зацікавлені у перейнятті міських доходів, часто гальмували розвиток міського самоврядування, засновуючи юридики, порушували адміністративно-територіальну цілісність міст. Найбільшим містам удалося викупити війтівство й обмежити владу війта. Паралельно з деградацією інституту діничного війта зростав авторитет міської ради та самоврядність міських громад⁹¹. Як бачимо, у Луцьку, подібно до інших волинських міст, усі ці процеси були надто загальмованими. Упродовж XV–XVII ст. міській громаді так і не вдалося викупити війтівський уряд, зміцнити роль міської ради та розширити межі самоврядування. Передумови для цього з'явилися лише у XVIII ст.

⁸⁸ Там само. – Спр.373. – Арк.385.

⁸⁹ Там само. – Спр.398. – Арк.583.

⁹⁰ Архив ЮЗР. – Ч.5. – Т.1. – С. 28-29.

⁹¹ *Załęska M. Wójtostwa dziedziczne w miastach Małopolski w późnym średniowieczu.* – Warszawa, 2005. – S.75, 157–158 та ін.

Додатки

№1

Перелік луцьких в'їтів

* – державці, орендарі в'їтвства

ВЛК – в'їтвсько-лавнича книга 1600 р. (Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas fundamentālās bibliotēkas, R-7348)

ЛГК – луцькі гродські книги (Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф.25)

ЛМ – Литовська метрика

AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych

AS – Archiwum Sanguszków

1. Вацюга

1461 (AS, t.1, №LVI, s.53–54)

2. Труш

1490 (AS, t.1, №XCVII, s.92); 1495 («Торгівля на Україні», №24, с.39)

1498: ЛМ-6, арк.198; у 1525 р. згад. як старий в'їт (ЛМ-4 (суд), с.162, №190)

3. Ян Сигнатор

5.II.1501 (ЛМ-6, арк. 313)

Підтв. 1511 (Держархів Волинської обл., ф.312, оп.1, спр.185, ориг.); помер перед 20.IV.1525 (ЛМ-14, с.262)

4. Якуб Холуєвський

20.IV.1525 (ЛМ-14, Вільнюс, 2008, №726, с.299–300)

5. Ян Котовський

1.V.1528 (AS, t.III, №CCCXL, s.325)

6. Андрій Михайлович Сангушко-Кошерський, князь

29.IX.1544 (AGAD, ZDPerg, 4805; опубл.: Архив ЮЗР, ч.V, т.1, №10, с.45–46, відступлення в'їтвства королевою Боною)

7. Іван Яцкович Борзобогатий-Красенський, луцький мостовничий, ключник, городничий

* 17.XII.1533 (AS, t.III, №CDLXXI, s.453)

23.I.1548 (ЛМ, кн.235, арк.55–57 зв.; опубл.: Архив ЮЗР, ч.V, т.I, №XIV, с.52–55, продаж в'їтвства королевою Боною)

20.VIII.1562 (ЛМ, кн.44, Мінськ, 2001, №69, с.78–79, привілей на володимирське єпископство); у 1566 р. обраний луцьким єпископом (*Ульяновський В.* Історія церкви та релігійної думки в Україні. – К., 1994. – С.98–99)

25.VI.1565 (ЛГК 7, арк.169 зв., господарський дворянин)

8. Михайло Сло-Малинський, королівський маршалок

28.I.1566 (ЛГК 8, арк.24)

28.VII.1572 (ЛГК 13, арк.411 зв.); помер перед 4.X.1572 (ЛГК 13, арк.567)

9. Іван Сло-Малинський, син попереднього в'їта

25.XII.1572 (ЛГК 13, арк.657 зв. – 659)

10. Остафій Сло-Малинський, луцький гродський суддя

19.II.1575 (ЛГК 15, арк.79)

* Антоній Яловицький, кременецький підкоморій
20.П.1578 (ЛГК 18, арк.882)
21.ХІІ.1581 (ЛГК 25, арк.438–439)

11. Матвій Єло-Малинський, королівський секретар
19.П.1575 (ЛГК 15, арк.79)
21.ХІІ.1581 (ЛГК 25, арк.438–439), передача права на вйтівство братові Остафієві

12. Василь Борзобогатий-Красенський
25.ХІІ.1578 (ЛГК 18, арк.913 зв.)

13. Олександр Жоравницький, луцький староста, ключник і городничий
29.ХІІ.1578 (ЛГК 18, арк.919)
17.VII.1579 (ЛГК 20, арк.97)
* Анна Красенська, дружина Олександра Жоравницького
17.VII.1579 (ЛГК 20, арк.97)
7.І.1582 (ЛГК 26, арк.10 зв.)
* Василь Жоравницький, королівський ротмістр, син луцького старости
13.І.1581 (ЛГК 23, арк.2)
* Миколай Гедзинський
1582 (ЛГК 31, арк.466), згад. про 3-річну оренду у В.Жоравницького
24.VI.1584 (ЛГК 31, арк.466)

14. Марко Жоравницький, син попереднього вйта
24.VI.1584 (ЛГК 31, арк.466)
* Ян (Іван) Жоравницький, стрий
2.І.1585 (ЛГК 34, арк.80 зв.)
1586 (ЛГК 35, арк.175)
* Ганус Ваншот (von Schot) і Герман Гак (Наск), гданські кушці
П.1586 (ЛГК 37, арк.28)
* Катерина Дмитрова Козечина Фальчевська, княгиня
П.1586 (ЛГК 37, арк.28–29); 2.П.1587 введення у вйтівський масток (ЛГК 37, арк.96)
6.VI.1591 (ЛГК 39, арк.334)
* Мартин Прусиновський
6.VI.1591 (ЛГК 39, арк.334)
* Адам Боговитин, кременецький підкоморій
16.V.1592 (ЛГК 40, арк.541)
26.VIII.1592 (ЛГК 41, арк.158 зв.)
* Григорій Колмовський
26.VIII.1592 (ЛГК 41, арк.158 зв.)
2.IV.1596 (ЛГК 49, арк.208 зв.)
* Ян Харленський, луцький підкоморій
6.XI.1596 (ЛГК 49, арк.858)
1600 (ВЛК, арк.48)
* Томаш Жоравницький
10.VII.1606 (ЛГК 76, арк.687)
11.XI.1606 (ЛГК 76, арк.973)
* Михайло Гулевич
1.VII.1607 (ЛГК 78, арк.689)
* Андрій Козека
9.V.1611 (ЛГК 90, арк.401)
10.V.1611 (ЛГК 90, арк.640, продаж вйтівства)
Помер перед 5.ХІІ.1611 (тестамент від 16.XI.1611: ЛГК 89, арк.544–546)

15. Олександр Загоровський

11.V.1611 (ЛГК 90, арк.640, купівля вїтївства)

15.I.1620 (ЛГК 116, арк.93 зв.); помер наприкінці 1620 р.

16. Андрій Загоровський, син попереднього вїта, королївський дворянин

17.II.1621 (ЛГК 120, арк.314 зв.)

5.X.1651 (ЛГК 269, арк.918); помер перед 15.IV.1652 (ЛГК 272, арк.288 зв.)

17. Матвій Рогозинський, зять попереднього вїта

15.IV.1652 (ЛГК 272, арк.288 зв.)

Помер перед 12.V.1677 (ЛГК 353, арк.452)

18. Ян Вольський, зять попереднього вїта

12.V.1677 (ЛГК 353, арк.452, 458, згад. як спадкоємець попереднього вїта)

19. Криштоф Кордиш, брацлавський земський суддя

6.VIII.1681 (ЛГК 376, арк.34)

29.VII.1687 дарча на вїтївство синовї (ЛГК 398, арк.583)

20. Михайло Єронїм Кордиш, син попереднього вїта, брацлавський підчаший

29.VII.1687 (ЛГК 398, арк.583)

9.IX.1699 (ЛГК 450, арк.433)

№2**Заповіт луцького вїта Марка Жоравницького (16 листопада 1611 р., с. Куклі).
До луцької гродської книги вписаний 5 грудня 1611 р.***Тестамент пїна Марка Жоравницького**Року тисєча шєстсот єдинадцатого**Мєца декабра пятого дня*

Пришедши обличне на вряд кгородскии луцкии до мене Адама Олшамовского, буркграбєго и намєстника подьстароства луцького, и актъ нинєшньих кгородских луцких урожоньи єго мл. пїнь Бенєдїть // [арк.544 зв.] Гулевичъ пер облятамъ тестаментъ зошлого урожонєго єго мл. пїна Марка Жоравницького распоражєня маєтности по нємъ зосталєє с печатю и с подьписом руки єго, такъжєє с печатъми и с подьписами рукъ людєи добрих для вписаня до книг кгородских луцких подаль, просєчи абы принят и до книгъ уписан был. Которого я видєчи быт целєго зуполного и ни в чомъ не нарушєного для вписаня до книг кгородских луцких прыимуючи, перед собою читат казал єсми и такъ ся в себе маєтъ:

Во имя Отца и Сїна и Светого Дїха Амин.

Я, рабъ бжїи Марко Александровичъ Журавницькии, воитъ дєдичныи луцкии, будучи на сєє час од Гїєда Бога хороєю навєжєоныи, єднакъ маючи добрую памєт, розумъ цельи и боязнъ бжїю перед собою, в которєи хорєбє сподєваючися смєрти, которая жадного члєвка минути не можєт, прєто тїм тестаментомъ моїмъ оєстатною волю мою чиню, абы по животє моєм маєтност мою, которую мнє Господъ Бог далъ в порядку зоставити, абы по животє моємъ межєи повинными моїми, а звлаєца єго млїю пїномъ Михаїломъ Янушовичом Гулевичом, братом моїм а єє млїтю пїнєю Александровою Загоровскою Александрою Александровною Журавницкою, сєстрою моєю, рожєными, затруднєнє жадное не было.

Напрєд душу мою Господу Богу и Прєчїстєи єго матерєи и всїмъ євтъымъ єго в руки отдаю, а тїло моє грїшньєє яєо землю земли, которєє маєт быти поховано у церк-

ви Сґого Великого мученика Страссостерпца Димитрия в замьку околномь луцкомь, которое церкви державьцою *ест его млсть* п̄нъ Андреи Гулевичъ. А што ся дотычет маетности моее вечистое – села Кукол и Воли Куколское, теды тое село Кукли з рудою и з Волею Куколскою со всьимь, яко се тое имене само в себе мает, брату моему рожоному п̄ну Михаилу Гулевичу, которая маетност по смерти его ни на кого иншого, толко на братанка моего а сына его млсти Марка припасти мает. А если бы братанка моего в животе // [арк.545] не стало, теды брату моему п̄ну Михаилу волно будеть, кому хочети записати, албо на церковь ѡтдати. А вечност мою воитовьства луцкого и право вечистое на Свиныхо детем, потомком сестри моее рожоное ее мл. п̄нее Александровое Загоровское ѡдписую. А што ся дотычет долгов, которые мнѣ люди винни, ѡ тых ѡзнаимую иже Юнас Шолць, мещанин луцкии винен золотых шестсот полских, п̄нъ Вилгемь, купець замоискии, тисечу золотых, его мл. п̄нъ Николаи Семашко на Хупкове, кашталян браславскии, староста и ключьникъ луцкии, две тисечи золотых, тые две тисечи золотых суть детеи небожчика п̄на Миколая Кграбовецкогго, которые в опеку мне были оставьлены. А матце тых же детеи, п̄неи Кграбовецкои, у мене zostали пятсот золотых полских у мещан чарторискиих за двадцат польсьемы мацы пшеници, кожда маца по золотыхъ пяти без грошеи десети полскихъ. У жиди колковьского Агрона на дому золотых сорокъ. У попа любелского ѡтца Василия копъ тридцатъ пят литовских. У княжати его мл. Чарториского золотых полских сорокъ чотыри, а чирвоных золотых пятнадцат, футро лисее и коберцовъ два, а особно сто двадцат золотых, на што и лист запис *ест*. Порядокъ увес домовыи по животу моем поручаю и в моц даю ѡ поплачене долговъ моих, штомъ кому виненъ и расправене слуг моих и челяди моее дворное, такъ же и подане млына голешовьского екъзекутором чиню брата моего милого и ласкавого его мл. п̄на Михаила Янушевича Гулевича, напред слуг моих мает расправити. Тисечу золотых ѡдказую и ѡдписую Василию Куницкому а Яну Харевьскому, которую винен п̄нъ Вилгельмь, купець замоискии, которые мает дати золотых шестсотъ Куницкому, а золотых чотыриста Харевьскому, Ярошови Суетичу⁹², слуге моему старому, золотых пятдесять зъ грошеи чарторискиих пшеничныхъ мает ему быти дано, Гавърилкови, хлопъцу моему, за службу его золотых пятьдесять полскихъ, // [арк.545 зв.] с тых же грошеи чарторискиих пшеничныхъ мает ему быти дано слугамъ дворнымъ, которые недавно служат и возницамъ мает быти розделено золотых сорокъ полских. А што *ест* долгу золотых сорокъ на дому жидовскомъ у Колку, с тых грошеи хлопцови моему Рудецкому сину Лесковому з Луцка золотых десет мает быти дано. А золотых тридцат слуге моему Куницкому ѡтказую. А челяд, што на дворцу служила, тую п̄нъ братъ мой водлуг науки моее устьево расправити маеть. А долги вси, которые кому ѡдно колвекъ винен, тые з маетности моее заплачены быти мают: напервеи п̄неи Кграбовецкои пятсот золотых полских, п̄неи Подгаецкои пултретьста золотых полских, п̄неи Яновои Лисовскои тисечу золотых. А што се дотычет грошеи у его мл. кж. Чарториского сорока чотырох золотых и петнадцати чирвоных, тые мають быти справьлены и ѡтданы *еи* млсти Николаевои Еловицкои и справами его мл. п̄на Якуба Лысаковского у попа любелского ѡтца Василия копъ тридцат пят. Тые вси гроши справивши ѡт него на церковь любелскою мают быти ѡтданы. Сребра, роструханов позолотистых пят, тое мает быти ѡтдано посполу з мъркою голешовскою и з людьми до церкви Светого Димитрия, где и тѣло мое поховано будет, с которого млына каждому презвитереву дмитровскому его мл. п̄нъ Михаилу Гулевич выживене давати мает и тымъ шафовати повинен возников шест гнедых и скотъчимъ, тые брату моему п̄ну Яну Жоравницкому zostати мают. Книги латинские вси братанкови моему Маркову ѡтказую, а сребро церковьное, Евангелии две на престолных и книги вси, аператы церковьные, тым всимъ мает волен и моцен будет брат мой п̄нъ Михаилу владнути и подавцою быти. Шаты мои вси п̄нъ брат мой слугам моим // [арк.546]

⁹² Мае бути: Суетичу або Шустичу. Ярош Шустич – війтівський писар (1598 р.), лентвійт (1598–1607 рр.), райця (1608–1609 рр.) (докл. див.: Білоус Н. Луцькі лентвійти XVI–XVII ст.: характеристика уряду та персоналії. – С.108).

старымъ Харевскому и Куницъкому заразъ по смерти моеи ѿдати маѣт. Справы вси, привилы и листы на долги, которіе у шкатуле чорнои суть, въ схованю у п̄нее Яцковое Демяновича в Луцъку, тыѣ вси в руках и в моцы п̄на брата моего зостати мают. Такъже и въвес спрят домовыи – сребра, ложокъ дванадцат чарокъ дви, цин, мѣдъ, обруссы, полотна, збоже в гумне стоячое и на поли засіяное, кони, быдло рогатое, свини, гуси, кури, то все брату моему п̄ну Михаилу Гулевичу, з межи которого быдла маѣт дати п̄неи Подгаецкою коров две, Крискови корову и вола, Васкови гаидукови коров две и вола и клячу вороную. Которіе то вси речи вышеи в семъ тестаменте моим ѿстатнею волею моею написаныи и доложоныи, ни в чом не убליжаючи, все брат мои п̄нъ Михаило Гулевичъ ничого ни въ чом не кривдечи, зыстити и волю мою выполнити маѣт. А если бы над тую волю мою иначеи смел учинити, розъсудитъ ся зо мною на Страшнѣом и нелицемирномъ суде Христовом.

Которыи сѣс тестамент ѿстатнее воли моеѣ я рукою своею подписал и печат приложил, а за прозбою моею до сего тестаменту моего печати приложили и руки подписати рачили исповѣдникъ мои ермонах ѿтец Рафаил и п̄нъ Федор Гуляницкии а п̄нъ Федор Ѡздовскии.

Писан у Куклях, року тисеча шестсот ѿдинадцатого, мсца ноябра шостогонадцат дня.

У того тестаменту печатѣи притисненых чотыри, а подпис рукъ тыми словы: Marek Żorawnicki, własną ręką. Устне прошоныи печатар Федор Гуляницкии, власною рукою. Устне прошоныи исповидникъ Возвещенной п̄вцех смиренныи ермонах Рафаил, рукою власною.

Которыи же то тестаментъ за поданемъ и прозбою выше реченоѣ особы, а за принятемъ моим урядовым увес с початку аж до конца до книг кгородских луцких ест уписанъ.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.544–546

In this article author gives the characteristics to the of Luts'k Vogt government in 15–17th centuries that was inheritable. Article covers the gains and judicial field; some conflicts with the city community; the vicissitudes with the government entry and the assignment of its lease. For the first time published the complete list of Luts'k Vogts and the Marko Zhoravnyts'ky's testament.

Keywords: *Vogt, city community, municipality, Magdeburg Law, Luts'k.*

В.В.СТАНІСЛАВСЬКИЙ *

**ІДЕНТИФІКАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ КУПЦІВ ВІЙСЬКА
ЗАПОРОЗЬКОГО У «ЗОВНІШНІЙ» І «ВНУТРІШНІЙ»
ДОКУМЕНТАЦІЇ РОСІЙСЬКОГО ПОСОЛЬСТВА
В ОСМАНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (ПОЧАТОК XVIII ст.)**

На основі аналізу матеріалів російського посольства в Османській імперії демонструється різниця в ідентифікації українських купців у різних видах документів. Звертається увага на визначення їх як «росіян» у паперах, призначених для використання поза межами царських володінь, і на тенденцію перенесення цієї практики у внутрідержавну сферу. Встановлення того факту, що більшість купців, які торгували в Туреччині, були українцями, дає авторові підстави стверджувати про їх інтенсивнішу, порівняно з росіянами, діяльність.

Ключові слова: *Військо Запорозьке, Османська імперія, Росія, Стамбул, Ніжин, українські купці, торгівля, Толстой.*

Опрацювання комплексу документів російського посольства у Стамбулі з метою пошуку матеріалів до історії торговельних зв'язків Війська Запорозького з Туреччиною на початку XVIII ст. дозволило нам зауважити велику різницю в ідентифікації українських купців, що її дають різні види джерел. Таких випадків достатньо для спроби з'ясування тенденцій і закономірностей цього явища. Як буде показано нижче, наявність лише одного типу джерел може спонукати навіть ретельного й відповідального дослідника дійти далеких від правди висновків, а для не надто прискіпливих чи просто заангажованих – стати вагомим інструментом у розвитку своєї концепції.

У цій статті ми розглянемо різномірну документацію, яка має розкрити порушене питання. Насамперед звернемо увагу на проїжджі листи, що надавалися російським послом, зіставимо їх дані з інформацією інших джерел, проаналізуємо матеріали турецького походження, котрі відображали відомості про купців, надані російською стороною, а також записи дипломатичних переговорів, що містять формулювання про купців із теренів, підвладних московському цареві. Поглянемо й на узагальнення щодо ідентифікації купців у документах, які призначалися для російської політичної системи (разом із підпорядкованою їй Гетьманщиною).

Різку різницю в ідентифікації українських купців, яка залежить від типу документів, можна добре показати шляхом почергового аналізу інформації цих джерел. На нашу думку, усю документацію доцільно розподілити на «зовнішню» та «внутрішню»: перша призначалася для адресатів поза царськими володіннями, у тому числі й за межами Війська Запорозького, натомість друга використовувалася в Росії й на теренах Української держави.

* Станіславський В'ячеслав Володимирович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків та раннього нового часу

E-mail: vslavava@ukr.net

Зауважимо, що можливість зіставлення значної кількості різноманітних документів виникла в результаті опрацювання такого особливого типу джерел, як статейні списки, до складу яких вносилися копії виданих чи відправлених від посольства та отриманих паперів, а також записувалися різноманітні дані про поточні справи.

Порівняння зовнішньої та внутрішньої документації щодо певних купців

Отже звернімося до архівних свідчень. Для зручності позначимо кожен випадок ідентифікації одного купця чи групи їх порядковим номером. Далі – зіставимо зовнішню (дані проїжджих листів) та внутрішню (записи у статейних списках, листи П.Толстого до І.Мазепи, І.Скоропадського, Ф.Головіна й П.Шафірова) документацію. Додатково, для фактологічних уточнень, розглядаємо листи І.Мазепи та Ф.Головіна до посла.

1. а) 21 серпня 1704 р. російський посол велів надати проїжджий лист мешканцеві Фастова Олександрові Остаф'єву. У цьому документі вказано, що останній приїжджав до турецької столиці у торговельних справах, а тепер їхав із товаром до «Російської держави». Разом із купцем був один його робітник «російського народу»¹. Зазначення Фастова як міста, де проживав О.Остаф'єв, дає підстави відразу відкинути твердження документа, що він їхав до Росії. А слідом за цим виник сумнів в ідентифікації робітника як росіянина. Вірогідніше, що він був українцем. б) У статейному списку перед текстом проїжджого листа зазначено лише, що О.Остаф'єв 21 серпня відпущений до Фастова².

2.1. а) За інформацією наданого П.Толстим проїжджого листа від 11 вересня 1704 р., цього дня з Константинополя вирушали купці «російського народу», а прямували вони до «Російської держави». Зазначалися імена та прізвища: Василь Матвеев, Михайло Дмитрієв, Варлам Мілеев. Купців супроводжували їхній робітник Гнат Васильєв, «москвитин» Лазар Беляєв, монахи Варфоломій та Михайло, звільнені з полону «російського ж народу люди» – троє чоловіків і стільки ж жінок. Далі у проїжджому листі узагальнювалося, що купці й усі інші належали до «російського народу»³. У цьому випадку документ не містить інформації, яка змусила б сумніватися, що купці були росіянами та їхали до Росії.

б) Зробити зовсім інший висновок дає змогу запис у статейному списку, який уміщено перед текстом проїжджого листа, котрий ми відносимо до внутрішньої документації. Отже у цьому записі за 11 вересня 1704 р. зазначено, що з Константинополя виїжджали купці «малоросійського народу» Василь Матвеев із товаришами, які перебували у цьому місті в торговельних справах. Із купцями російський посол пересилав лист до І.Мазепи, де написав, що в турецькій столиці були гетьманського регіменту «малоросійських сторін

¹ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.89. – Оп.1. – 1704. – Д.3. – Л.366–366 об.

² Там же. – Л.366.

³ Там же. – Л.405 об. – 406.

мешканці»⁴. У даному разі немає сумнівів, що всі ці люди були українськими купцями, усупереч тому, що декларував проїжджий лист.

Є й інші факти про В.Матвеева, котрі підтверджують його українське походження. Так, у привезеному купцями листі І.Мазепи до П.Толстого від 15 серпня 1706 р. про В.Матвеева зазначено як про «купця й обивателя тутешнього малоросійського»⁵. У запису статейного списку за 22 жовтня 1706 р. знаходимо дані про те, що цього дня на посольський двір до П.Толстого з'являлися купці «малоросійського народу» Василь Матвеев із товаришами, які розповіли про своє прибуття з Криму⁶. 1 січня 1707 р. П.Толстой писав І.Мазепі, що «купці народу малоросійського» – В.Матвеев та інші, з якими було прислано гетьманський лист, успішно прибули до Константинополя. У цьому ж посланні посол писав про свою турботу щодо кожного з купців «великоросійських і малоросійських». Далі дипломат повідомляв про виїзд рідного брата В.Матвеева з османської столиці. Зі слів П.Толстого про майбутню зустріч цього купця з гетьманом робимо висновок, що він їхав до України⁷. Є й інші дані, які підтверджують українське походження обох братів. Вони свідчать також, що брата Василя Матвеева звали Мануїлом. Так, у листі українського правителя до російського посла від 17 червня 1708 р. знаходимо згадку, що В.Матвеев був мешканцем Прилук і доводився рідним братом М.Матвееву⁸. У запису статейного списку від 29 липня 1708 р. йшлося про приїзд того дня до Константинополя «купців, українських козаків» Мануїла Матвеева з товаришами⁹. У запису статейного списку від 15 липня 1709 р. М.Матвеева названо «купецькою людиною», котрий віз листа від посла до «козацького» гетьмана І.Скоропадського¹⁰. У тому ж посланні П.Толстого до І.Скоропадського М.Матвеев ідентифікувався як «купець малоросійського народу» гетьманського регіменту, котрий повертався в «малоросійські сторони»¹¹.

2.2. а) Ще в одному проїжджому листі від 26 березня 1707 р. В.Матвеев – людина «малоросійського народу»¹². б) Натомість у запису статейного списку перед проїжджим листом і в листі П.Толстого до П.Шафірова від тієї ж дати В.Матвеева названо «козаком», який прибував до Константинополя в торговельних справах¹³.

3. а) 24 листопада 1704 р. П.Толстой надав проїжджі листи Тимофіїві Якимову, Йосипові Кондратьєву, Іванові Іванову, Андрієві Васильєву та Іванові Остаф'єву. 3 грудня того року подібні документи одержали Денис Мануйлов і Дмитро Радіонов. В усіх цих паперах йшлося про поїздку в «Російську державу» людей «російського народу»¹⁴. б) Записи статейного списку, які зроблено поза

⁴ Там же. – Л.404–404 об.

⁵ Там же. – 1706. – Д.3. – Л.372.

⁶ Там же.

⁷ Там же. – 1707. – Д.3. – Л.1 об. – 2.

⁸ Там же. – 1708. – Д.2. – Л.298–299.

⁹ Там же. – Л.298–298 об.

¹⁰ Там же. – 1709. – Д.1. – Л.326.

¹¹ Там же. – Л.326–326 об.

¹² Там же. – 1707. – Д.3. – Л.94 об.

¹³ Там же. – Л.94, 99 об.

¹⁴ Там же. – 1704. – Д.3. – Л.577 об. – 579.

текстом-прикладом проїжджих листів (оскільки всі вони були ідентичними, то в даному випадку наведено лише один текст), свідчать, що всі перелічені купці були мешканцями Ніжина. А це, на нашу думку, одразу перекреслює версію про їх російське походження, яка могла б виникнути за наявності лише виданих П.Толстим документів¹⁵. Тобто є підстави вважати їх саме українцями (припущення про грецьке походження навряд чи виправдане, адже греків називали окремо).

4. а) 2 січня 1707 р. Семен Володимиров, Василь Степанов та Мануїл Матвеев із трьома своїми челядниками отримали спільний проїжджий лист від П.Толстого. У цьому документі їх названо купецькими людьми «російського народу», які їхали до «Російської держави»¹⁶. б) Запис статейного списку перед текстом проїжджого листа теж говорить про надання цього документа торговим людям «російського народу»¹⁷. Ми, однак, схильні вважати, що ці купці були українського походження, зважаючи на аналогічні випадки – ідентифікацію у проїжджих листах українських купців як російських, а також на те, що один із них (М.Матвеев) був українцем, що відомо з кількох інших джерел.

5. а) 26 березня 1707 р. російський посол надав проїжджий лист мешканцеві Києва людині «російського народу» Максимові Самойлову. Також у документі сказано, що цей купець їхав зі своїми купленими товарами з Константинополя до «російських кордонів»¹⁸. б) Передує копії проїжджого листа запис про те, що його видано київському міщанинові М.Самойлову¹⁹. Уже через місце проживання маємо підстави ідентифікувати цю людину українським купцем. Такий висновок підтверджують інші дані. Так, у запису статейного списку від 7 січня 1707 р. повідомляється, що до турецької столиці приїхали купці «великоросійського й малоросійського народів»²⁰. Далі з'ясовується, що частина їх прибула з території Російської держави, маючи проїжджий лист від царя, а решта, разом із М.Самойловим, – з Києва за проїжджим листом київського губернатора²¹. Отже є незаперечні підстави вважати М.Самойлова українським купцем.

6. а) 28 березня 1707 р. П.Толстой видав проїжджий лист купцеві Михайлові Дмитрієву з трьома його «робітниками». У документі останнього названо козаком «російського народу», який приїжджав до Константинополя по боргові гроші, а тоді повертався в «Російську державу»²². б) У статейному списку перед проїжджим листом М.Дмитрієва ідентифіковано вже по-іншому – як «малоросійського народу торгую людину». «Робітники» ж виявляються козаками, які звільнилися з турецької неволі. Причому у записі стосовно цих трьох людей зазначено, що вони також козаки, як і М.Дмитрієв²³. Стосовно різниці в їхній ідентифікації, найвірогідніше, що російський посол з якоїсь причини не хотів вказувати на минуле козаків як невільників. Маємо й додаткові свідчення про

¹⁵ РГАДА. – Ф.89. – Оп.1. – 1704. – Д.3. – Л.577 об., 578 об. – 579 (док. №3).

¹⁶ Там же. – 1707. – Д.3. – Л.2 об. – 3 об.

¹⁷ Там же. – Л.2 об.

¹⁸ Там же. – Л.102 об. – 103.

¹⁹ Там же. – Л.102 об.

²⁰ Там же. – Л.10.

²¹ Там же. – Л.10–12.

²² Там же. – Л.105 об. – 106.

²³ Там же. – Л.105 об.

українське походження цього купця. Так, запис статейного списку від 19 серпня 1708 р. свідчить, що М.Дмитрієв, котрого названо «торговою людиною, козаком», виїхав зі Стамбула з листом до українського гетьмана. У посланні до І.Мазепи від 19 серпня 1708 р. П.Толстой назвав його людиною гетьманського регіменту²⁴.

7. а) 3 липня 1709 р. П.Толстой видав проїжджий лист купцеві Мануїлові Канювцеві. У ньому зазначалось, що з Константинополя до «Російської держави» відпущено торгую людину «російського народу» з власним товаром та людьми²⁵. б) У запису статейного списку М.Канювцеві – торгова людина вже «малоросійського народу»²⁶.

8. а) 7 серпня 1709 р. П.Толстой надав проїжджого листа купцеві «російського народу» Стефанові Остаф'єву, який виїжджав із Константинополя до «Російської держави» зі своїм товаром та двома челядниками²⁷. б) Запис статейного списку перед листом свідчить, що документ для проїзду було видано ніжинському купцеві²⁸. Згадки про цю людину зустрічаються й в іншій внутрішній документації. Так, у запису статейного списку за 19 лютого 1705 р. зазначено, що цього дня до посла прибув із Москви «черкашенин» С.Остаф'єв із різними документами від царської верхівки. Раніше П.Толстой уже відправляв його з листами до російської столиці²⁹. А в посланні Ф.Головіна до П.Толстого, привезеному цією ж людиною, її названо Остафієм Остаф'євим та ідентифіковано «ніжинським мешканцем регіменту гетьманського»³⁰. 10 березня 1705 р., як свідчить запис у статейному списку, мешканець Ніжина Степан Остаф'єв виїхав зі Стамбула до Москви з листами П.Толстого до Ф.Головіна та І.Мазепи³¹. Про те, що С.Остаф'єв був ніжинцем, російський посол писав того дня й у листі до Ф.Головіна³².

Стосовно ще одного купця маємо єдину ідентифікаційну згадку, яка свідчить про його українське походження. Так, згідно із записом статейного списку від 10 березня 1704 р., того дня було відправлено листа від П.Толстого до І.Мазепи з «черкашенином» Федором Чюлаком³³.

Документи Османської держави, які наслідували ідентифікацію російської зовнішньої документації

Аналіз і висновки щодо цієї категорії документів робитимемо на підставі зробленого в російському посольстві перекладу оригінального султанського фірману, а також запису у статейному списку щодо указу дефтердара. Дізнатися про формулювання, що фігурували в оригіналах, неможливо через їх відсутність. Як і раніше, позначаємо кожен випадок окремо.

²⁴ Там же. – 1708. – Д.2. – Л.332 об. – 333.

²⁵ Там же. – 1709. – Д.1. – Л.311 об. – 312 об.

²⁶ Там же. – Л.311 об.

²⁷ Там же. – Л.484 об. – 485 об.

²⁸ Там же. – Л.484 об.

²⁹ Там же. – 1705. – Д.4. – Л.35 об. – 36.

³⁰ Там же. – Л.38.

³¹ Там же. – Л.77 об.

³² Там же. – Л.77 об. – 78.

³³ Там же. – 1704. – Д.3. – Л.105 об.

1. а) У фірмані султана Агмеда III згадується Юрій – «один із купецьких людей московських», котрий привіз товари зі «сторін московських»³⁴. б) Натомість у запису статейного списку від 29 вересня 1703 р. йшлося про приїзд на посольський двір «черкашенина» Федора, сина купця Юрія, який помер в Єгипті³⁵. А у запису статейного списку, який пояснював султанський фірман, зазначалося, що цей указ стосується пожитків «малоросійських міст мешканця черкашенина Федора Георгієва»³⁶. Крім того, у листах П.Толстого до І.Мазепи від 20 жовтня 1703 р., 15 січня й 10 березня 1704 р. Федір – людина гетьманського регіменту, мешканець Ніжина³⁷.

2. а) Згідно з записом статейного списку, 29 листопада 1706 р. до П.Толстого прийшов його пристав Асан-ага і передав послові укази про «московських» торгових людей за підписом дефтердара – аби з них не брали податків у Туреччині. Ці укази, як сказано в документі, було роздано двадцять одному «російському» купцеві. Також пристав передав дипломатові гроші – 7,5 левків, сказавши, що їх видано зі скарбниці для тих двох «московських» купців, з яких було взято харадж³⁸. б) Далі у статейному списку читаємо, що гроші було віддано «малоросійських міст мешканцеві» Степанові Остаф'єву, адже саме з нього та з його робітника взято харадж³⁹. Отже два «московських» купці виявилися українцями. Це дає підстави сумніватися в тому, що й решта торговців, яким було роздано укази, походили з Росії. Знайшлися інші дані про названого купця. У запису статейного списку від 23 листопада 1704 р. Степан Астаф'єв – мешканець Ніжина, який їхав із листом до українського гетьмана. У листі П.Толстого до І.Мазепи від того ж числа С.Астаф'єв – людина гетьманського регіменту⁴⁰.

Ідентифікація купців під час спілкування російського посла з представниками Османської імперії

1. Наприкінці липня 1702 р., при зустрічі з волозьким господарем в Яссах, П.Толстой говорив про переорієнтацію торговельного шляху на Азов. При цьому всіх купців із теренів, підвладних цареві, він називав «московськими» або «російськими»⁴¹.

2. 30 грудня 1703 р. П.Толстой переказував А.Маврокордато свої претензії щодо оподаткування ніжинських купців в Османській імперії («російських сторін мешканці міста Ніжина купецькі люди») ⁴². 1 січня 1704 р. російський дипломат доручив своєму приставу Асан-азі привезти відповідь від Порти у справі «про підданих царської величності торгових людей про ніжинських мешканців»⁴³.

³⁴ РГАДА. – Ф.89. – Оп.1. – 1703. – Д.3. – Л.494.

³⁵ Там же. – Л.446.

³⁶ Там же. – Л.494.

³⁷ Там же. – 1703. – Д.3. – Л.458 об.; 1704. – Д.3. – Л.8 об., 106.

³⁸ Там же. – 1706. – Д.3. – Л.397 об.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Там же. – 1704. – Д.3. – Л.574 об.

⁴¹ Там же. – 1702. – Д.1. – Л.49 об. – 50.

⁴² Там же. – 1703. – Д.3. – Л.499–499 об.

⁴³ Там же. – 1704. – Д.3. – Л.2.

15 лютого 1704 р. дефтердар-паша зреагував на запит посла щодо оподаткування «російських купецьких людей». Як записано у статейному списку, паша відповідав про взяття з них (з «Російської держави купецьких людей», або в іншому варіанті – «російських купецьких людей») харадж. Коли ж дійшло до повернення цих грошей купцям, то з'ясувалося, що більшість із них була мешканцями Ніжина, а саме Ісає Іванов, Анастас Іванов із робітником Федором, Олексій Васильєв із робітником Марком. Також у переліку названо «черкашенина» Федора Чюлака. До росіян же можна зарахувати трьох селян Бутурліна – Гаврила Тиханова з товаришами, яким теж повернули гроші⁴⁴. Зовсім інакше ідентифіковано цих людей у листі російського дипломата до українського гетьмана від 7 березня 1704 р. У представленні П.Толстого І.Мазепі це – «регіменту вашого торгові люди ніжинські мешканці»⁴⁵.

3. 29 липня 1704 р. П.Толстой говорив великому візирі про надто високі податки, які брав константинопольський юмрукчей із «російських» купців, маючи на увазі всіх, хто був підпорядкований цареві⁴⁶. А 30 липня 1704 р. П.Толстой відправив листа до кесарійського митрополита, в якому згадав про свої перемовини з великим візиром стосовно оподаткування «торгових людей московських»⁴⁷. Зовсім інші формулювання знаходимо в посланні до українського правителя. Так, 4 вересня 1704 р. в листі до гетьмана І.Мазепи російський посол повідомив про свою розмову з великим візиром щодо оподаткування купців. Причому йшлося саме про купців із Війська Запорозького – «зі сторін малоросійських» гетьманського регіменту, які на той час перебували в Константинополі. У відповіді великого візира, за словами П.Толстого, йшлося про торгових людей «як регіменту вашої світлості, так і про інших російського народу»⁴⁸.

4. Під час зустрічі з великим візиром 10 листопада 1706 р. П.Толстой говорив про взяття 3-процентного податку з «московських» торгових людей, які на той час перебували в Константинополі⁴⁹. А 12 листопада 1706 р. посол звернувся з проханням до Порти стосовно «російських» купців. Йшлося про збитки від значних податків, котрі бралися з купців, що прибували сухопутним шляхом із «Росії». За запитом візира дефтердар зробив виписку з документа, яким раніше це питання вже врегульовувалося: говорилося про те, що не потрібно брати харадж із купців «народу московського», а також як слід чинити, коли його несправомірно взято. У результаті великий візир наказав, щоб купці, котрі заплатили зайвий податок, прийшли до дефтердара, аби з'ясувати, чи справді ці люди належать до «народу московського»⁵⁰. Ситуація вирішилася 29 листопада 1706 р., коли російському послові було передано укази від турецького уряду, про що ми зазначали вище (див. п. 2 підрозділу «Документи Османської держави...»).

⁴⁴ Там же. – Л.49–50.

⁴⁵ Там же. – Л.103–103 об.

⁴⁶ Там же. – Л.328–329.

⁴⁷ Там же. – Л.332–332 об.

⁴⁸ Там же. – Л.395 об. – 396 об.

⁴⁹ Там же. – 1706. – Д.3. – Л.385 об. – 386.

⁵⁰ Там же. – Л.389 об. – 391 об.

5. 27 червня 1707 р. П.Толстой обговорював з Н.Маврокордато пограбування підданих султанові грецьких купців у 1706 р. Фактично, на цих переговорах усіх купців із царських володінь ідентифікували як людей «російського народу», а підлеглі цареві терени називали «Російською державою». Так, у зв'язку з цією подією П.Толстой пропонував, щоб османська влада заборонила купцям зі свого боку їздити волоським шляхом через його небезпечність до «Російської держави», а направляла їх до Азова. Натомість Н.Маврокордато говорив про безпечні поїздки цим шляхом купців – царських підданих «російського народу» до Константинополя. Московський дипломат на це мовив, що небагато купців «російського народу» проїхали суходолом до турецької столиці, можливо «якимись особливими безпечними дорогами». У цьому контексті один фрагмент із переговорів указує на те, що насправді пограбовані купці вели свої справи в Україні: дипломат говорив про неправдивість поданого купцями списку втрачених товарів, ґрунтуючись на тому, що їх неможливо купити в «малоросійських містах»⁵¹.

6. 23 грудня 1707 р. П.Толстой знову зустрічався з Н.Маврокордато, якому виказував пропозиції для передачі великому візирові, в яких весь час зустрічаємо те саме узагальнення – купців із теренів, підвладних цареві, посол називав «російськими», а самі ці терени – «Російською державою». Так, від імені царя посол пропонував, щоб султан заборонив підвладним йому торговим людям їздити волоською територією до «Російської держави», а вся торгівля йшла в Азові. На слова від Порти про безпечний проїзд цим шляхом «російських» купців, дипломат зауважував, що там багато потерпають від розбійників і «російські» купці. Також говорив про пограбування, узяття в полон та продаж татарами «російських» купців навіть у населених місцях імперії. За його словами, ті «російські» купці, які без проблем приїжджали до Константинополя, мали зазнавати скрути від податків та іншого, приміром від узяття хараджу в дорозі по містах і в османській столиці. П.Толстой ставив питання про те, як може розвиватися торгівля між двома державами з такими проблемами для купців «російського народу», а особливо через те, що підданим султанові купцям не можна їздити до «Російської держави» через волоські землі.

Коли ж справа стосувалася конкретних фактів, то фактично могло йтися про українські терени. Приміром, якщо посол говорив про проблеми з торгівлею волоським шляхом, то для прикладу навів аргументи про крадіжки підвладними султанові купцями шведських невільників у «малоросійських містах» при від'їзді з «Російської держави», наступний явний продаж їх у Константинополі, безмитний провіз купцями товарів, заявивши, що через такі діяння їх неможливо пускати в «малоросійські міста». Говорячи про підданих султанові греків, пограбованих у 1706 р., посол відзначав, що неодноразово заявляв Порті: ті постраждали по своїй волі, адже в Москві й у «малоросійських містах» публічно розголошувалося, щоб купці з «російських сторін», які хочуть їхати у володіння султана, не йшли волоським шляхом через небезпеки від тамтешніх розбійників⁵².

⁵¹ РГАДА. – Ф.89. – Оп.1. – 1707. – Д.3. – Л.178 об. – 181.

⁵² Там же. – Л.341 об., 346–350.

Ще одне цікаве свідчення зі сфери розповсюдження купцями з Війська Запорозького інформації, яка привертала увагу османського керівництва: 6 травня 1709 р. до П.Толстого приїжджав племінник А.Маврокордато – Д.Мецевіт зі словесним посланням від дядька. Ішлося про інформацію, котру поширювали торгові люди, що приїжджали з «козацької землі»⁵³.

Узагальнююча ідентифікація купців у внутрішній документації

У цьому пункті ми звертаємо увагу на те, як ідентифікували купців у випадках, коли йшлося про певні явища, а не окремих людей. Узагальнюючи, посол називав «російськими купцями» всіх, хто приїжджав із царських володінь. Причому таке визначення зустрічається навіть у листі до гетьмана. Коли ж справа торкалася конкретики, то найчастіше йшлося про осіб із Війська Запорозького. Так, 17 грудня 1704 р. П.Толстой у листі до І.Мазепи писав про проблеми з оподаткуванням, які виникали в купців, котрі приїжджали з «малоросійських міст» без проїжджих документів та без гетьманських листів, адресованих самому послові. Усіх цих людей дипломат відносив до «російського народу»⁵⁴. Того ж дня П.Толстой писав Ф.Головіну, що в Константинополь приїжджає чимало купців із багатьма товарами саме з «малоросійських міст»⁵⁵.

24 грудня 1707 р. у цидулці до листа І.Головініну П.Толстой писав про потребу турків у російських товарах та ефект від можливої заборони грекам їхати волоським шляхом по ті товари в «малоросійські міста». Усіх інших купців, котрі їздили волоським шляхом до Туреччини, дипломат ідентифікував як «російських»⁵⁶.

20 квітня 1704 р. російський посол у шифрованому листі писав бояринові Ф.Головіну про проблему оподаткування торгових людей із «Російської держави», підданих царя, які приїжджали раніше та продовжували приїжджати до Туреччини. Ними були, як зазначалося далі в листі дипломата, «черкаси і греки ніжинські, і інші». Звернімо увагу, що П.Толстой згадував насамперед купців з українських теренів – українців та ніжинських греків. Це може свідчити про те, що саме вони найчастіше приїжджали до Стамбула з царських володінь⁵⁷. Отже хоча дипломат писав про царських підданих і Російську державу, у листі до боярина він чітко визначав етнічне й територіальне походження купців.

26 серпня 1704 р. П.Толстой у листі до Ф.Головіна інформував про приїзди торгових людей із «Російської держави» в Константинополь: спочатку сухо-долом до Галаца, а далі – морем. Наступні дані, конкретизуючи походження цих людей, дозволяють зрозуміти, що насправді вони прибували не з Росії, а з українських земель і були українцями («а приїжджають оті без проїжджих грамот з України, черкаси») ⁵⁸.

⁵³ Там же. – 1709. – Д.1. – Л.187–187 об.

⁵⁴ Там же. – 1704. – Д.3. – Л.607 об. – 608.

⁵⁵ Там же. – Л.611.

⁵⁶ Там же. – 1707. – Д.3. – Л.356–357.

⁵⁷ Там же. – 1704. – Д.3. – Л.203 об.

⁵⁸ Там же. – Л.376–376 об.

Ідентифікація немирівського купця В.Рученкова

Цей випадок виділяємо окремо, оскільки він частково виходить за рамки розглядуваного матеріалу, адже купець був пограбований і потрапив у полон до татар, їдучи торгувати у Кримське ханство, а не у Стамбул. Однак він типовий у тому розумінні, що долею Василя Рученкова займалися російське посольство та османський уряд, а отже звучали схожі ідентифікаційні оцінки.

Як свідчать записи посольства, 7 листопада 1707 р. на перемовинах із Н.Маврокордато, присланим від великого візира, П.Толстой говорив про В.Рученкова як про купця «російського народу»; у меморіалі до великого візира від 12 листопада дипломат зарахував купця з його товаришами до росіян; 15 листопада 1707 р. в розмові з Д.Мецевітом називав В.Рученкова «московським» купцем; у запиті до А.Маврокордато від 29 листопада стосовно затримки В.Рученкова при Порті, цю людину знову названо купцем «російського народу»⁵⁹. І, урешті, 23 грудня 1707 р. в розмові з Н.Маврокордато П.Толстой говорив про В.Рученкова з товариством як про купців із прикордонних міст⁶⁰.

Внутрішня документація дає вже не такі однозначні оцінки. Згідно з записом статейного списку 31 жовтня 1707 р., на двір до П.Толстого прийшла «російська людина» Василь Рученков, який три роки тому потрапив у полон до татар під час подорожі з іншими купцями до Криму. Однак тут же читаємо, що він був мешканцем Немирова⁶¹. А в листі П.Толстого до І.Головкіна від 20 листопада 1707 р. знаходимо вже цілком іншу ідентифікацію. Посол писав бояринові, що в Константинополі знайшовся купець «малоросійського народу», три роки тому разом зі своїми товаришами пограбований і взятий у полон ногайцями. Дипломат зазначав, що відправив цього купця та з ним свій меморіал до Порти для того, щоб вона дізналася, які образи чинять ногайці «росіянам», та щоб показати вчинки прикордонного сераскера Юсуфа-паші⁶². 24 грудня 1707 р. П.Толстой у листі до І.Мазепи писав про В.Рученкова з товаришами як про «викрадених купців російського народу прикордонних міст»⁶³.

Деякі слова щодо згадок про ідентифікацію українських і грецьких купців з України в історіографії. Фахівці подеколи звертали увагу на фактаж статейних списків російського посольства, що стосується торгівлі. Але як вони трактували окремі дані, представлені нами у цій розвідці? Ось як визначала етнічну належність купців в епізоді, пов'язаному з їх оподаткуванням, Т.Крилова. До того, як у 1704 р. поліпшилися російсько-турецькі торговельні відносини, «російські піддані (переважно ніжинські греки та українці)» платили харадж і 10-процентний податок. Однак такий об'єктивізм дослідниці зникає вже в наступному реченні її праці: коли сплату хараджу було скасовано,

⁵⁹ РГАДА. – Ф.89. – Оп.1. – 1707. – Д.3. – Л.316, 317 об., 320 об., 337 об.

⁶⁰ Там же. – Л.344 об.

⁶¹ Там же. – Л.309.

⁶² Там же. – Л.333 об.

⁶³ Там же. – Л.352 об.

гроші повернули «російським» купцям. Тобто спочатку ніжинських греків та українців названо підданими Росії, а потім – росіянами. Далі Т.Крилова пише про заходи П.Толстого щодо приведення розмірів торговельного податку з «росіян» до однакового з французькими виплатами рівня. Коли ж історик знову звертається до конкретики у визначенні купців, то зауважує, що того року внаслідок зусиль посла з ніжинських греків було взято лише 3-процентний податок. Отже у цьому прикладі фактично йшлося про греків та українців, яких із позиції центральної московської влади називали підданими Росії й навіть росіянами⁶⁴. Натомість подібних розбіжностей не знаходимо у праці М.Павленка. Незрозуміло, чи то він обрав якусь позицію, або просто не помітив значної кількості купців з України. В усякому разі у його інтерпретації йдеться про те, що московському дипломатові доводилося захищати інтереси «російських торгових людей», а про українців і греків не згадується⁶⁵.

Аналізуючи матеріали статейних списків за темою статті, ми були свідомі того, що їхні дані не завжди могли бути достовірними. Приміром, припускаємо, що до числа «російських» купців потрапляли й греки, насамперед у контексті узагальнень, коли в документах чи на переговорах ішлося про всіх підданих царя. Але й у такому випадку сподіваємося на те, що неточності не перекреслять зроблених нами спостережень.

Отже розглянутий матеріал спонукає зробити висновок про постійне іменування у зовнішній документації посольства українських купців росіянами. Так їх називали у проїжджих листах (за окремими винятками). Щоправда, подеколи поряд з означенням цих купців як «російських» у документах трапляються дані, котрі дозволяють засумніватися щодо належності їх до росіян. Скажімо, зустрічаються такі визначення: «росіянин» із Києва, козак «російського народу». Зрозуміло, що лише за допомогою додаткових матеріалів вдається остаточно встановити належність цих людей саме до українців.

За представленням російської сторони принципи ідентифікації переходили до османської документації. Вони ж застосовувалися й на переговорах посла Росії з представниками турецької верхівки. Почасти це можна пояснити практичністю оперування термінологією – усіх, хто перебував під владою царя, було зручно окреслювати та сприймати як людей одного політичного організму, умовно називаючи їх росіянами. Особливо якщо до них усіх у міждержавних відносинах застосовувалися однакові приписи. При виникненні ж специфічних правил виділялася певна частина (приміром греки). Спостерігаємо й поступове проникнення «узагальнюючого» іменування українців і у внутрішню документацію. При цьому надзвичайно важливо пам'ятати, що така «зручність» оперування термінами приховувала стратегічний інтерес московської влади, який полягав у нівеляції відмінної етнічної й державної ідентифікації українських купців, що цілком відповідало загальній спрямованості на ліквідацію української ідентичності, створення єдиного «російського народу» в кордонах царських володінь. Аналізовані тут матеріали дозволяють говорити насамперед про спрямування

⁶⁴ *Крылова Т.К.* Русско-турецкие отношения во время Северной войны // Исторические записки АН СССР. – Т.10. – Москва, 1941. – С.264–265.

⁶⁵ *Павленко Н.И.* Птенцы гнезда Петрова. – Москва, 2008. – С.390.

Москви на руйнування такої окремішності на міжнародному рівні, а також про поступове поширення цієї стратегії у царських володіннях.

На основі представленого матеріалу можемо також порівняти рівень розвитку українсько-турецької та російсько-турецької торгівлі. Як бачимо, зовнішня документація може дати підстави для ідентифікації значної кількості купців як російських, котрі приїжджали до Туреччини з Росії та туди ж поверталися, а при більш конкретизованому визначенні – як московських, оскільки саме з царської столиці, природно, мали б їхати найзаможніші, найактивніші представники купецької верстви. Урахування лише зовнішньої документації давало б підстави говорити про суттєвий розвиток російсько-турецької торгівлі. Однак зіставлення різнопланових джерел доводить, що такий висновок був би хибним, адже мова має йти переважно про українсько-турецьку торгівлю, оскільки більшість тих купців походила з теренів Української держави, і вони відігравали вагому, а можливо й провідну роль у торгівлі з Османською імперією порівняно з власне Росією.

№1

Запис статейного списку про повернення османським урядом грошей купцям за неправомірно взятих із них харадж, 15 лютого 1704 р., Константинополь

Того ж числа посылає посол к тефтедарь паше толмача Ивана Волошенина и велел ему за ево любовь благодарить что чюрбачея которой ему послу был не потребен от его посольского двора с караулу по ево тефтедарь пашину доношению переменяли.

И толмач приехал от тефтедарь пашы послу явил что он по ево посольскому приказу тефтедарь паше говорил и выслушав де слов ево тефтедарь паша взаимно, за присылку ево толмача послу благодарствовал и говорил чтоб де посол будучи здесь яко гость был весел, и ни о чем не оскорблялся, понеже де по указу салтанова величества всякие ево пословы дела чрез него тефтедарь пашю будут исправлены; а что де прежде сего приказывал он посол к нему тефтедарь паше о том что с российских купецких людей взяли здесь харачь и о том де ему тефтедарь паше ведомо сколько, того харачю с них взяли неведением что они Росийского государства люди и тот де взятой харачь приказал он тефтедарь тотчас отослать к нему послу на двор, а тем де Росийского государства купецким людем приказал дать письма которые им при себе имеют и тем людем которые харачь збирают показывать, и по тем де письмам нигде с них харачю не спросят, а те де письма завтра закрепя он тефтедарь своею рукою пришлет к нему послу с приставом ево Асан агою, а деньги де которые с российских купецких людей были взяты в харачь велел он тефтедарь паша ему толмачю отдать при себе и те де деньги ему толмачю отдала а он толмач те деньги послу объявил.

И посол те деньги велел при себе роздать тем людем с кого они были взяты, а кому те деньги отданы и тому роспись.

Нежинскому жителю Исаю Иванову отдано десять левков.

Нежинскому ж жителю Анастасу Иванову отдано десять левков.

Работнику ево Федору отдано пять левков.

Нежинского ж жителя Алексея Васильева работнику Марку отдано три левка.

Черкашенину Федору Чулаку отдано десять левков.

Нежинскому жителю Федору Мануилову отдано пять левков.

Федоровым крестьяном Бутурлина трем человеком Гаврилу Тиханову с товарыщи отдано пятнатцать левков.

РГАДА. – Ф.89. – Оп.1. – 1704. – Д.3. – Л.49–50

№2**Із листа П.Толстого до Ф.Головіна,
26 серпня 1704 р., Константинополь**

Августа в 26-де послано к Москве к боярину Феодору Алексеевичю Головину цыфирное письмо, а в нем писано. [...]

Которые государь торговые люди, приезжают в Констянтинополь из Росийского государства, по земле до Галации, а от Галации чрез моря, я об них сколько могу попечение имею, и платят пошлину по три со ста, а лутчи б государь естли б чрез землю ныне не ездили, доколе торговое дело совершится, а приезжают оные без проезжих грамот с Украины, черкасы, и о том как воля великого государя и твое государя моего рассмотрение будет, а моя повинность что признаю, то милости твоей доносить. [...]

При сем тебе государю моему желая здравия, и всяких благ, слуга милости твоей Петр Толстой челом бью.

Из Константинополя августа 26-го дня 1704-го.

РГАДА. – Ф.89. – Оп.1. – 1704. – Д.3. – Л.372, 376–376 об.

№3**Записи статейного списку
про надання ніжинським купцям проїжджих листів
і їх текст, 24 листопада і 3 грудня 1704 р.,
Константинополь**

Ноября в 24-де даны проезжие листы нежинским жителем купецким людем, Тимофею Якимову, Иосифу Кондратьеву, Ивану Иванову, Андрею Васильеву, Ивану Остафьеву, а в тех проезжих листах писано во всех равною мерою сице.

Пресветлейшаго и державнейшаго великого государя царя, и великого князя Петра Алексеевича, всеа, Великия, и Малыя, и Белья Росии самодержца, его царского священно святаго величества, посол при дворе великого государя салтанова величества турского в Константинополи пребывающей ближней стольник и наместник алтарской Петр Андреевич Толстой.

Прошу всякого по достоинству кому ведати належит, да пропустят без задержания, и без всякого убытка, поехать в Росийское государство, росийского народа человека Тимофея Якимова, и да покажут ему всякую любовь и споможение, в чем ему будет потребно.

А для лутчего имоверия подписали есмы сей потент нашею рукою, и запечатлели нашею печатю.

У подлинных потентов внизу подписано посольскою рукою сице.

Петр Толстой.

И печать посольская приложена. [...]

Декабря в 3-де даны проезжие листы нежинским жителем, Денису Мануйлову да Дмитрею Радионову, а в них писано то ж что и в вышепомянутых проезжих листах, которые даны нежинцам Тимофею Якимову с товарыщи.

РГАДА. – Ф.89. – Оп.1. – 1704. – Д.3. – Л.577 об. – 579

№4

**Запис статейного списку про надання ніжинському купцеві
Мануїлові Канювцеві проїжджого листа та його текст, 3 липня 1709 р.,
Константинополь**

Іюля в 3-де дан проездей лист малоросиского народа торговому человеку Мануилу Канювцу, а в нем писано.

Пресветлейшаго и державнейшаго великого государя царя и великого князя Петра Алексеевича, всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержца, его царского величества посол при дворе пресветлейшаго и державнейшаго императора его салтанова величества турецкого в Константинополи пребывающей ближней стольник и наместник алатарской Петр Андреевич Толстой.

Сим проезжим листом объявляем всем [о]б[щ]е и всякому особно в державе великого государя его салтанова величества турецкого во градах и во всяких местех вельможным господам и всяким начальным и приказным людям, а особливо в господарствах Мутьянском и Волоском и польской Речи Посполитой бла[го]роднейшим господам и всяким урядникам. В настоящем времени отпущен ис Константинополя в Росиское государство росиского народа торговой человек Мануло Канювец с товаром своим и с людьми о котором чрез сей наш лист просим дабы оный в належащем своем пути с вышепомянутым своим товаром и с людьми возимел вольную и безбедную свободу, а особливо на мытах и на индуктах и на перевозах и во всяких местех никакой дани от него не имать, и да будет ему учинено приятельское споспешествование по взаимной любви и по заключениям мирным как чинится в державе пресветлейшаго и державнейшаго императора всеросиского великого государя его царского величества подданным салтанова величества торговым людям, а когда оный достигнет до границ росиских, и тамо господам начальствующим об отпуске ево в належащей путь учинить по указу великого государя.

К сему проезжему листу предреченного посла печать приложена.

Дан в Константинополи во дворе росиского посла лета Господня 1709-го, июля в 3-де.

РГАДА. – Ф.89. – Оп.1. – 1709. – Д.1. – Л.311 об. – 312 об.

Based on the analysis complex of sources of the Russian embassy in the Ottoman Empire the author shows the difference in the identification of Ukrainian merchants in different types of documents, draws attention to determining them as Russians in documents intended for use outside the tsar's possessions and the tendency transfer of this practice for internal use. Together with this ascertainment that most merchants who traded in Turkey were Ukrainian allows the author to assert that their activity was more intense than the activity of Russians.

Keywords: Zaporizhian Host, Ottoman Empire, Russia, Istanbul, Nizhyn, Ukrainian merchants, trade, Tolstoy.

Ю.І.Глизь *

ФІНАНСОВА ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ (1871–1914 рр.)

Досліджуються заходи київського самоврядування щодо забезпечення міста коштами, необхідними для його благоустрою. Розглядаються джерела наповнення міського бюджету, зокрема шляхом стягнення мит і податків із підприємств, нерухомості, певних видів діяльності. Ідеться про надходження коштів від оренди та продажу міської землі, про концесії й державні позики. З'ясовується, на які муніципальні потреби вони витрачалися в першу чергу, а які з них було розраховано на перспективу. Підкреслюється переобтяженість бюджету міста загальнодержавними витратами.

Ключові слова: Київська міська дума, бюджет, податки, міська нерухомість, позики.

Капіталізм, який почав стверджуватися в Росії внаслідок ліберальних реформ, розвивав підприємництво, сприяв розгортанню торгівлі, житлового будівництва, заснуванню кредитних товариств і банків. До реформи міського управління верховну владу підштовхували господарська занедбаність міст, відсутність соціальних послуг, антисанітарія й неспроможність місцевих властей. Київська дума, поряд з іншими в Російській імперії, отримала, згідно з Міським положенням 1870 р., можливість за власні кошти займатися благоустроєм міста. Обрані з числа платоспроможних містян гласні формували кошторис і використовували його на потреби Києва. Нижче звернемо увагу на джерела наповнення бюджету міста, з огляду на те, що кияни, крім нових міських зборів і мит, не звільнялися від сплати державних та земських податків. Важливо також з'ясувати, які соціальні сфери життя містян поліпшилися, щоб стверджувати, наскільки реформа міського управління для Києва виявилася ефективною, як і те, чи стала дума виразником інтересів населення міста.

Вивчаючи питання функціонування пореформених міських дум історики, юристи, економісти не могли обійти увагою їх фінансову діяльність, адже на прокладання водогону, каналізації, освітлення та брукування вулиць, на утримання громадського транспорту, пожежних команд, боротьбу з антисанітарією місту потрібні були чималі власні кошти. Серед історико-правових досліджень виокремимо працю І.І.Дитятіна, який чи не вперше в Російській імперії вказав, що відсутність, через нерозвиненість торгівлі й підприємництва, коштів у держави спонукала верховну владу до передачі громадам права займатися власним благоустроєм¹.

* Глизь Юрій Іванович – аспірант Інституту історії України НАНУ, відділ історії України XIX – початку XX ст.

E-mail: yuraglyz00@mail.ru

¹ Дитятин И.И. К истории Городового положения // Статьи по истории русского права. – Санкт-Петербург, 1895. – С.178.

Д.Д.Семенов підкреслював, що за нормативним актом 1892 р. самоврядність міст було значно звужено, а для кращого функціонування міського господарства, навпаки, потрібно було розширити бюджетні права². І.Х.Озеров, критикуючи реформу 1892 р., відзначав, що владу міст було обмежено в пошуках джерел прибутків, а наявні – суворо регламентувалися. Водночас міста були переобтяжені витратами на утримання поліції. Автор уважав, що верховна влада, за прикладом держав Західної Європи, мала всі міські підприємства передати в муніципальну власність, вирішивши проблему наповнення бюджету. Доходи міст Росії в 1900 р. становили 100 млн руб., натомість, скажімо, прибутки столиці Франції досягали 310,5 млн руб.³ М.П.Щепкін визначив, що збори з підприємств і торговців у сумі 1,5 млн руб. стали головним джерелом міських доходів. Автор дійшов висновку, що лише торгово-економічні міста з дорогою нерухомістю мали достатньо коштів у бюджеті для власного розвитку⁴.

Л.О.Велихов розглядав місто і його господарство у трьох вимірах: історичному, теоретичному, практичному. Він також указував на відсталість та занедбаність міст Росії, підкреслюючи, що запозичені від Європи юридичні норми й форми фінансування міського господарства не було належним чином адаптовано до російських умов⁵. В.Ф.Тотоміанц дійшов висновку: для вирішення фінансових проблем потрібно звільнити міста від утримання поліції, в'язниць, розквартированих тут військ, оскільки ці витрати поглинали значну частину бюджету та становили серйозну перешкоду для їх фінансової самостійності. Він також уважав, що необхідно розширити мережу міських підприємств і рентабельно використовувати землю, аби надати містянам мінімальний пакет безкоштовних послуг (наприклад, як шкільні сніданки в містах Англії)⁶.

Г.І.Шрейдер зазначав, що за Міським положенням 1892 р. верховна влада урізала бюджети міст і відібрала на власну користь низку міських податків, поставивши загальнодержавні витрати на перше місце. Міністерство внутрішніх справ вимагало складати розписи бюджетів без дефіциту: на державні витрати – скільки треба, а на благоустрій – що залишиться. Це не відповідало міським потребам, призводило до заборгованості міст. На думку автора, через таку скрутну ситуацію міська дума столиці імперії з 1903 р. перейшла на окреме положення⁷.

Фінансову діяльність міських дум Лівобережної України досліджував П.Л.Кованько⁸. На відміну від попередників автор відзначав успішне використання міської землі Києвом, який був третім (після Москви й Одеси) за

² Семёнов Д.Д. Городское самоуправление: очерки и опыты. – Санкт-Петербург, 1901. – С.236, 244.

³ Озеров И.Х. Основы финансовой науки: Бюджет. Формы взимания. Местные финансы. Государственный кредит [Репринт. изд.]. – Москва, 2008. – С.359.

⁴ Щепкин М.П. Опыт изучения общественного хозяйства и управления городом. – Ч.1. – Москва, 1882. – С.60, 102–112.

⁵ Велихов Л.А. Основы городского хозяйства [Репринт. изд.]. – Москва, 1996. – С.367, 406.

⁶ Тотоміанц В.Ф. Самоуправление и городское хозяйство. – Санкт-Петербург, 1910. – С.57.

⁷ Шрейдер Г.И. Наше городское общественное управление: Этюды, очерки, заметки. – Санкт-Петербург, 1902. – С.180; Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – Собр. 3-е. – Т.23. – Санкт-Петербург, 1905. – №23101.

⁸ Кованько П.Л. Местный бюджет Украины в 1912 гг. (в нынешних территориальных границах и административно-территориальном делении). – Х., 1923. – 80 с.

дохідністю від неї. Він також уважав, що для наповнення бюджету думи мають приділяти більшу увагу міським підприємствам⁹. Дослідженню фінансової діяльності безпосередньо Київської міської думи присвячувалася праця її гласного, правника-економіста А.В.Рубінштейна, за словами котрого в більшості російських міст саме підприємства давали значний прибуток, тоді як Київ задовольнявся мінімумом, а його заборгованість державі в 1871–1912 рр. стала наслідком непрофесійного формування бюджету¹⁰. Подібних висновків дійшов ще один автор¹¹.

Л.Ф.Писарькова також констатувала, що головними джерелами міських доходів були збори та благодійний капітал купців-старообрядців, а за порукою подальших надходжень ставали прибуткові міські підприємства, мережа яких, завдяки концесіям 1860–1870-х рр., постійно розширювалася. У 1882 р. дума звернулася до державних позик, і з огляду на вкладення 94% цих коштів у міські підприємства їх питома вага у загальноміських доходах на початку ХХ ст. становила 50%¹². Діяльність Петербурзької думи досліджував колектив авторів на чолі з В.О.Нардовою, котрі відзначили, що основними доходами також були збори, податки й підприємства. Оскільки імперську столицю обтяжували обов'язкові витрати на виділення землі та приміщень для офіційних установ, її бюджет потребував сталих державних позик¹³.

Зростання інтересу сучасних вітчизняних істориків¹⁴ до питання діяльності міських дум засвідчують дослідження Д.М.Чорного¹⁵, В.П.Горбачова¹⁶, Л.М.Шари¹⁷, О.П.Прищепи¹⁸, В.М.Константиної¹⁹ та ін. Зокрема перший виокремив підприємства як головне джерело наповнення міського бюджету (далі йшли надходження від оціночного збору та податків). Особливістю фінансового становища міст Лівобережжя стала тенденція до прискореного зростання витрат: найбільш значні з них ішли на сплату боргів (16,4%) та утримання міських підприємств (14,7%)²⁰. Найґрунтовніше фінансову діяльність міст України вивчив В.П.Горбачов. Головним джерелом міського бюджету впродовж 1871–1914 рр. були міські збори, питома частка яких не опускалася

⁹ Кованько П.Л. Финансовые проблемы землевладения русских городов. – К., 1919. – С.130.

¹⁰ Рубинштейн А. Ближайшие задачи экономической политики г. Киева: Отдельный оттиск «Известий Киевской городской думы». – 1912. – №3/4. – С.30, 36–37.

¹¹ [Коиова Н.]. Финансы г. Киева. – К., 1917. – 39 с.

¹² Писарькова Л.Ф. Городские реформы в России и Московская дума. – Москва, 2010. – С.316.

¹³ Петербургская городская дума, 1846–1918. – Санкт-Петербург, 2005. – С.66.

¹⁴ Згадаймо працю колективу авторів на чолі зі В.А.Студінським про історичну ретроспективу фінансів Києва від найдавніших часів до сьогодення, де визначено основні віхи розвитку торгово-промислової та банківсько-кредитної систем міста, однак не йдеться про міське самоврядування і його бюджет (див.: Фінанси Києва: історія та сьогодення: Інформаційно-аналітичний довідник. – К., 2010. – 320 с.).

¹⁵ Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – Х., 2007. – 304 с.

¹⁶ Горбачев В.П. Городская реформа 1870 г. в Украине. – Донецк, 2008. – 320 с.

¹⁷ Шара Л.М. Чернігівська міська дума (70–90-ті рр. ХІХ ст.). – Чернігів, 2010. – 224 с.

¹⁸ Прищепя О.П. Міста Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. – Рівне, 2010. – 267 с.

¹⁹ Константинова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 рр.). – Запоріжжя, 2010. – 596 с.

²⁰ Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України. – С.170.

нижче 50%. Автор також з'ясував, що через державні витрати не менше 2/5 українських міст мали дефіцитні бюджети²¹.

Аналізуючи діяльність Чернігівської думи, Л.М.Шара дійшла висновку, що ключове значення в наповненні бюджету міста мав оціночний збір, який 1895 р. становив 45% загальноміських надходжень. Чернігів, як й інші міста, багато втрачав від загальнодержавних витрат, котрі на початку 1870-х рр. складала 37% (проте з часом знизилася до 14%)²².

О.П.Прищепя виявила, що через слабкий торговельно-економічний розвиток міст Волині вони не мали достатніх джерел для наповнення бюджету, тож із 1880-х рр. потонули в боргах. Виходом із ситуації стало залучення позик і надходження від зростання місцевої торгівлі, що дозволяло тримати бюджети на достатньому рівні²³. В.М.Константинова зауважила виняткову роль у формуванні бюджетів міст півдня України міської землі, яку вигідно було не продавати, а передавати в оренду²⁴.

Джерельною базою нашого дослідження послужило фінансове діловодство Київської міської управи, що складалося з розписів бюджету міста, щорічних звітів, які вона готувала для думи, губерньської адміністрації, а в окремих випадках і для генерал-губернатора. Основна частина цих звітів зберігається у паперах Київського губерньського в міських справах присутствія (Державний архів Київської області, ф.9) і Київської міської управи (Держархів м. Києва, ф.163). Протоколи засідань Київської думи, котрі з 1880 р. друкувалися в «Известиях Киевской городской думы», дозволяють простежити, як відбувалося обговорення фінансових питань. Постанови думи та фінзвітність публікувалися в місцевих газетах – це давало киянам можливість бачити, на що витрачалися сплачені ними податки. Гласні навіть складали спеціальні фінансові огляди, в яких висловлювали власні судження щодо показників бюджету та пропозиції з їх поліпшення²⁵. Також використано мемуари сучасників про діяльність думи щодо благоустрою міста²⁶.

Формування муніципального бюджету Києва

Закон визначав основні джерела наповнення міської скарбниці. Головним став оціночний збір із нерухомого майна мешканців, котрим дума відтепер їх обкладала. Крім нього, вона могла поповнювати бюджет з оренди та продажу землі чи приміщень і запроваджувати збори: з документів на право торгівлі, заняття промислами, з власників трактирів, постійних дворів, квартир, а також з утримувачів собак, коней, екіпажів і т.п. Дума могла ініціювати

²¹ Горбачев В.П. Городская реформа 1870 г. в Украине. – С.210.

²² Шара Л.М. Чернігівська міська дума (70–90-ті рр. XIX ст.). – С.57.

²³ Прищепя О.П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – С.165.

²⁴ Константинова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір... – С.214–216.

²⁵ Обзор деятельности Киевского городского общественного управления с 1871 по 1875 год. – К., 1875. – 59 с.; [Кониский О.Я.]. Обзор деятельности городской думы за 1871–1882 гг. – К., 1883. – 262 с.; Обзор деятельности Киевской городской думы за четырёхлетие 1906–1910 гг.: Издания группы гласных думы. – К., 1910. – 118 с.

²⁶ Ярон С.Г. Киев в восьмидесятых годах: Воспоминания старожила. – К., 1910. – 211 с.; Паталеев А.В. Старый Киев: Из воспоминаний старого грешника. – К., 2008. – 432 с.

будь-який інший місцевий збір чи мито за умови схвалення його міністерством внутрішніх справ.

Щорічний проект бюджету Києва готувала думська фінансова комісія. Вона ж складала кошторисний розпис, звітувала про доходи і витрати, зокрема контролювала виконання угод, контрактів, сплату боргів, виплату жалувань, пенсій. Як видно з табл.1, на початку діяльності Київської думи суттєву роль у наповненні бюджету відігравали збори й мита. Якщо за міськими положеннями 1870 і 1892 рр. оціночний збір із доходів нерухомої власності не мав перевищувати 10%, то в Києві він становив 7%.

Табл.1

Доходи Києва впродовж 1871–1914 рр.²⁷

Рік	Оціночний збір		Збори й мита		Міська власність		Міські підприємства		Інше		Усього	
	Тис. руб.	%	Тис. руб.	%	Тис. руб.	%	Тис. руб.	%	Тис. руб.	%	Тис. руб.	%
1871	27,2	9,1	109,2	36,6	141,2	47,3	–	0	20,9	7	298,5	100
1872	32,5	10,3	142,6	45,3	109,8	35	–	0	29,4	9,4	314,3	100
1873	60,3	16	170,8	45	117,3	30,9	–	0	31,3	8,1	379,7	100
1874	62,5	13	186,3	38,8	211	44	–	0	20,2	4,2	480	100
1875	61,5	9,9	190,9	30,7	188,5	30,3	–	0	183,4	29,1	624,3	100
1876	74,5	12,7	216,4	37,1	189,1	32,4	–	0	103,5	17,8	583,5	100
1877	72,5	10,4	184	26,4	183,3	26,3	–	0	256,8	36,9	696,6	100
1878	96,7	13,2	195,4	26,9	195,1	26,9	–	0	240,1	33	727,3	100
1879	106,5	13,8	198,6	25,8	231,6	30,1	–	0	233,2	30,3	769,9	100
1880	103,9	12,5	207,8	25	250	30,3	–	0	266,8	32,2	828,5	100
1881	115,6	15,3	193	25,5	261,5	34,5	–	0	186,8	24,7	756,9	100
1882	123,9	13,4	230,2	24,8	257,2	27,8	–	0	315,5	34	926,3	100
1883	137,6	15,4	212	23,6	258,2	28,8	–	0	288,5	32,2	896,3	100
1884	180,6	18,6	208,5	21,5	295,8	30,5	–	0	285,6	29,4	970,5	100
1885	180,1	20	209,7	23,3	313,7	34,8	–	0	197,4	21,9	900,9	100
1886	213,9	17,2	274,4	22,2	344,9	27,8	–	0	407,6	32,8	1240,8	100
1887	192,1	17,6	274,2	25	359,5	32,8	–	0	270,4	24,6	1096,2	100
1888	197,7	16,1	293,3	23,9	394,8	32,2	–	0	341,9	27,8	1227,7	100
1889	201,3	12,7	323,1	20,5	461,9	29,3	176,5	11,2	415	26,3	1577,8	100
1890	183,2	13,5	324,3	24	411,4	30,3	169,4	12,6	265,9	19,6	1354,2	100

²⁷ Рубинштейн А. Ближайшие задачи экономической политики г. Киева. – С.14–15 (дані взято до 1911 р. включно); [Коиова Н.]. Финансы г. Киева. – С.36–37 (дані взято за 1912–1914 рр. разом із передмістями, див.: Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.442. – Оп.53. – Спр.357. – Арк.10; Оп.647. – Спр.21. – Арк.1–10). Відсоток визначено автором.

Продовження табл. 1

1891	170,2	11,8	348,7	24,1	416,4	29	176,1	12,1	331,2	23	1442,6	100
1892	169,2	13,3	258	20,4	400,6	31,5	189,1	14,8	255,6	20	1272,5	100
1893	170,6	13,2	258,3	20	417,1	32,1	196,2	15,2	252,3	19,5	1294,5	100
1894	154	12,1	255,4	20	401,3	31,4	183,1	14,3	284,1	22,2	1277,9	100
1895	213,2	15,5	265,6	19,3	416,6	30,3	195,9	14,2	285,4	20,7	1376,7	100
1896	284,9	18,3	240,1	15,4	431,4	27,6	286,5	18,4	317,1	20,3	1560	100
1897	326,8	19,2	286,1	16,8	491,9	28,9	267,7	15,7	331,1	19,4	1703,6	100
1898	312,6	14,4	366,7	16,9	533,2	24,6	283	13,1	672,8	31	2168,3	100
1899	328,5	13,6	401,1	16,6	635,2	26,3	300,2	12,4	751,6	31,1	2416,6	100
1900	339,1	10,5	417,2	13	707,8	22	305,9	9,5	1 457,8	45	3227,8	100
1901	397,7	15,6	412	16,2	670,8	26,2	352,7	13,8	718,7	28,2	2546,9	100
1902	440,4	17,5	432	17,2	676	27	364,7	14,5	596	23,8	2509,1	100
1903	467,8	17,1	425,3	15,5	743,4	27,2	357,3	13,1	742,6	27,1	2736,4	100
1904	470,5	16,6	433,8	15,4	686,7	24,3	376,4	13,3	859,4	30,4	2826,8	100
1905	433,6	15,2	422,5	14,7	728,6	25,5	371,5	13	903,6	31,6	2859,8	100
1906	485,4	16,7	441,7	15,2	857,9	29,6	410	14,1	703,9	24,4	2898,9	100
1907	528,9	17,7	458	15,3	754,3	25,2	418	14	829,8	27,8	2989	100
1908	617,7	17,1	503,8	14	814,6	22,6	445,3	12,3	1228,8	34	3610,2	100
1909	524,8	17,2	504,2	16,5	868,9	28,4	475,3	15,5	686,6	22,4	3059,8	100
1910	541,6	17	572,2	18	952,1	30	480,6	15,1	633,9	19,9	3180,4	100
1911	570,1	16,5	609,6	17,6	989,3	28,6	503,8	14,5	789,4	22,8	3462,2	100
1912	735,4	17,5	436,2	10,4	1179,4	28,2	513,2	12,3	1325,5	31,6	4189,7	100
1913	810,7	17,3	562,9	12	1326,6	28,4	641,6	13,7	1336,4	28,6	4678,2	100
1914	837,6	16,7	420	8,4	1383,3	27,6	840,5	16,8	1529,5	30,5	5010,9	100

Незмінність такого низького показника впродовж тривалого часу пояснюється складом думи, в якій переважали гласні – власники нерухомості, через що Київ недоотримував коштів на благоустрій. Ускладнювало ситуацію обкладання й перебування тут військових об'єктів, які нічого не сплачували до бюджету, але утримувалися коштом міста. У 1884 р. між міською владою та військовим відомством розгорівся конфлікт щодо еспланади Києво-Печерської фортеці. Міністерство вважало, що вона не повинна сплачувати збір, на що дума резонно відмовлялася обслуговувати об'єкт. Упродовж багатьох років стори «шукали правду» у Сенаті²⁸.

Загальна сума надходжень від оціночного збору стрімко зростає в 1890-х рр. у зв'язку з початком інтенсивної забудови міста одно- та дво-поверховими будинками, чому сприяло Товариство взаємного кредиту. Саме воно надавало кошти багатьом і, зокрема, архітекторам і домовласникам

²⁸ Ярон С.Г. Киев в восьмидесятих годах: Воспоминания старожила. – С.90.

В.Городецькому для зведення відомого «Будинку з химерами»²⁹. Товариство очолювали члени міського управління М.Х.Бунге (у 1881–1886 рр. обіймав посаду міністра фінансів, а з 1887 р. очолював Комітет міністрів Російської імперії), Г.І.Ейсман, М.Л.Серет. Лише під час Першої світової війни оціночний збір було піднято до 9,7%. Відносно до всіх щорічних надходжень у бюджет міста його частка в перший рік діяльності думи склала 9% (27,2 тис. руб.), а в 1914 р. – 16,7% (837,6 тис. руб.). Як бачимо, цей відсоток міських надходжень збільшився майже вдвічі, тоді як у грошовому еквіваленті сума зросла у 30 разів. Водночас у 1913 р. в Москві він становив 14,7%, а в містах Лівобережної України – 9,8%³⁰. Попри невдоволення киян збільшенням стягнень, свідченням чого стали численні скарги, у цілому ініціативи міської влади підтримувалися³¹. Містяни бачили, що вулиці вкриваються бруківкою, освітлюються, упорядковуються. Запроваджений 1896 р. каналізаційний збір, який брався з установ, товариств, власників будинків і садів, поповнював міську скарбницю щорічно у середньому на 30 тис. руб.

Збір із промислових свідоцтв торговців 1–2-ї і промислових підприємств 1–5-ї категорій становив 15% із прибутків, а з 3–5-ї категорій торговців і дрібних підприємств – 10%. Також дума щорічно встановлювала розмір збору з трактирів і пивних «лавок», які приносили місту кошти, хоча й менше. Крім того, стягувався візницький збір з екіпажів, щорічні надходження від чого повільно, але впевнено зростали – у 1871–1910 рр. його сума збільшилась удвічі. Їх питома вага становила половину всіх надходжень, а на початку ХХ ст. вже навіть 70%. Відносно всіх міських прибутків його частка становила 7%, зокрема 1906 р. із них місто отримало 190 тис. руб., а 1910 р. – 267 тис. руб.³² Зростання пояснювалося подвоєнням кількості торговельних закладів. Цією ситуацією користувалися службовці поліції, змушуючи підприємців і купців при оформленні документів на торгівлю сплачувати «данину» поліцмейстерам, котрі, говорячи словами відомого письменника, не любили пропускати те, що саме пливло в руки³³. Так, свого часу пристав Подільської дільниці Михайлов із місцевих юдеїв брав гроші, а з православних – товари, за що поплатився посадою й був відданий під суд³⁴.

Стрімка модернізація Києва спонукала міську владу постійно переглядати розміри та види зборів і мит. Для цього було створено комісію з пошуку нових джерел прибутків, результатами роботи якої стало запровадження зборів на власників кінних екіпажів, автомобілів та велосипедів, утримувачів собак і коней, що давало місту певні надходження. Установлювалися такі розміри: з коня першої категорії – 8 руб., другої – 4 руб., із закритого екіпажу – 10 руб., відкритого – 5 руб., із карет, ландо, омнібусів, диліжансів і катафалків –

²⁹ Паталеев А.В. Старый Киев: Из воспоминаний старого грешника. – С.63; Кальницький М. Кредитна історія // Контракти. – 2006. – №12.

³⁰ [Кошова Н.]. Финансы г. Киева. – С.12.

³¹ Волынский М.Т. Справедливо ли распределение налога между недвижимыми имуществами в г. Киеве? – К., 1905. – 20 с.

³² [Кошова Н.]. Финансы г. Киева. – С.13.

³³ Гоголь Н.В. Ревизор // Его же. Собрание сочинений в семи томах. – Т.4. – Москва, 1977. – С.3.

³⁴ Ярон С.Г. Киев в восьмидесятих годах: Воспоминания старожила. – С.30.

по 15 руб.³⁵ Із появою 1912 р. автомобілів і велосипедів їхні власники сплачували по 2 руб., а утримувачі собак – 1 руб.³⁶ Київські тарифи не були завищеними, адже, скажімо, Бахмутська дума встановила податок на тяглових і легких візників 3 руб. 25 коп. на кожного коня³⁷. У Москві стягувалося на 1 руб. більше, натомість у Санкт-Петербурзі тарифи були меншими, що пов'язувалося зі значнішою кількістю екіпажів і транспорту³⁸. Збір із кошерних продуктів брався в основному на потреби єврейських товариств, місто ж отримувало від нього 80 тис. руб. щороку³⁹. Надзвичайними прибутками вважалися надходження з тих підприємств, на викуп яких місто брало позики в держави. Вони не були постійними та становили 11% питомої частки надходжень 1895 р., а на початку ХХ ст. – 15%⁴⁰.

Крім приватновласницьких підприємств, зборами обкладалися ті, що належали місту. Дума укладала угоди з підприємствами та підрядниками, які запроваджували нові технології й вимагала від них чітких, вигідних місту розрахунків. Так, Товариство київської міської залізниці проклало колії для конки й електричного трамвая, що стали основою транспортної мережі Києва. Підприємство «Савицький і Страус» займалося електрифікацією міста. Оболонська гавань перевозила товари Дніпром. Товариство Балкіна спроектувало й проклало каналізаційну мережу. Міську скарбницю з 1895 р. поповнював 1,5-процентний збір із прибутків Товариства київської міської залізниці, яке перебувало в концесійній власності й щороку давало місту 30 тис. руб. Ідея його створення належала інженерові А.Є.Струве, котрий ще 1886 р. уклав угоду з управою на прокладення залізничної конки⁴¹. Згодом, 8 липня 1889 р., між ним та міською владою було підписано 45-річний концесійний договір, по завершенні якого всі активи підприємства мали перейти в муніципальну власність. Через деякий час, збагачений досвідом, набутим у США й Німеччині, А.Є.Струве переконав гласних думи замінити конку на більш ефективний електричний трамвай, розрахований на 50 пасажирів. У травні 1890 р. на замовлення А.Є.Струве компанія «Allgemeine Electricitats Gesellschaft Berlin» уже почала виготовляти вагони, а дума для перевірки проектних даних запросила техніків, котрі підтвердили спроможність електромоторів працювати в умовах київського ландшафту⁴². Уже у червні 1892 р. в Києві відкрився перший маршрут електричного трамвая – від Царської (Європейської) до Олександрівської (Контрактової) площі⁴³. До 1913 р. в місті успішно діяло 20 ліній, а 1915 р. дума достроково викупила це підприємство. До того ж Київ отримував 1,5% від прибутків електричного підприємства «Савицький і Страус», яке також

³⁵ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.549. – Спр.34. – Арк.18.

³⁶ [Кошова Н.]. Финансы г. Киева. – С.13–14.

³⁷ Подов В.І., Курило В.С. Історія Донбасу. – Луганськ, 2009. – С.256.

³⁸ Петербургская городская дума, 1846–1918. – С.206; Писарькова Л.Ф. Московская городская дума: 1863–1917. – С.311.

³⁹ [Кошова Н.]. Финансы г. Киева. – С.15–16.

⁴⁰ Там же. – С.2–3.

⁴¹ Киевлянин. – 1886. – №213. – С.2.

⁴² Известия Киевской городской думы. – 1890. – №5. – С.265–269.

⁴³ Державний архів м. Києва (далі – ДАМК). – Ф.163. – Оп.8. – Спр.5. – Арк.341; Киевлянин. – 1892. – №55. – С.2.

перебувало в концесійній власності й забезпечувало центр міста електрикою⁴⁴. Із відкриттям у 1901 р. гавані на Оболоні до міської скарбниці щорічно надходило у середньому 25 тис. руб. Надходження з міських підприємств у бюджет були замалими (див. табл.1), що не давало думі впевненості стосовно того, чи їх вистачить на благоустрій Києва. Водночас досвід планомірного вливання позик у прибуткові підприємства Москви збільшив питому частку надходжень від них до 50%⁴⁵. У Західній Європі цей відсоток був набагато вищим і дозволяв узагалі не обкладати містян зборами й митом. Зокрема наприкінці XIX ст. в багатьох німецьких містах влада щороку могла видавати по 500–600 марок на сім'ю, а в деяких містах Швеції користування трамваем і телефоном було безкоштовним⁴⁶, що стало прикладом європейських стандартів розвитку міста. Отже, домовласницький склад київської, як і інших міських дум в імперії, підтримував лише приватну ініціативу, а не шлях муніципалізації підприємств, і тільки після 1905 р. ситуація почала змінюватися на краще⁴⁷, адже міські підприємства стали прибутковими (див. табл.2).

Табл.2

Прибутковість міських підприємств⁴⁸

	1906 р.	1907 р.	1908 р.	1909 р.	1910 р.	1911 р.	1912 р.	1913 р.	1914 р.
Дохід (тис. руб.)	410	418	445,3	475,3	480,6	503,8	513,2	641,6	840,5
Витрати (тис. руб.)	107,3	124,612	193,595	112,6	108,7	109,6	120,2	144,9	202,8
Чистий прибуток (тис. руб.)	302,7	293,388	251,7	362,7	371,9	394,2	393	496,7	637,7

Слід зауважити, що київська влада оперативно запровадила лікарняний збір (1904 р.), згідно з яким кожен містянин сплачував 1 руб.⁴⁹ Це дозволило забезпечити мешканців належним медичним обслуговуванням, особливо під час епідемії холери. У 1903 р. комісія з пошуку нових джерел прибутків підготувала звіт про кількість вантажів, які прибували залізницею до Києва, унаслідок чого було запроваджено попутний збір, що використовувався на поліпшення під'їзних шляхів. Цей податок дума могла запроваджувати лише з 1910 р. та й то за умови, що в неї на ці роботи бракувало б власних коштів⁵⁰.

⁴⁴ Забудова Києва доби класичного капіталізму. – К., 2012. – С.278–280.

⁴⁵ Писарькова Л.Ф. Московская городская дума: 1863–1917. – С.317.

⁴⁶ Там же. – С.373–374.

⁴⁷ Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. – С.442.

⁴⁸ [Кошова Н.]. Финансы г. Киева. – С.24; Рубинштейн А. Ближайшие задачи экономической политики г. Киева. – С.14–15.

⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.657. – Спр.100. – Арк.12.

⁵⁰ Обзор деятельности Киевской городской думы за четырёхлетие 1906–1910 гг. – С.16; ПСЗ. – Собр. 3-е. – Т.30: 1910. – Санкт-Петербург, 1913. – №33154. – Ст.2.

Табл.3

Надходження до міського бюджету від зборів і мит за 1871–1912 рр.⁵¹

Рік	Збори (тис. руб.)									Мита
	із торгових закладів і промислових свідоцтв	із патентів	із трактирного промислу	візницький	із власників коней, екшапків і собак	із кошерних предметів	процентний з електричного освітлення	процентний із міської залізниці	каналізаційний	
1871	14,8	6,8	21,3	7,2	–	23,1	–	–	–	36
1872	23,7	12,7	26,5	7,6	–	25,2	–	–	–	46,9
1873	25,7	25,7	27,9	6,5	–	25,2	–	–	–	59,8
1874	28	23,9	27,9	6,8	–	40	–	–	–	59,7
1875	28,9	22,6	26,2	7,1	–	40	–	–	–	66,1
1876	28,9	22,4	27,4	10,9	–	40	–	–	–	86,8
1877	27,3	24	29	7,5	–	40,5	–	–	–	56,2
1878	26,2	24,1	32,2	11,3	–	47,5	–	–	–	54,1
1879	28,6	24,1	31,8	12,6	–	47,2	–	–	–	54,3
1880	31,6	25,1	36,6	13,9	–	43,2	–	–	–	57,4
1881	30,4	22,8	33,1	13,4	–	33,8	–	–	–	59,5
1882	31,5	20,9	41,3	13,4	5,2	48,3	–	–	–	69,6
1883	24,1	20,6	43,3	13,4	5,7	43,2	–	–	–	61,7
1884	34,2	22,5	39,5	10,9	5,7	43,2	–	–	–	52,5
1885	39,9	24,9	37	13,8	5,8	43,2	–	–	–	45,1
1886	36,8	25,5	78,7	12	14,8	64,2	–	–	–	42,4
1887	36,7	25,6	80,3	19,9	5,1	63,2	–	–	–	43,4
1888	50,1	27,7	82,6	25,8	10,2	58	–	–	–	33,9
1889	52	28	85,6	29	12	68,5	–	–	–	48
1890	54,3	27,1	82,2	25,7	9,9	86,8	–	–	–	38,3
1891	55,3	27,4	81,5	26,3	11,7	97	–	–	–	49,5
1892	59,4	26	76	24,6	9,1	29,5	–	–	–	33,4
1893	66	28,4	74,4	24,6	8,3	27,1	1,5	–	–	29,5
1894	67,9	33,4	73,8	25,5	6,8	14,5	2,3	–	–	33,5
1895	68	32,1	77,9	27,6	7,7	16,7	3,4	5	–	35,6
1896	68,3	15,1	78,1	27,5	7,3	16,8	4,6	7,3	65	27

⁵¹ Складено на основі: *Рубинштейн А.* Ближайшие задачи экономической политики г. Киева. – С.6–13; *[Кюава Н.]*. Финансы г. Киева. – С.7. Візницький збір поділявся на ломовий і легковий. За 1892–1897 рр. наведено лише чистий прибуток у міську скарбницю.

Продовження табл.3

1897	66,9	44,2	79,7	35,4	10,3	16,8	7,8	9,8	25,3	32,8
1898	72	29,5	77,1	34,6	7,5	112,4	7	11,2	25,5	36,6
1899	80,8	29,5	78,6	46,5	9,1	112,9	4,5	12,3	34,4	43,7
1900	82,9	29,5	80,2	51,4	8,7	115,3	12,8	14,7	12,3	49,2
1901	82,2	29,5	82,6	47,6	10,2	115,3	23,1	16,5	28,4	44,6
1902	81,6	29,5	82,6	44,1	11,8	135,8	18,9	18,4	41	46,6
1903	81,7	29,5	86,7	42,5	10,7	136,2	15,6	19,5	33,5	37,9
1904	82,8	29,5	89,5	40,2	10,4	132,9	27,1	21,7	40,4	48,5
1905	75,4	29,5	88	44,3	10,3	132,9	23,9	24,8	21,4	42,1
1906	62,9	29,5	96,7	45,9	10,9	144	27,5	32,7	45	51,8
1907	71	29,5	109	44,8	10,8	144,5	37	38	36	48
1908	82,4	29,5	131,8	48	13,6	144	50,2	41,6	31,9	54,5
1909	87,2	29,5	136,9	49,8	11,9	144	69,7	45	18,7	44,9
1910	102,9	29,5	133,9	51,4	11,9	172	76,9	47,9	11,8	55,6
1911	126,2	29,5	145,4	62	13,2	172	96,4	54,7	19,6	46,3
1912	124,4	29,5	148,1	63	16,7	172	117,6	60	32,2	58,5

Як бачимо, із перших років діяльності думи збори й мита зросли майже в десять разів, але їх частка до загальних надходжень зменшилася (див. табл.1). Різноманітність джерел наповнення скарбниці вказує на гнучку фінансову політику Київської міської думи. Окрім обкладання підприємств зборами вона вдавалася до активної здачі в оренду й продажу землі. Саме у цій сфері виникали конфлікти, адже земля була одним зі способів збагачення різноманітних аферистів. У перші десять років дума продала понад 49 га за 190 тис. руб.⁵² (див. табл.4). Міська влада не напрацювала механізму приватизації та продажу власних земель, тому нерідкими були випадки самовільного захоплення ділянок і пустирів на околицях Києва, від чого міська скарбниця втрачала чимало коштів. Наприклад, 1886 р. один із ченців Видубицького монастиря подав в управу документ, згідно з яким дума здавна мала у своїй власності 71 га Труханового острова й отримувала з цього немалий прибуток, але з часом перестала збирати з цих земель податок⁵³.

Табл.4

Надходження до міської скарбниці від продажу та здачі в оренду землі 1871–1912 рр.⁵⁴

Рік	Надходження (тис. руб.)	Рік	Надходження (тис. руб.)
1871	48,9	1893	12,1
1872	6,1	1894	9,3

⁵² [Конисский А.Я.]. Обзор деятельности городской думы за 1871–1882 гг. – С.89–92.

⁵³ Ярон С.Г. Киев в восьмидесятых годах: Воспоминания старожила. – С.83–84.

⁵⁴ Кованько П.Л. Финансовые проблемы землевладения русских городов. – С.137.

Продовження табл.4

1873	13,3	1895	–
1874	95,5	1896	–
1875	49,7	1897	–
1876	23,2	1898	0,8
1877	6	1899	50,8
1878	13,8	1900	70,3
1879	23,1	1901	17,8
1880	20,1	1902	12
1881	24,6	1903	13,2
1882	9,4	1904	5,9
1883	7,9	1905	4,1
1884	25,5	1906	60,1
1885	13,3	1907	4,3
1886	10,2	1908	19,5
1887	6	1909	4,6
1888	14,9	1910	4,8
1889	27	1911	4,4
1890	5,6	1912	8,1
1891	10,9	Усього	762,6
1892	5,5		

Найприбутковішими періодами продажу й здачі в оренду землі було перше десятиліття, рубіж XIX–XX ст. і 1906 р. Як зазначали гласні оновленої Миським положенням 1892 р. думи, розпродаж за безцінь землі з центральних частин міста в перше десятиліття був поспішним, адже, по-перше, вона з часом значно зросла у ціні, а по-друге – раціональніше було б здавати її в оренду, не втрачаючи цінне джерело прибутку⁵⁵.

До категорії «Інші прибутки» відносилися: плата містян за лікування в Олександрівській лікарні й навчання в міських школах, дотації держави на розквартирування військ та утримання поліції, розвиток початкової освіти, оборотні доходи, а також випадкові надходження.

Період інтенсивного зростання прибутків Києва припав на початок XX ст. – час збільшення населення, будівельного буму й загального розвитку промисловості міста. Найдинамічніше вони зростали в Товариства київської міської залізниці, від здачі в оренду міського лісу та дач у Пущі-Водиці, від будівель і крамниць, трактирного господарства й гавані.

Певну роль у поповненні міського кошторису відігравала добродіяльність. Серед інших вирізнялася родина Терещенків, зокрема Олександр Ніколович заповів місту 5 млн руб., Іван Ніколович – близько 50 тис. на розбудову

⁵⁵ Известия Киевской городской думы. – 1906. – №2. – С.14.

реального училища, Нікола Артемович – 1 млн на будівництво та ремонт лікарень і нічліжок для безхатченків⁵⁶. Єврейська благодійність у Києві проявлялася у зведенні корпусів Єврейської лікарні, школи-палацу Бродського тощо. Таким чином громада намагалася підкреслити власну успішність і тому підтримувала збіднілих одноплемінників⁵⁷. Благочинних товариств на 1913 р. у місті нараховувалося 86, серед яких найбільшим було Київське, засноване ще 1834 р., котре утримувало будинок для бідних (128 осіб), пансіон шляхетних дівчат, дівочу рукодільну та юначу ремісничу школи, на що витрачало 62 715 руб.⁵⁸

Коли не вистачало власних коштів для першочергових потреб, дума вдавалася до державних позик, обсяги яких за 1877–1915 рр. склали понад 41 млн⁵⁹ (див. табл.5). Станом на 1912 р. за розміром боргу, що припадав на одного мешканця, Київ мав найменші показники не лише серед міст Російської імперії, а і Європи: у Парижі він становив 380 руб., Лондоні – 180, Відні – 130, Берліні – 100, Москві – 97, Петербурзі – 58, Варшаві – 40, Одесі – 30, а в Києві – лише 20 руб. на одного жителя⁶⁰.

Табл.5

Позики Києва⁶¹

Рік надання позики	Призначення позики	Очікувана сума (тис. руб.)	Надана сума (тис. руб.)	Рік погашення позики
1877	Спорудження будівлі думи	500	500	1904
1884	Брукування вулиць	250	250	1918
1896	Брукування вулиць та спорудження будівлі поліцейської частини	377	377 620	1920
1896	Перекриття каналів і спорудження будинку міської поліції	175	177 345	1927
1897	Будівництво гавані	300	305 360	1927
1898	Спорудження театру та політехнічного інституту	550	550	1965
1899	Будівництво казарми	620	566 124	1931
1899	Дооблаштування гавані	130	130	1931
1899	Проведення каналізації	90	81	1931

⁵⁶ Докл. див.: *Донік О.М.* Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). – К., 2008. – С.187–197.

⁵⁷ *Меур Н.* Многоликость еврейской благотворительности в Киеве, 1859–1914 гг. // *Ab Imperio.* – 2003. – №4. – С.186, 189.

⁵⁸ Годовой отчёт Киевского благотворительного общества за 1908 г. – К., 1909. – С.3–6.

⁵⁹ [Коиова Н.]. Финансы г. Киева. – С.31.

⁶⁰ *Рубинштейн А.* Ближайшие задачи экономической политики г. Киева. – С.34.

⁶¹ [Коиова Н.]. Финансы г. Киева. – С.31; ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.660. – Спр.229. – Арк.25; Оп.576. – Спр.13. – Арк.14.

Продовження табл.5

1900	Будівництво та ремонт шкіл, лікарень і скотобосень	482	470 670	1963
1906	Будівництво публічної бібліотеки	150	124 322	1969
1906	Будівництво лікарень та перекриття каналів	396	329 180	1969
1907	Будівництво критого ринку на Бессарабці	526	500	1971
1907	Спорудження театру, казарми й гавані	549	455 271	1979
1908	Викуп каналізації	1000	1000	1976
1901/1909	Спорудження каналізації / брукування вулиць	3 499 875	2 878 761	1971
1909/1910	Будівництво казарм, двох поліцейських відділків, облаштування санітарного двору, міського ломбарду, критого ринку й т.п.	1293	1 199 257	1974
1911	Будівництво казарм	1 999 875	1 854 884	1974
1914	Будівництво міського училища, критого ринку й т.п.	6 195 987	15886,192	1964
1915	Викуп трамвайного підприємства	24 999 975	23 749 980	1964
Усього		44 085 512	41 385 972	

До позик дума звернулася не відразу, а лише у 1890-х рр., коли місто почало прискорено розвиватися, а прибутки від його підприємств гарантували повернення коштів державі. Вони витрачалися на нагальні потреби міста, зокрема на розвиток власних підприємств. Проте навіть тут Київ був заручником військового відомства, адже, скажімо, на будівництво казарми в 1911 р. верховна влада виділила 2 млн руб. позики, тоді як на зведення учительського інституту – менше 1 млн⁶².

Міські підприємства поділялися на прибуткові й неприбуткові. До перших відносилися гавань, яка щорічно давала місту 31 тис. руб., Бессарабський ринок – 22 тис. руб. і трамвайне господарство – 40 тис. руб., а тому на їх розвиток у 1897–1915 рр. дума взяла 24 747 920 руб. позики. До неприбуткових, але важливих для міста, відносилися школи, публічна бібліотека, театр, казарми та більшість міських будівель. Для них дума взяла 21 188 318 руб. Каналізація й ломбард, які обійшлися Києву у 3,5 млн руб., не приносили прибутків, проте були самоокупними, тому включалися до категорії оборотних статей⁶³.

⁶² Державний архів Київської області. – Ф.9. – Оп.26. – Спр.97. – Арк.19; Спр.93. – Арк.10; [Кои́ава Н.]. Финансы г. Киева. – С.31.

⁶³ Рубинштейн А. Ближайшие задачи экономической политики г. Киева. – С.30–31; [Кои́ава Н.]. Финансы г. Киева. – С.31.

Отже за 43 роки діяльності Київської думи сума надходжень до міської скарбниці збільшилася у 17 разів. Якщо 1871 р. на першому місці були міські підприємства (47%) та збори й мита (36%), то 1914 р. вони, відповідно, займали 28% і 9% питомої ваги всіх надходжень, поступившись іншим доходам (30%) та оціночному збору (17%) (див. табл.1).

Ефективна фінансова політика думи сприяла проведенню першого в державі Всеросійського з'їзду представників міст із питань поліпшення міських фінансів, що відбувся 1913 р. в Києві. Серед інших питань на ньому розглядалися обтяжливість державних податків для міст, що позбавляло можливості запроваджувати нові місцеві, для наповнення міських бюджетів. Зокрема йшлося про запровадження квартирного збору, котрий збільшив би чисельність виборців і демократизував вибори⁶⁴. Як київський, так й одеський (1910 р.) та санкт-петербурзький (1913 р.) з'їзди з питань благоустрою, спрямовувалися проти надмірного втручання центральної влади у фінансову діяльність міст⁶⁵.

Статті витрат

Держава поставила перед думами конкретне завдання – благоустрій міст, що означало розчистити й забрукувати вулиці та площі, налагодити їх освітлення, забезпечити містян від епідемій і пожеж. Київ потребував публічної санітарії, прокладання каналізації, водогону, пуску громадського транспорту. Йшлося про постійне утримання в належному стані вулиць, площ, скверів, бульварів, усього того, що надавало Києву європейського вигляду й підвищувало соціальні стандарти життя. Сучасник підкреслював, що запровадження перших елементів міського благоустрою починалося з мостових та освітлення вулиць⁶⁶. Благоустрій вимагав значних витрат. Лише за перші десять років витрати на брукування вулиць зросли в понад шість разів: 1871 р. – 20,336 тис. руб., 1874 р. – 81,909 тис. руб., 1875 р. – 45,322 тис. руб., 1878 р. – 48,1 тис. руб., 1879 р. – 49,3 тис. руб., 1882 р. – 154 тис. руб.⁶⁷

Міська дума переймалася освітленням вулиць, яке в 1870-х рр. здійснювалося гасовими, а потім газовими ліхтарями згідно з укладеним договором з акціонерним товариством інженера А.Є.Струве. Спочатку воно встановило 401 освітлювальний пристрій, що давало змогу киянам більш безпечно пересуватися у сутінках центральними вулицями й не боятися розбоїв і пограбувань⁶⁸. У травні 1890 р. дума, згідно з шестирічним контрактом із М.М.Савицьким і О.Е.Страусом, постановила забезпечити міський театр 1117 електричними лампами (613 білих і 504 кольорових), та освітити улюблене місце прогулянок киян – Володимирську гірку – п'ятьма великими електричними ліхтарями, загальна ціна котрих становила 1,5 тис. руб.⁶⁹ Як один із засобів боротьби

⁶⁴ Докл. див.: Труды Первого Всероссийского съезда представителей городов по вопросам улучшения городских финансов в г. Киеве с 10-го по 20-е сент. 1913 г. – К., 1914. – С.213.

⁶⁵ *Велихов Л.А.* Основы городского хозяйства. – С.339.

⁶⁶ *Джанишев Г.* Городовое положение 1870 г. // Эпоха Великих реформ. – Санкт-Петербург, 1905. – С.562.

⁶⁷ [*Конисский А.Я.*]. Обзор деятельности городской думы за 1871–1882 гг. – С.126–128.

⁶⁸ *Ярон С.Г.* Киев в восьмидесятых годах: Воспоминания старожила. – С.4.

⁶⁹ ДАМК. – Ф.163. – Оп.8. – Спр.5. – Арк.341; Киевлянин. – 1891. – №24. – С.2; №42. – С.3.

зі злочинністю 1906–1910 рр. міська влада встановила на околицях Києва 831 керосиновий світильник⁷⁰.

До значних витрат на благоустрій міську владу спонукав стрімкий розвиток Києва, який сучасники назвали «будівельною лихоманкою» (див. табл.6). Із приєднанням передмість дума почала активно прокладати там вулиці, тротуари, водогін, облаштовувати сквери й освітлення.

Табл.6

Кількість виданих управою дозволів на будівництво житлових будинків 1907–1912 рр.⁷¹

Рік	Усього будинків	Мурованих	Дерев'яних	Мішаного типу
1907	208	87	110	11
1908	240	120	112	8
1909	303	115	182	6
1910	382	176	202	4
1911	406	136	255	15
1912	363	161	190	12
Усього	1902	795	1051	56

За один лише 1910 р. управа видала 382 дозволи на зведення житлових будинків⁷². Не дивлячись на значну кількість нових жител, квартирне питання стояло гостро, хоча 1913 р. в місті нараховувалося сорок 4-поверхових будинків⁷³. Першу таку споруду на Хрещатику ще в 1872–1873 рр. за проектом С.Куртоло збудував фотограф Ф. де Мезер – кредитне товариство оцінило її у 172 тис. руб.⁷⁴ Витрати думи на благоустрій у різні періоди див. в табл.7–8.

Табл.7

Витрати на благоустрій Києва в 1895–1897 рр.⁷⁵

Стаття витрат	1895 р. (тис. руб.)	1896 р. (тис. руб.)	1897 р. (тис. руб.)
Утримання та ремонт мостових, тротуарів і набережних	20	17,5	17,2
Утримання бульварів та громадських садів	10,31	18,062	16,625
Утримання й ремонт мостів	–	3	0,5

⁷⁰ Обзор деятельности Киевской городской думы за четырёхлетие 1906–1910 гг. – С.20–21.

⁷¹ Киевлянин. – 1913. – №30. – С.3.

⁷² Там же. – 1911. – №11. – С.3.

⁷³ Там же. – 1913. – №30. – С.3.

⁷⁴ ДАМК. – Ф.143. – Оп.1. – Спр.240. – Арк.10.

⁷⁵ Данилычев П. Доходы и расходы городов Киевской губернии по сметам на 1895–1897 г. – К., 1898. – С.10–12.

Продовження табл.7

Освітлення міста	56,863	56,9	59,808
Дрібні витрати	0,2	0,2	0,2
Нові роботи зі зведення набережних, ровів, укріплення гір	59,975	71,025	73,975
Ілюмінація міста у святкові дні	1,5	4,5	1,5
Усього	148,848	171,187	169,808

Табл.8

Витрати на благоустрій Києва в 1911 р.⁷⁶

Стаття витрат	Сума (тис. руб.)
Утримання та ремонт мостових	176,928
Утримання й ремонт бульварів	120
Повернення кредитів	5
Ремонт перил, тротуарів та ін.	1
Капітальний ремонт тротуарів біля міських будівель і садів	2,5
Очистка вулиць, площ, базарів	42
Поливка вулиць, площ, садів	1,58
Утримання бульварів, громадських садів, скверів	25,839
Ремонт садів, скверів, бульварів	12
Утримання й ремонт мостів	1
Утримання ставків, колодязів та ін.	3,455
Освітлення міста (всього)	138,479
У тому числі електричне	58,606
Газове	34,210
Керосинове	42,384
Додаткові витрати	1,300
Нові роботи з благоустрою міста	60,479
Асфальтування Володимирського, Галицького, Печерського, Житнього бульварів	20
Інші роботи з благоустрою міста	8,348
Облаштування міських садів, скверів, бульварів	13
Роботи на Верхній Солом'янці	5,920
Усього	407,480

Дані таблиць свідчать, що витрати міських коштів на окультурення Києва зростали. На початку ХХ ст. тут були вже вулиці з асфальтовим покриттям, громадські сквери, бульвари, ставки, площі, які поливалися у спеку. Для переймання передового досвіду дума відряджала фахівців до Німеччини. Як бачимо, саме

⁷⁶ Києвлянин. – 1912. – №10. – С.3–4.

податки киян, а не держава, служили поліпшенню міського життєвого простору. Отже за 14 років витрати на це зросли в 2,5 раза, а динаміка до їх збільшення, зокрема з огляду на рельєф Києва, простежувалася при прокладанні, утриманні й ремонті вулиць. Витрати на благоустрій Києва мали стійку тенденцію до їх збільшення: на освітлення та будівництво набережної Дніпра, ремонт мостів, зміцнення схилів, асфальтування бульварів і т.п. Невеликі, але постійні кошти дума виділяла на прокладання та утримання водогону й каналізації.

Табл.9

Протяжність водогінно-каналізаційних мереж Києва в 1874–1913 рр.⁷⁷

Рік	Чисельність мешканців (тис.)	Площа міста (кв. км)	Протяжність водогону (км)	Протяжність каналізації (км)
1874	127,3	82	26	–
1881	188,5	46,8	42,5	–
1887	170	45	50,5	–
1894	188,5	48,6	62,5	75,3
1896	247,7	50	98	75,3
1900	271,2	136,3	118,5	75,3
1904	310,9	64,3	136	75,3
1911	412,4	67	175	75,3
1913	441,5	170	180	151,2

Завдяки приватному сектору протяжність водогону почала дещо збільшуватися в період різкого зростання чисельності населення Києва в 1890-х рр., у той час як із початку функціонування каналізаційна мережа 17 років не розширювалася. Місто потерпало від неналежного відведення нечистот на поля зрошення (вони часто зливалися просто у Дніпро) за відсутності якісних очисних фільтрів у системі водогону питної води. При цьому Київ входив у число 204 міст імперії (із 1051), які мали централізований водогін, і був одним з 11, що мали каналізацію⁷⁸. У 1890 р. загальна довжина водогону становила 60 км, ним користувалися власники 2000 садиб. Тоді ж дума ініціювала постачання мешканцям артезіанської води, мотивуючи це тим, що в Римі, Вільно, Парижі, Москві уже було підведено воду з підземних джерел. У 1896 р. Київ перейшов на мішане постачання дніпровської та артезіанської води⁷⁹. У 1908 р., коли місто переживало черговий спалах холери, деякий час кияни споживали винятково артезіанську воду, що сприяло поліпшенню санітарно-епідемічного стану. Саме тоді Київська дума вирішила остаточно перейти на споживання лише артезіанської води з 10 родовищ, установивши тариф 12 коп. за 100 відер⁸⁰.

⁷⁷ Каналізація Києва 1894–1994 гг. – К., 1994. – С.84–87.

⁷⁸ Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. – С.404.

⁷⁹ ДАМК. – Ф.163. – Оп.8. – Спр.5. – Арк.902–908.

⁸⁰ Описания киевского водопровода. – К., 1910. – С.6; ДАМК. – Ф.163. – Оп.45. – Спр.45. – Арк.37.

Збереження життя та майна киян вимагало відповідних витрат на пожежну команду, які не перевищували 100 тис. руб., і лише перед Першою світовою війною досягли 150 тис. руб. На утримання нерухомості (прибуткових будинків і постійних дворів) із міської скарбниці виділялося у середньому 200 тис. руб., а 1908 р. – 560 тис. руб.⁸¹

Дума дорого сплачувала за свою самоврядність, адже верховна влада зобов'язала її займатися загальнодержавними справами за рахунок міських коштів. Ідеться, перш за все, про утримання розквартированих у Києві військ, що станом на 1914 р. становило 10,4% від витрат міста. Поліція, хоча й забезпечувала порядок, проте підпорядковувалася губернській адміністрації, котра використовувала її у загальнодержавних потребах. Незважаючи на дотації від держави (у середньому 20 тис. руб. щорічно), видатки на неї стрімко зростали, досягнувши 15,3% питомої ваги загальноміських витрат у 1914 р. Цим міські думи Росії відрізнялися від західних муніципалітетів, адже, як зауважив київський гласний М.Бубнов, міста Німеччини не платили в казну, і всі збори з нерухомості йшли винятково на їхню користь⁸². Оскільки до обов'язкових витрат держава відносила сплату відсотків з облігаційних позик та з оподаткованого майна, а також утримання міського управління, поліції, в'язниць, їхня частка в передвоєнний час досягла 46% (див. табл.10).

Утримання міських підприємств не обтяжувало бюджет, адже їх було небагато й окремі з них приносили прибутки. Скотобійні, які забезпечували Київ м'ясом, стали найпершим міським підприємством, котре виникло 1889 р. та, розростаючись, вимагало витрат, які в 1914 р. становили 130 тис. руб. На гавань, уведену в експлуатацію 1901 р., ішло у середньому 7 тис. руб. щорічно. Вона, на відміну від скотобоень, давала мінімальний прибуток, хоча витрати на її будівництво були значними (500 тис. руб. зі щорічною сплатою відсотків за надану державою позику). Адресний стіл з його послугами для зростаючого міста був потрібним і вимагав помірних сум (12 тис. руб. на рік). Що ж до міського ломбарду, то на нього дума не витратила більше 50 тис. руб. (за вдвічі більшої прибутковості). Експлуатацію автобусів можна вважати оборотним капіталом, адже суми витрат і прибутків були рівнозначними – близько 50 тис. руб. Міська влада відкрила автобусне сполучення 1 травня 1911 р., підписавши контракт із підприємцем Л.Геером⁸³. Наступного року з пропозицією продажу автобусів і запровадження нових маршрутів до думи звернулося берлінське акціонерне товариство «Neue Allgemeine Gessellschaft»⁸⁴, тож з 1913 р. в Києві вже діяло 8 автобусних ліній. На той час у місті на 190 км доріг було також 24 трамвайних маршрути, численні екіпажі, диліжанси й т.п.

Оскільки рівень освіченості визначався масовістю й доступністю відповідних послуг, держава почала виділяти дотації на поширення початкової освіти. У Франції та Великобританії вона стала обов'язковою й безкоштовною ще в 1880 р., натомість у Росії цей рух тривав до 1917 р. Дума вже від початку своєї

⁸¹ [Кошова Н.]. Финансы г. Киева. – С.32–35.

⁸² Бубнов Н.М. К вопросу о преобразовании нашего городского общественного управления. – К., 1909. – С.17.

⁸³ Киевлянин. – 1911. – №68. – С.3.

⁸⁴ Там же. – 1912. – №10. – С.3–4; Известия Киевской городской думы. – 1913. – №1. – С.61–63.

діяльності почала опікуватися освітою й до 1908 р. в місті було відкрито 61 одно-класне училище (причому 24 – в останні десять років), в яких навчалося понад 8 тис. учнів. Витрати на їх утримання зросли у 44 рази (див. табл.10). Лише з 1912 р., коли уряд почав надавати дотації в розмірі 115 тис. руб.⁸⁵ для запровадження обов'язкового початкового навчання, вони досягли 1 млн руб. До цього місто виділяло на освіту не більше 300 тис. руб. Основна частка цієї суми йшла на утримання та ремонт шкіл, а також пропаганду соціальної значимості освіти. Таким чином, дума займалася не лише благоустроєм міста, а й переймалася освітнім рівнем містян, адже половина з них були неграмотними⁸⁶.

Не менших витрат вимагали медична, санітарна та ветеринарна служби. Більша частина асигнувань ішла на утримання міської Олександрівської лікарні. Санітарний відділ управи складався з двох частин – власне санітарної та ветеринарної, кожна з яких вживала звичайні та надзвичайні заходи щодо охорони здоров'я⁸⁷. Антисанітарія була чи не головною проблемою Києва, тут регулярно спалахували епідемії (як і повсюдно в Російській імперії, через що її називали бактеріальними воротами Європи)⁸⁸. Лише у 1907–1910 рр. місто пережило п'ять пошестей, унаслідок яких померло не менше 1 тис. осіб⁸⁹. Це спонукало збільшити витрати на боротьбу з моровицями з 10% до 17,5% (див. табл.10), а також збудувати двоповерхову санстанцію із сараєм на 30–40 коней і 6 санітарними каретами. Про її оснащеність та успішну діяльність схвально відгукувався професор Д.К.Заболотний, котрий приїздив у Київ для перевірки стану міської санітарії – він визнав, що нова станція була найкращою в усій Росії⁹⁰.

Табл.10

Витрати Києва в 1871–1914 рр.⁹¹

		1871 р.	1874 р.	1879 р.	1884 р.	1887 р.	1894 р.	1899 р.	1904 р.	1910 р.	1914 р.
Утримання поліції	тис. руб.	47,87	56,9	104,9	135,9	138,34	140,5	157,9	175	270,894	836,261
	%	24,4	11	15	14,4	12,7	11,2	6,5	6,2	7,5	15,3
Військові витрати й утримання в'язниць	тис. руб.	16,77	25,4	59,5	121,3	155,7	153,9	173	282,4	442,624	594,03
	%	8,6	5	8,7	13	14,3	12,2	7	10	12,2	10,9
Медичні, санітарні, ветеринарні витрати	тис. руб.	18,5	50,024	30	46,2	72,5	106,8	205,3	282,1	631,7	772,795
	%	9,4	9	4,4	5,1	6,7	8,5	8,4	10	17,5	14,2

⁸⁵ [Кошова Н.]. Финансы г. Киева. – С.8–9.

⁸⁶ Речь, произнесённая городским главою в заседании думы 28 февраля 1883 г., о деятельности городского общественного управления в период времени с 1879 по 1883 г. – К., 1883. – С.22–23; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Киевская губерния. – Т.XVI. – Санкт-Петербург, 1904. – С.1–310; Известия Киевской городской думы. – 1909. – №5. – С.1–6.

⁸⁷ Обзор деятельности Киевского городского общественного управления с 1871 по 1875 г. – С.43–45.

⁸⁸ Дейвіс Н. Європа: Історія. – К., 2006. – С.799.

⁸⁹ Обзор деятельности Киевской городской думы за четырёхлетие 1906–1910 гг. – С.47–48.

⁹⁰ Там же. – С.53.

⁹¹ Обзор деятельности Киевского городского общественного управления с 1871 по 1875 г. – С.9, 12, 38–42; Рубинштейн А. Ближайшие задачи экономической политики г. Киева. – С.14–15; [Кошова Н.]. Финансы г. Киева. – С.3, 38–39. Відсоток визначено автором.

Продовження табл.10

Утримання міських підприємств	тис. руб.	–	–	–	–	–	55,8	270,6	247,4	108,713	202,788
	%	0	0	0	0	0	4,4	11,1	8,8	3	3,4
Благоустрій міста	тис. руб.	66,5	306,8	195	185,4	213,79	221,6	555,9	449,4	286,335	612,218
	%	33,8	57	28	19,1	19,5	17,6	22,7	16	8	11,3
Культурно-освітні потреби	тис. руб.	6,7	20,5	47,8	66,2	81,4	116	182,7	326	525,056	907,167
	%	3,4	4	6,7	7,1	7,4	9,2	7,5	11,7	14,5	16,5
Утримання міського управління	тис. руб.	25,9	39,5	64,7	68,6	80,437	141,7	167,8	210,2	299,6	437,972
	%	13	7,4	9,4	7,3	7,3	11,2	6,8	7,6	8,3	8
Інші витрати (оборотні, виплати за позиками й т.п.)	тис. руб.	14,46	35,076	192,2	322,7	356,22	323,7	731,3	835,2	1053,9	1119,6
	%	7,4	6,6	27,6	34	32,1	25,7	30	29,7	29	20,4
Усього	тис. руб.	196,7	534,2	694,1	946,3	1098,4	1260	2444,5	2807,7	3618,8	5482,8
	%	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Якщо взяти за показник 1914-й рік, коли верховна влада виділяла дотації містам на утримання військ, поліції та в'язниць, їх відсоток від загальних витрат думи все одно сягав понад 26,2%. Ці дані яскраво ілюструють, наскільки думі було важко займатися благоустроєм підвладної території й водночас виконувати загальнодержавні вимоги, адже зменшувалася питома вага цих витрат. Якщо на початку діяльності Київської думи вона становила 33,8%, то в 1914 р. знизилася втричі. Водночас збільшилися витрати на культурно-освітні потреби – з 3,4% у 1871 р. до 16,5% – у 1914 р.

Табл.11

Прибутки Києва в 1871–1914 рр.⁹²

	1871 р.	1874 р.	1879 р.	1884 р.	1887 р.	1894 р.	1899 р.	1904 р.	1910 р.	1914 р.
Доходи (тис. руб.)	298,5	480	769,9	970,5	1240,8	1277,9	2416,6	2826,8	3180,4	5010,9
Витрати (тис. руб.)	196,7	534,2	694,1	946,3	1098,4	1260	2444,5	2807,7	3618,8	5482,8
Прибутки (тис. руб.)	101,8	–54,2	75,8	24,2	142,4	17,9	–27,9	19,1	–438,4	–471,9

Аналізуючи чисту прибутковість Києва, неважко помітити, що після 1900 р. спостерігалася тенденція до погіршення фінансового становища. Це було зумовлено тим, що місто розросталося, а Міське положення 1892 р. обмежило

⁹² Складено автором на основі табл.1, 10.

його у джерелах наповнення казни, у результаті чого воно стало великим державним боржником, погрузши в довгострокових позиках.

Таким чином, аналіз історіографії питання дозволяє стверджувати, що дослідники вказували на обмеженість джерел формування бюджетів міст та переобтяженість їх загальнодержавними витратами. Сучасні історики дійшли висновку, що думи мали регіональну специфіку й різні джерела наповнення власних бюджетів. Київ опинився серед тих міст, де фінансова діяльність думи практично не знайшла детального дослідження. Місцева дума, аби виконати поставлені перед нею завдання, постійно шукала джерела наповнення бюджету. Крім надходжень від оціночного збору вона звернулася до заснування міських підприємств, аби отримувати додаткові кошти від їх виробничих потужностей. Проте зі зростанням міста коштів бракувало на проведення й утримання каналізації, водогону, облаштування вулиць, громадське транспортне сполучення. До інтенсивного впорядкування санітарного стану думу підштовхували спалахи епідемій, які загрожували місту й усьому краю. Для реалізації цих завдань доводилося вдаватися до концесій і державних позик. Завдяки отриманим коштам київська громада змогла значно поліпшити благоустрій міста, яке стало промислово-торговельним центром Південно-Західного краю, наблизившись до європейських стандартів у сфері соціального життя. Громадська влада підтримувала початкову та професійну освіту, уважаючи її запорукою розвитку Києва, а також залучала кваліфіковані кадри для впровадження новацій у водопостачанні та водовідведенні, транспортній сфері, освітленні вулиць тощо.

In the article investigated financial activity of Kyiv City Council in 1871–1914 in the field of city funds needed to improve its improvement. Examined the sources of budget of city, in particular filling duties and taxes, that was laid on enterprises, municipal real estate, certain types of activity. Separately it comes about revenues from rental and sale of municipal land, and about concessions and government loans. Investigates on what needs of the city they are spent primarily, and what – designed for the future. Is marked congestion of the city budget state expenses.

Keywords: Kyiv City Council, budget, taxes, municipal real estate, loans.

Р.Я.Пиріг*

ДІЯЛЬНІСТЬ І.КІСТЯКОВСЬКОГО В УРЯДАХ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (ТРАВЕНЬ – ГРУДЕНЬ 1918 р.)

Досліджується діяльність відомого юриста І.Кістяковського на посадах державного секретаря й міністра внутрішніх справ Української Держави, його внесок у налагодження функціонування держапарату, місцевих адміністрацій, правоохоронних органів. Показано еволюцію політичних поглядів, особливості характеру, складні відносини з колегами-урядовцями. Широко використано неопубліковані архівні документи, а також свідчення сучасників.

Ключові слова: Кістяковський, Скоропадський, Рада Міністрів, Державна канцелярія, МВС, державна варта, охорона порядку.

У складі трьох урядів держави гетьмана П.Скоропадського працювало понад тридцять міністрів, із двома прем'єрами включно. Це були відомі російські й українські політичні, громадські діячі з відмінними ідейними, але переважно ліберальними поглядами, адміністративно-управлінським досвідом царських часів і різним уявленням про кінцеві цілі державного будівництва. За свідченнями сучасників, найбільш відомою, активною та впливовою постаттю серед вищих українських урядовців був міністр внутрішніх справ І.Кістяковський. Жоден із членів Ради Міністрів не привернув такої уваги й не отримав такої кількості контroversійних оцінок, як він. Наведені нижче відгуки належать різним людям – колегам по роботі в уряді, громадським діячам, лідерам опозиційних партій, ідейним супротивникам та главі держави – П.Скоропадському.

Адвокат і громадсько-політичний діяч О.Гольденвейзер:

«До середини літа в кабінеті міністрів найбільший вплив отримав міністр внутрішніх справ Ігор Кістяковський. Він був найбільш тямущим та активним членом гетьманських кабінетів. Але й у новій ролі його не залишила та нестримна безпринципність, якою він відзначався вже як адвокат. Аж до останньої фази гетьманщини він проводив українську національну політику, що не завадило йому вступити 15 листопада 1918 р. в новий кабінет, гаслом якого було відновлення єдиної й неподільної Росії»¹.

Заступник державного секретаря М.Могилянський:

«Найбільш яскрава постать в усьому міністерстві (тобто уряді – Р.П.) гетьмана – розумна, талановита й надзвичайно працездатна людина. Він із сил вибивався, намагаючись зміцнити владу, що частково, особливо у провінції, йому і вдалося, але об'єднати кабінет на єдино рятівній у той момент політиці

* Пиріг Руслан Якович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії Української революції 1917–1921 рр.
E-mail: ruslan_pyrig@ukr.net

¹ Гольденвейзер А. Из киевских воспоминаний // Революция на Украине по мемуарам белых. – Москва; Ленинград, 1930. – С.42.

твердої влади було неможливо, і такі впливові міністри, як, наприклад, М.П.Василенко, діловитий С.М.Гутник, симпатичний і гуманний В.В.Зеньковський ішли виразно проти Кістяковського, захоплюючи за собою рівно половину Ради Міністрів»².

Заступник міністра торгівлі та промисловості В.Ауербах:

«За моїми враженнями, або ця людина зіткана з суперечностей і в ньому живуть дві зовсім різні душі, або інакше, зовнішні вияви його рис часто зовсім не збігаються з дійсним його змістом: чаруюча добродушність й особливо коли розповідає, але він дуже крутий і жорстокий, інколи здається простакуватим до наївності, а дуже розумний та хитрий, мова яскрава й соковита своєю задушевністю, а тим часом ніхто не знає, що в нього у цей час на умі»³.

Міністр сповідань В.Зеньковський:

«І ось у такій обстановці виступає зловісна постать Ігоря Кістяковського – розумної й обдарованої, проникливої та ділової людини, але, на жаль, дуже цинічної. Будучи державним секретарем, який оформляв юридично постанови уряду й подавав усі акти гетьманові для підпису, він мав нагоду часто розмовляти з гетьманом, перед яким і розвивав свою програму. Він нападав на слабке місце в Лизогуба – на бездіяльність влади стосовно руйнівних сил більшовизму й революційного націоналізму та висував програму більш суворого, наполегливого переслідування цих елементів. Водночас Кістяковський висував і позитивне завдання – посилення поміркованої націоналістичної течії, щоб з її допомогою зсередини перемагати отруйливі течії. Сміливі промови, рішучість Кістяковського імпонували гетьманові, і він почав серйозно схилитися до тієї думки, щоб передати Кістяковському Міністерство внутрішніх справ»⁴.

Директор Українського телеграфного агентства Д.Донцов:

«Ігор Кістяковський, знаний у Москві адвокат, “делец”, як говориться по-російськи. Політиком, у справжнім сенсі слова, не був, хоч уявляв себе “українським Стамбулінським” (тогочасний болгарський політик “твердої руки”). За виразом гетьмана, був його “злим духом”; упертий “федераліст”. На еміграції тримався з російськими кругами. Гетьманові був доручений із середовища українських соціалістів. Йому належить заувага щодо єдиної можливої розв’язки українсько-московського спору: “або українець буде чистити чоботи москалеві, або москаль українцеві”. Сам він волів чистити чоботи москалеві»⁵.

² *Могиланський М.* Трагедія України // Там же. – С.129.

³ Див.: Гетман П.П.Скоропадський: Україна на переломі: 1918 год: Сборник документов. – Москва, 2014. – С.155–156.

⁴ *Зеньковський В.* Пять месяцев у власти. – Москва, 1995. – С.141.

⁵ *Донцов Д.* Рік 1918: Київ. – К., 2002. – С.148–149.

Український громадсько-політичний діяч Є.Чикаленко:

«Він, очевидно, у своїх честолюбних інтересах стоятиме за самостійну Україну доти, доки в ній буде грати видатну роль, а коли вона випаде з його рук, то він буде її запеклим ворогом, стане на чолі ворогів її і зробить Україні багато шкоди. А коли скілька міністерських портфелів буде в руках українців, то з Кістяковським на чолі можна буде українізувати весь уряд. Правда, важко буде працювати з таким самовладним автократом і такою тяжкою в поводженні людиною на посаді прем'єра, але що робить? – треба і це перетерпіть в інтересах України»⁶.

Лідер партії українських соціалістів-федералістів С.Єфремов:

«Отже, як бачимо, в широкому розмахові п. міністра “національне завдання міністерства внутрішніх справ”, почавши з крайніх лівих, загорнуло під розуміння антидержавности та злочинности все публічне і громадське життя, і всюди має провадити свою специфічну роботу, що колись звалась викорінюванням крамолли, а у нас ще не здобула поки що відповідного ймення»⁷.

Голова української делегації на переговорах із РСФРР С.Шелухін:

«Сажають по тюрмах учителів, земських діячів, суддів, діячів по народній освіті, найбільш ненависних русифікаторам і все українців та українців. Грамота пана гетьмана про гарантії особи і її свободи сим дискредитується. Судебний уст.[ав] і влада прокуратури – касуються (10 ст. У.У.С.). Авторитет влади цілком касується, бо та влада, яка не визнає законности і вживає терору, не може мати авторитету... Як діти дивитимуться на вчителів, народ – на земських діячів, підвладні – на старших, коли тюрма всіх принизила і коли, по виразу Вашого отця, утворилася атмосфера для панування “донощиків і клеветників”»⁸.

Лідер партії українських соціал-демократів В.Винниченко:

«Реакція набірала все більшої і більшої сили, нахабства й цинічної одвертості. Особливо це яскраво позначилось, коли німецько-гетьманським міністром став московський адвокат І.Кістяковський. Перекопаний реакціонер, одвертий і цинічний ідеолог класового грабінництва, вірний наймит “Протофіса”, член різних акційних товариств, цей самовпевнений і цинічний нахаба, маючи тонкий нюх, спочатку прикинувся страшеним українським патріотом і самостійником. Він так ловко вдає цей патріотизм, що деякий час багато з українців вірили йому і вважали за щирого оборонця національних українських здобутків. Цей “патріотизм” поміг цьому аферистові пробратись на посаду спочатку державного секретаря, а потім й “міністра внутрішніх справ”»⁹.

⁶ Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). – К., 2011. – С.146.

⁷ Нова Рада. – 1918. – 22 серпня.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1216. – Оп.2. – Спр.5. – Арк.14 зв. – 15.

⁹ Винниченко В. Відродження нації. – Ч.ІІІ. – К.; Відень, 1920. – С.80.

Міністр закордонних справ Д.Дорошенко:

«До мене з усіх боків сипались скарги, і доводилось раз у раз інтерв'ювати перед Кістяковським, котрий охоче вдовольняв мої прохання, кажучи, що його агенти “перестаралися”. Однак це “старання” державної варти дуже дратувало громадянство, а самому Кістяковському утворювало репутацію якогось спеціального гонителя українства, яким він в дійсності зовсім не був»¹⁰.

Командувач російської Добровольчої армії генерал А.Денікін:

«Натхненник і права рука гетьмана, Ігор Кістяковський, у кінці 1917 р. був прихильником Корнілова й добровольчої армії, навесні 1918 р. – самостійником та германофілом, у жовтні, коли німці вимагали його зміщення з посади, – федералістом і германофілом, у листопаді – централістом й антантофілом»¹¹.

Гетьман П.Скоропадський:

«Державний секретар, Ігор Олександрович Кістяковський, московський адвокат, разом із тим українець, уся його сім'я брала участь в українському русі, разом із тим колишній друг Муромцева (один із лідерів кадетів – Р.П.), справляв враження дуже вольової людини, а головне такої, що невтомно бажала працювати. [...] Кістяковський, із певним його цинізмом, і мені не подобався, але я вважав, що в такий час нам слід мати, щоб там не було, людину вольову, а такої людини, попри найстаранніші пошуки, я знайти не міг. [...] Кістяковський думав, очевидно, що він усіх незадоволених може посадити в тюрму, і дивився на справу оптимістично. Я його думки не поділяв і був задоволений, коли він восени примушений був піти зі своєї посади разом зі своїм міністерством»¹².

Поза сумнівом, ці оцінки відображають суб'єктивне сприйняття авторами міністра І.Кістяковського. Вони підтверджують позитивні риси цієї людини: природний розум, освіченість, фаховість, рішучість, працездатність. Водночас вказують і на негативні сторони вдачі: надмірна амбіційність, цинізм, здатність до політичної мімікрії. Поставлена йому на карб зміна ідейних поглядів загалом об'єктивна, однак це зовсім не рідкісне явище в бурхливу революційну добу.

Виняткове становище глави МВС полягало у зосередженні в його руках такого потужного правоохоронного апарату, як державна варта – реставрованого жандармсько-поліцейського уламку царських часів. Намагання міністра за будь-яку ціну забезпечити «порядок і спокій» у країні призводили до домінування репресивних методів, витворюючи образ одіозного політика. Надто експресивні, таврувальні щодо І.Кістяковського пасажі вправного літератора В.Винниченка властиві його характеристикам й інших ідейних супротивників. Натомість за оцінками, даними І.Кістяковському самим П.Скоропадським,

¹⁰ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). – К., 2007. – С.338.

¹¹ *Деникин А.* Очерки русской смуты // Революция на Украине по мемуарам белых. – С.144.

¹² *Скоропадський П.* Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – С.250–252.

проглядається ретроспективне намагання відвести від себе частину негативу, що лягав на міністра внутрішніх справ і гетьманський режим у цілому.

Першість у висвітленні урядової діяльності І.Кістяковського, як і багатьох інших міністрів Української Держави, належить його колезі по уряду та відомому історикові Д.Дорошенку¹³. Сучасні дослідники періоду гетьманату П.Скоропадського рідко обходяться без згадок про впливового міністра внутрішніх справ. Однак в історичній літературі існує лише одна спроба (побудована на доволі широкому колі історичних джерел) подати нарис політичного портрету І.Кістяковського¹⁴. Давніші й сучасні довідкові видання містять статті про відомого правника та політика, які не позбавлені неточностей¹⁵. Наша публікація ставить за мету висвітлити саме урядову, управлінську й законодавчу діяльність І.Кістяковського, його місце та роль у владних колах гетьманату. Зауважимо, що в умовах відсутності в тогочасній Україні представницької гілки, Рада Міністрів була вищим органом виконавчої й законодавчої влади.

Ігор Олександрович Кістяковський народився 5 січня 1876 р. у сім'ї відомого правника-криміналіста й діяча українського національного руху професора Київського університету Олександра Федоровича Кістяковського. Він був наймолодшим із п'ятих синів (Володимир народився 1865 р.; Богдан – 1868 р.; Юлій – 1872 р.; Олександр – 1874 р.). Його мати – Олександра Іванівна Міхель, доводилася рідною сестрою дружині професора В.Антоновича. Відомий підприємець і меценат В.Симиренко був хрещеним Ігоря. У дев'ятирічному віці він залишився без батька.

І.Кістяковський із золотою медаллю закінчив юридичний факультет у Києві, кілька років студював цивільне й римське право в Німеччині, певний час працював приват-доцентом в Університеті св. Володимира. У 1903 р. переїхав до Москви, де був присяжним повіреним, викладав у місцевому університеті, який залишив у 1911 р., протестуючи разом з іншими професорами проти політики міністра народної освіти Л.Кассо. Однак аж до 1917 р. залишався приват-доцентом Московського комерційного інституту. Займався науковою роботою в галузі цивільного права. Працював помічником одного з фундаторів партії кадетів – професора С.Муромцева.

У дореволюційній Москві І.Кістяковський був одним із найпопулярніших і високооплачуваних адвокатів, виступав юрисконсультом низки організацій та банків. Планував звести на Арбаті великий будинок для своєї адвокатської контори, мріяв відкрити музей художників М.Нестерова і К.Сомова, чиї полотна колекціонував. Входив до складу ради Строгановського художнього училища.

¹³ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т.ІІ. – К., 2002. – С.179–187.

¹⁴ Гай-Нижник П. Ігор Кістяковський – «злий геній і дух» гетьмана Скоропадського // Київська старовина. – 2005. – №1. – С.161–172; Ігор Кістяківський – державний секретар і міністр внутрішніх справ Української Держави: нариси до політичного портрету // Вісник Державної служби України. – 2008. – №2. – С.71.

¹⁵ Див.: Новый энциклопедический словарь. – Т.21. – Петроград, 1914. – С.147; Енциклопедія українознавства. – Т.3. – Л., 1994. – С.1042; Юридична енциклопедія. – Т.3. – К., 2001. – С.111–112; Довідник з історії України. – К., 2002. – С.309; Енциклопедія історії України. – Т.4. – К., 2007. – С.336–337; Российское зарубежье во Франции: 1919–2000. – Москва, 2008. – С.144 та ін. Див. також сайт «Великие люди России» (<http://greatrussianpeople.ru/info6993.html>).

Матеріально підтримував редагований О.Саліковським і С.Петлюрою журнал «Украинская жизнь». Сучасники визнавали його одним із визначних фахівців у галузі цивільного права. Був людиною високоосвіченою, знав французьку, німецьку, українську мови, також володів латиною. Із приходом до влади більшовиків повернувся до Києва, де мешкали його мати та брати.

Уперше кандидатуру І.Кістяковського було розглянуто 30 квітня 1918 р. в начальника штабу німецьких військ генерала В.Ґренера при узгодженні складу уряду щойно проголошеної Української Держави. Радник посольства Австро-Угорщини В.Принціг пропонував його (поряд із С.Шелухіним та Д.Дорошенком) на посаду міністра закордонних справ¹⁶. Однак відомий правник-цивіліст виявився затребуваним раніше, ніж вирішилося питання з очільником МЗС.

Призначення державним секретарем одного з активних учасників квітневого перевороту М.Ґжицького виявилось невдалим. На цю посаду й запросили І.Кістяковського. Увечері 15 травня 1918 р. він уперше взяв участь у засіданні Ради Міністрів. Відразу ж йому довелося виконувати доволі важливе урядове завдання – встановлення контактів з командуванням австро-угорських військ на півдні України. У цей час в Одесі склалася непевна ситуація: генерал-губернаторство було ліквідоване, міська дума розпущена, а представництво гетьманської адміністрації не призначене. Фактична влада перебувала в руках командування імператорської й королівської Східної армії та військового губернатора. І.Кістяковського відправили до Одеси, де він провів переговори з фельдмаршалом Е.Бельцем, домовившись про встановлення при австрійському командуванні посади представника голови Ради Міністрів Української Держави й погодивши кандидатуру відомого російського державного діяча, херсонського поміщика С.Гербеля. Ішлося також про призначення одеського міського отамана (градоначальника) – ним став генерал В.Мустафін. Е.Бельц отримав запрошення відвідати Київ. 27 травня І.Кістяковський на засіданні уряду доповів про результати свого відрядження. Інформацію державного секретаря сприйняли позитивно. Уряд висловив йому подяку «за успішно виконане доручення пана гетьмана і Ради Міністрів»¹⁷.

Одним із першочергових завдань І.Кістяковський уважав визначення офіційного статусу Державної канцелярії. Ініційовану ще до його приходу роботу було завершено й на початку червня документ (Статут Управління справами Ради Міністрів Української Держави) подано на розгляд уряду. Після кількох обговорень його схвалили 14 червня 1918 р. Управління очолював державний секретар, який мав права міністра з дорадчим голосом. У нього було два заступники. На той час ці посади обіймали етнограф та антрополог, член партії кадетів М.Могилянський, а також О.Палтов, котрий водночас був і заступником міністра закордонних справ. У червні заступником держсекретаря став правник В.Романов.

До складу управління входило декілька структурних підрозділів. Загальна канцелярія, на яку покладалися діловодні функції – ведення журналу

¹⁶ Документи о разгромае германских оккупантов на Украине в 1918 г. – Москва, 1942. – С.77.

¹⁷ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.19.

(протоколів) засідань Ради Міністрів, оформлення наказів гетьмана та постанов уряду. Її очолював С.Гаєвський. Департамент законодавчих справ (директор – М.Володковський) займався розробкою проектів нормативно-правових актів за дорученням уряду, кодифікацією законів, їх редагуванням та оприлюдненням. Директором департаменту у справах біженців був Ю.Старицький. Департамент преси видавав офіційний друкований орган – «Державний вістник» (головний редактор І.Ющишин), збірники законів, готував інформацію про діяльність уряду, забезпечував зв'язки з пресою тощо. Українське телеграфне агентство мало поширювати у країні та за кордоном матеріали політичного, економічного, культурного характеру, а також підтримувати контакти з іноземними інформагенціями. Від кінця травня 1918 р. директором УТА був громадський діяч і публіцист Д.Донцов. У його віданні перебувало й Бюро преси. Термінологічну комісію очолював учений А.Кримський. Статутом передбачалося функціонування господарського департаменту, який мав займатися будівництвом і ремонтом урядових приміщень, відати друкарнями, складами канцелярських товарів, проведенням законних реквізицій для урядових потреб тощо¹⁸. Згодом термін «Управління справами» було замінено широкоживаним «Державна канцелярія».

Новий держсекретар заходився вдосконалювати організацію діяльності Ради Міністрів. Було розроблено порядок підготовки законопроектів, внесення та розгляд їх урядом, спосіб опублікування. Оперативно готувалися журнали засідань кабінету. Урядовці отримували роздруківку матеріалів попереднього засідання й упродовж доби мали внести корективи. Потім журнал друкувався російською та українською мовами, останній підписували всі міністри. Завдяки копіткій праці секретарів Ради Міністрів В.Дитятіна та О.Татищева матеріали засідань уряду Української Держави вчасно і доволі повно протоколювалися. У такому вигляді вони дійшли до сучасного дослідника¹⁹.

Особливої ваги Державній канцелярії й постаті І.Кістяковського надавало право прикінцевого редагування ухвалених Радою Міністрів законів і подання їх на затвердження гетьманові. При цьому він мав змогу систематичного спілкування з главою держави і не оминав можливості доносити до нього власні думки. Це робило членів уряду до певної міри залежними від державного секретаря. Наприклад, підготовлений Міністерством земельних справ проект закону «Про право продажу землі поза міськими оселями» тривалий час «дотягувався» правниками Державної канцелярії й доповідався на засіданні уряду вже не В.Колокольцовим, а І.Кістяковським²⁰.

Він виступив ініціатором термінового прийняття закону про українське громадянство, який був підготовлений фахівцями Мін'юсту і Державної канцелярії із залученням відомих учених – Б.Кістяковського та Є.Спекторського²¹. Саме І.Кістяковському введення українського громадянства як розрив

¹⁸ Там само. – Спр.13. – Арк.78–80 зв.

¹⁹ Там само. – Спр.6–7.

²⁰ Там само. – Спр.6. – Арк.24 зв., 29 зв., 33.

²¹ Там само. – Арк.46 зв.

«з російською культурою і державністю» поставив на карб у своїх мемуарах генерал А.Денікін²².

Уже впродовж першого місяця перебування на посаді державного секретаря І.Кістяковський став авторитетною і впливовою особою у владній верхівці Української Держави. Нерідко на засіданнях уряду його позиція розходила з думками окремих міністрів, а то й самого прем'єра. Так, він різко виступив проти очільника відомства торгівлі та промисловості С.Гутника, який створенням Паперового бюро при міністерстві намагався монополізувати розподіл запасів украї дефіцитного тоді паперу. Зрештою І.Кістяковський домігся окремого забезпечення папером урядових установ²³.

Із середини травня до початку серпня 1918 р. І.Кістяковський як заступник голови делегації брав участь у мирних переговорах Української Держави з РСФРР, нерідко вступаючи в полеміку з Х.Раковським. Разом з іншими підписав двосторонній договір про мир від 12 червня, за яким припинялися військові дії, установлювалися дипломатичні відносини, проводився обмін громадянами, налагоджувалося залізничне сполучення тощо²⁴.

І.Кістяковський активно долучився до розв'язання іншої гострої проблеми. В Україні, територія якої була одним із головних сегментів східного театру військових дій Першої світової війни, а декілька губерній – близьким тилом трьох фронтів, накопичилися величезні запаси зброї, боеприпасів, амуніції, військового спорядження й матеріалів. Зайнявши територію України, німецькі та австро-угорські війська розпочали їх масове захоплення зі складів армії та інших організацій. На початку червня 1918 р. прем'єр Ф.Лизогуб зробив доповідь про необхідність створення спеціальної комісії, яка опікувалася б проблемами управління та ліквідації організацій воєнного часу. Державній канцелярії доручили в короткий термін розробити відповідне положення²⁵. Оскільки йшлося про перерозподіл і реалізацію величезних матеріальних цінностей, то створення такого державного органу викликало велику зацікавленість членів уряду. 8 червня на розгляд Ради Міністрів було внесено два законопроекти з цього питання – міністра продовольчих справ Ю.Соколовського та державного секретаря І.Кістяковського. Обговорення було тривалим і гострим. Висловилися всі члени кабінету. Урешті було ухвалено рішення про запровадження посади головновповноваженого з управління й ліквідації організацій воєнного часу з широкими функціональними правами. При голосуванні Ф.Лизогуб і Ю.Соколовський залишилися в меншості. Прем'єр висловив окрему думку.

І.Кістяковський не знітився. Більше того, не без підтримки гетьмана головновповноваженим став правник, економіст і рідний брат державного секретаря – Юлій. Очевидно, високопосадовець сприяв цьому призначенню. Пізніше П.Скоропадський писав, що йому рекомендували главу цього

²² Деникин А. Очерки русской смуты: Белое движение и борьба добровольческой армии: Май – октябрь 1918. – Минск, 2002. – С.52.

²³ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.110 зв.

²⁴ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р.: Протоколи і стенограми засідань. – К.; Нью-Йорк; Філадельфія, 1999. – С.299–301.

²⁵ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.33.

відомства як «людину видатної волі й енергії»²⁶. Однак Ю.Кістяковський так і не зумів упоратися з цією надто складною сферою, де перетиналися інтереси багатьох відомств, та з часом подав у відставку.

Слід зазначити, що І.Кістяковський не гребував використовувати службове становище для протегування своїм родичам. Окрім Юлія інший брат – Олександр, київський адвокат – отримав призначення на посаду посла Української Держави в Туреччині (згодом відмовився). Глава МЗС Д.Дорошенко у спогадах відзначає: «До Туреччини мені було нав'язано з кіл кабінету (уряду – *Р.П.*) Олександра Кістяковського»²⁷. Ще одного брата – Богдана (Федора), правника й соціолога, – Ігор активно залучав до підготовки важливих законопроектів про громадянство, вибори місцевого самоврядування, Сейму, на які виділялося державне фінансування. Найстарший брат – учений-хімік Володимир Кістяковський – працював у комісії зі створення Академії наук.

На початку літа 1918 р. в Києві особливої гостроти набуло «квартирне питання». Столицю заповнили прибулі з радянської Росії, тут перебували тисячі військовиків колишніх фронтів, сюди прямували безробітні з провінції. Не вистачало службових приміщень, адже значну кількість житлового фонду, казарм, готелів займали німецькі військовослужбовці. При низці міністерств було створено відповідні комісії. На початку червня уряд доручив І.Кістяковському утворити при Державній канцелярії міжвідомчу комісію, яка мала за участю представників німецького командування здійснити інвентаризацію казенних будівель цивільного й військового призначення, а потім провести відповідний перерозподіл між центральними установами²⁸. Результатом роботи цієї комісії став закон про фактичне право експропріації державною владою приміщень, житла, обладнання тощо. Його у серпні провів через уряд І.Кістяковський, уже будучи очільником МВС.

З ініціативи гетьмана видавничу справу було підпорядковано Державній канцелярії. І.Кістяковський проїнявся ідеєю створення потужного видавництва, яке друкувало б твори українських класиків. П.Скоропадський писав у спогадах:

«Було між іншим вирішено, крім правильної постановки з повсякденною пресою, створити ще окреме українське видавництво, де друкувалася б лише одна гарна українська література для народу. Були в Кістяковського засідання з цілим рядом осіб. Усі наполягали на придбанні дуже великого будинку, який став би палацом преси. Замашки були дуже широкі. Інформацію мало бути вірно поставлено, крім преси тут мав зосереджуватися весь відділ пропаганди, і кінематограф, і плакати тощо»²⁹.

Для реалізації свого задуму І.Кістяковський енергійно домагався мільйонних асигнувань на придбання будівлі, друкарського обладнання в

²⁶ Скоропадський П. Спогади... – С.187.

²⁷ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). – С.271.

²⁸ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.32 зв.

²⁹ Скоропадський П. Спогади... – С.220.

Почаївської лаври, закупівлю рулонного паперу в Австрії, передачі друкарні військового відомства Державній канцелярії, загалом збільшення витрат на потреби преси. Ощадливий міністр фінансів А.Ржепецький опирався цьому проекту – тоді держсекретар знаходив підтримку в гетьмана. Проте після переходу І.Кістяковського у МВС справа заглухла³⁰.

Цікаві спогади про ставлення І.Кістяковського до журналістів залишив біограф П.Скоропадського – А.Маляревський (Сумський). При зустрічі з державним секретарем він наголосив, що журналісти нарікають на відсутність газетного паперу. Той у відповідь «вибухнув вуличною лайкою» на адресу газетярів, «обіцяючи при цьому скрутити їх у баранячий ріг, що через місяць їх не можна буде впізнати». При цьому заявив, що в нього паперу стільки, що він може «закидати брошурами» палац гетьмана. Однак це був блеф. Слід відзначити, що гетьманська влада, крім офіційного «Державного вістника», так і не спромоглася на створення загальнодержавного політичного видання³¹.

Державна канцелярія виступала фактичним відомством-куратором держслужби. За її поданням визначені ще в перші дні роботи уряду посадові оклади членів кабінету міністрів було переглянуто в бік збільшення: прем'єр – 30 тис., міністр – 24 тис., заступник – 18 тис., директор департаменту – 15 тис., віце-директор і радник міністра – 12 тис., начальник відділу – 10 тис. крб³². Поряд із законопроектом Державної канцелярії розглядався й інший, унесений МВС, який передбачав більш високі ставки посадових окладів. При цьому слід зазначити, що відомство внутрішніх справ на той час очолював прем'єр Ф.Лизогуб. На засіданні Малої Ради Міністрів 10 червня 1918 р. проти цієї пропозиції виступили представники мінфіну, держконтролю та заступник державного секретаря В.Романов. Останній із цього приводу подав спеціальну записку. Його аргументація базувалася на патріотично-альтруїстських мотивах. Він уважав, що «на Україні, при бідності її бюджету і відсутності великодержавного становища, особисте життя чиновництва повинно бути як можливо більш скромним і простим»³³.

Навряд чи І.Кістяковський поділяв такі погляди свого заступника. Великі адвокатські гонорари, акціонерні дивіденди призвичаїли його до респектабельного життя. У Києві він мешкав у шикарному особняку на вул. Шовковичній, відомому як «Шоколадний будинок». Витримані в різних архітектурних стилях інтер'єри відзначалися вишуканістю та багатством. Із цього приводу старший брат Богдан говорив матері: «Я намагаюсь в Ігоря не бувати; непристойно якось професорові, мені, з моєї обстановки являтися в такі розкішні кімнати; Ігор не розуміє, що соромно й безглуздо такі квартири облаштовувати»³⁴.

І.Кістяковський опікувався створенням проектів державного герба та державної печатки України. 13 липня 1918 р. на засіданні Ради Міністрів він доповів про хід роботи, яку виконував відомий український художник Г.Нарбут³⁵.

³⁰ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.61 зв., 110 зв.

³¹ *Маляревский А.* Диктатор трепетный и робкий // *Русская жизнь.* – 2009. – 22 апреля.

³² *Державний вістник.* – 1918. – 5 липня.

³³ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.50–50 зв.

³⁴ *Белый А.* Между двух революций. – Москва, 1990. – С.146.

³⁵ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.109.

Державну печатку за кілька днів було затверджено гетьманом, а виготовлення ескізу герба завершилося в листопаді³⁶.

Останнім документом, розробленим фахівцями Державної канцелярії під керівництвом І.Кістяковського, став закон про порядок призначення на держслужбу. 24 липня 1918 р. його затвердив гетьман. Вихідною позицією цього акта була ст.3 Законів про тимчасовий державний устрій України. Відповідно до неї, очільник держави призначав і звільняв керівника уряду, міністрів, інших вищих посадовців. Цим законом передбачалося, що урядовці III класу призначаються главою держави, за підписом відповідного міністра та скріплюються державним секретарем. Особи, віднесені до IV класу – за підписом гетьмана і скріпленням міністра. Для заміщення посад III–IV класів було необхідне схвалення кандидатур урядом. Службовців V класу призначав міністр після погодження з гетьманом. Інші працівники апарату міністерств приймалися на роботу в порядку, затвердженому головами відомств. Закон передбачав і процедуру оприлюднення інформації про призначення на відповідні посади. Накази щодо осіб I–IV класів через Державну канцелярію публікувалися в урядовому часопису. Тут же вміщувалися й накази про призначення службовців VII та нижчих класів. На посадовців I–II класів відповідний департамент Держканцелярії вів службові списки (формуляри)³⁷.

Завдяки зусиллям І.Кістяковського, у сфері організації державної служби очолюване ним відомство виступало вищим органом виконавчої влади, забезпечуючи формування законодавчої бази, ведення реєстрів органів держвлади, службово-посадових призначень, формулярних списків особового складу тощо. Функції та структура Державної канцелярії формувалися за аналогією з російським прототипом імперського періоду. До речі, останній глава канцелярії Держради імператорської Росії С.Крижановський улітку 1918 р. перебував у Києві. П.Скоропадський навіть пропонував йому роботу в уряді, але той відмовився.

І.Кістяковський разом з іншими урядовцями-правниками виступив з ініціативою створення замість Генерального суду, який функціонував в УНР, Державного сенату за російсько-імперським взірцем. Рада Міністрів скасувала закон Центральної Ради від 2 грудня 1917 р. й ухвалила утворити «яко вищу в судових і адміністраційних справах державну інституцію». Гетьман затвердив закон 8 липня 1918 р. Незабаром низку урядовців було рекомендовано урядом до обрання сенаторами – міністра освіти М.Василенка, голову Малої Ради Міністрів С.Завадського, державного секретаря І.Кістяковського, його заступника В.Романова. При цьому останній спочатку демонстративно відмовився від посади, мотивуючи це давнішим конфліктом із С.Шелухіним, який категорично вимагав складати службові папери державною мовою. Уряд ухвалив указати С.Шелухіну на «взъькість погляду», а кандидатуру В.Романова – уважати прийнятною³⁸.

³⁶ Гай-Нижник П. З історії створення Державного герба і Державної печатки Української Держави // Архіви України. – 2001. – №6. – С.104–108.

³⁷ Державний вістник. – 1918. – 29 липня.

³⁸ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.129–129 зв.

Загалом за два місяці роботи на чолі Державної канцелярії І.Кістяковському вдалося налагодити чітке організаційно-технічне забезпечення діяльності уряду, регламентувати підготовку, обговорення та випуск законодавчих актів, домогтися вдосконалення структури держслужби. Професіоналізм правника-цивіліста, вольові риси та працездатність вигідно вирізняли державного секретаря з-поміж інших членів кабінету міністрів, створювали підстави для подальшого кар'єрного підвищення.

У кінці липня 1918 р. І.Кістяковський став міністром внутрішніх справ³⁹. Це призначення мало певну передісторію й детермінованість. Ставши на початку травня головою Ради Міністрів, Ф.Лизогуб залишив за собою й керівництво МВС. Очевидно, він орієнтувався на поєднання свого часу цих посад П.Столипіним. Завантаженість прем'єрськими обов'язками не давала можливості приділяти достатньої уваги діяльності одного з ключових відомств. Фактично воно опинилося під орудою двох заступників міністра – О.Вишневського, колишнього керуючого справами Союзу земельних власників, і М.Вороновича, колишнього царського губернатора Бессарабії. Вони були організаторами Хліборобського конгресу, активно сприяли державному перевороту та приведенню П.Скоропадського до влади. На посади були запрошені гетьманом одними з перших, ще до приходу Ф.Лизогуба в уряд. Їхніми зусиллями губерньськими й повітовими старостами призначалися поміщики, генерали, судді. М.Воронович так формулював кредо своєї кадрової політики: «Російські люди, вступаючи до центральних і місцевих установ України, придали б і російську фізіономію цим установам, не довелося б тримати цих недоуків – самостійників»⁴⁰.

У кінці червня 1918 р. німецький посол А.Мумм у бесіді з Ф.Лизогубом радив «почисти свое міністерство залізною мітлою і взяти собі за правило німецьке прислів'я: “Ландграф, будьте твердим”»⁴¹. 8 липня П.Скоропадський у листі до прем'єра висловив невдоволення діяльністю МВС, особливо прорахунками в кадрових призначеннях. Однак той не поспішав залишити міністерську посаду⁴². Зрештою гетьман наважився покінчити з прем'єрським сумісництвом.

Лідери київських кадетів пропонували на цю посаду нещодавно призначеного заступником міністра внутрішніх справ М.Савицького – відомого земського діяча з Чернігівщини. Свого часу він входив до Ради у справах місцевого самоуправління, очолюваної П.Столипіним. Однак 23 липня 1918 р. П.Скоропадський погодив із німецьким послом А.Муммом призначення очільником МВС І.Кістяковського⁴³. Під тиском гетьмана Ф.Лизогуб подав заяву про звільнення з посади міністра, а глава держави у відручному листі висловив йому подяку та прийняв відставку⁴⁴. Міністр сповідань В.Зеньковський пізніше писав, що кадетська більшість Ради Міністрів була проти кандидатури

³⁹ Д.Дорошенко помилково датував прихід І.Кістяковського у МВС початком липня 1918 р. Цю неточність повторюють чимало сучасних дослідників історії Української Держави.

⁴⁰ Гражданская война в России: События, мнения, оценки. – Москва, 2002. – С.462.

⁴¹ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). – Москва, 1936. – С.75.

⁴² Державний вістник. – 1918. – 10 липня.

⁴³ Крах германской оккупации на Украине... – С.128.

⁴⁴ Державний вістник. – 1918. – 29 липня.

І.Кістяковського, вважаючи його людиною безпринципною, але когось іншого запропонувати не змогла⁴⁵.

26 липня 1918 р. І.Кістяковський уперше взяв участь у засіданні уряду вже як міністр. Одним із найнагальніших питань для нього було законодавче забезпечення функціонування державної варти. Ще 18 травня Рада Міністрів ухвалила тимчасовий закон про надання цьому правоохоронному органу функцій поліції й жандармерії царських часів. Під керівництвом заступника міністра М.Вороновича велася розробка законодавчої бази діяльності державної варти – статуту та низки підзаконних актів. Новому міністрові вже 31 липня 1918 р. вдалося провести через уряд один із таких документів – Положення про облік населення в містах і міських оселях Української Держави. Воно зобов'язувало домовласників, орендарів будинків, власників готелів, мебльованих кімнат, заїжджих дворів завести книги реєстрації мешканців, про прибуття та вибуття яких упродовж 12–24 год. письмово повідомляти державну варту. За порушення цього правила передбачалися покарання штрафом до 3 тис. крб або піврічний арешт. Документ уводився в дію телеграфно, ще до його офіційної публікації⁴⁶. Було цілком очевидним, що цей нормативний акт приймався з метою надання державній варті підстав для тотального нагляду за населенням. Опозиційні партії вважали його антидемократичним, а окремі газети навіть відмовилися оприлюднювати це положення. На наступному засіданні уряду І.Кістяковський доповів про ситуацію, що склалася, і запропонував надати йому повноваження вжити заходів щодо деяких редакторів. Рада Міністрів постановила доручити міністрові внутрішніх справ пред'явити редакціям часописів вимогу надрукувати згаданий закон, а в разі відмови – притягнути редакторів до відповідальності «за невиконання законних вимог урядової влади»⁴⁷.

На час приходу І.Кістяковського в МВС основна хвиля масових селянських повстань у центральних губерніях пішла на спад, однак вони тривали на Чернігівщині, Волині, Поділлі. Не випадково один із перших циркулярів нового міністра губернським, повітовим старостам і міським отаманам від 1 серпня 1918 р. стосувався об'єднання всіх урядових сил на місцях, надання повного сприяння німецьким та австро-угорським військам щодо «придушення безладів». Розпорядження зобов'язувало місцеві адміністрації спиратися на «благомислячу, надійну частину населення», мати власну агентуру для своєчасного дізнання про можливі виступи, усі здобуті відомості про «шкідливих елементів» негайно передавати місцевому німецькому й австро-угорському командуванню, надаючи списки населення сіл і міст, охоплених безпорядками, із відмітками про підозрюваних і «шкідливих для спокою» осіб⁴⁸.

У МВС тривалий час велася розробка проекту статуту державної варти. На вимогу І.Кістяковського її було завершено. За поданням міністра документ розглядався на закритому засіданні уряду й після ґрунтовного обговорення

⁴⁵ Зеньковський В. Пять месяцев у власти. – С.141.

⁴⁶ Державний вістник. – 1918. – 5 серпня.

⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.145.

⁴⁸ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г. – С.122–123.

статут і штати було схвалено, а 9 серпня 1918 р. затверджено гетьманом. Цей акт складався з 20 розділів і 94 статей, в яких детально регламентувалися підлеглість і порядок функціонування кожної зі структур розгалуженої мережі державної варти: губернської, повітової, міської, залізничної, курсової підготовки, забезпечення кадрами тощо. Зокрема, щодо останнього, то правила добору службовців мали встановлюватися спеціальною інструкцією міністра⁴⁹.

Однак директор департаменту державної варти О.Акерман пішов найлегшим шляхом. Уже за міністра І.Кістяковського 6 серпня 1918 р. він телеграфно запропонував усім колишнім офіцерам і нижчим чинам корпусу жандармів, а також чиновникам російського департаменту поліції, що проживали в Київській губернії, прибути до Києва для отримання відповідних призначень у столиці та інших містах⁵⁰. З їх приходом на службу державна варта перетворилася на поліцейсько-жандармську організацію дореволюційних часів, залежну у своїх діях від німецьких та австро-угорських військових адміністрацій.

Фактично департамент державної варти почав функціонувати із травня 1918 р., але положення про нього було схвалено урядом (з ініціативи І.Кістяковського) лише 18 серпня. На новий орган покладалися завдання запобігання злочинам, охорона громадської безпеки, порядку та прикордонної смуги, керівництво установами варти, контакти з іноземцями, їх вислання, нагляд за трактирними закладами та ін. Були й завдання, що визначалися «особливими законами». Департамент складався з директора, двох заступників, урядовців з особливих доручень, начальників відділів, інших службовців – усього понад 150 осіб⁵¹. Очолював його колишній заступник прокурора Віленського окружного суду О.Акерман, а віце-директором став колишній співробітник МВС Російської імперії, переконаний монархіст М.Тальберг.

Заручившись підтримкою П.Скоропадського, І.Кістяковський розпочав «чистку» керівних кадрів МВС та місцевих адміністрацій. Було звільнено заступників міністра О.Вишневського, якого гетьман узяв у свої ад'ютанти, та М.Вороновича. Останній намагався оскаржити це рішення, посилаючись на порушення процедури. На посаді залишився В.Кулябко-Корецький – інженер-електротехнік, який опікувався роботою пошти й телеграфу, виходець із полтавських дворян. Він представляв МВС у Малій Раді Міністрів. За поданням І.Кістяковського, заступниками міністра стали В.Рейнбот (правник, раніше обіймав прокурорські та суддівські посади, полтавський поміщик), С.Варун-Секрет (російський земський діяч, депутат I, II, IV Держдум, один із лідерів партії октябристів, херсонський поміщик)⁵².

І.Кістяковський ініціював також усунення окремих керівників місцевих адміністрацій. Так, було звільнено губернського старосту Київщини І.Чарторийського. За свідченнями сучасників, це був поміркований управлінець, однак над ним тяжів тягар посади колишнього царського губернатора Тернопільщини. У результаті він став членом ради міністра внутрішніх

⁴⁹ Державний вістник. – 1918. – 22 серпня.

⁵⁰ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г. – С.123.

⁵¹ Державний вістник. – 1918. – 20 серпня.

⁵² ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.161, 163, 169 зв.

справ. Залишив крісло й харківський губернський староста, місцевий поміщик, генерал П.Залеський, який стояв на відверто антиукраїнських позиціях, особливо щодо впровадження державної мови. Після звільнення він займався формуванням Південної білогвардійської армії, а згодом став начальником її штабу. Миколаївським міським отаманом було призначено генерала Е. де Бонді⁵³. Намагання І.Кістяковського заміщати звільнені посади представниками поміркованих українських кіл зазнали невдачі. На вакансію київського губернського старости довелося запросити генерала П.Андріанова, а на Харківщині ця посада тривалий час була вільною.

МВС доводилося займатися широким колом справ, які вимагали жорстких і непопулярних рішень. І.Кістяковський через уряд проводив дедалі більше нормативних актів, що надавали відомству, особисто міністрові, губернським і повітовим старостам нові надзвичайні повноваження. Так, у серпні 1918 р. було ухвалено закон про право спеціальних комісій на примусову реквізицію квартир, телефонів, друкарень та друкарського обладнання «для державних і громадських потреб, а також для державних службовців». Житло засуджених за спекуляцію теж підлягало вилученню на користь держави. МВС навіть пропонувало вдатися до «ущільнення» мешканців. Проте більшість членів уряду з цим не погодилася⁵⁴. Дбаючи про озброєння підрозділів державної варти міністерство домоглося ухвалення урядом закону про право губернських старост і міських отаманів проводити реквізицію військового майна.

Рада Міністрів затвердила розроблене у МВС Тимчасове положення про заходи проти осіб, які загрожують безпеці Української Держави та правопорядку. Міністр, губернські старости, міські отамани отримали право проводити обшуки, арешти, вислання підозрюваних у скоєнні антидержавних дій. Про арешт держслужбовців посадовці варти мали повідомляти їх керівництво впродовж трьох діб. Затримання суддів, прокурорів і слідчих проводилося за погодженням із міністром юстиції⁵⁵.

І.Кістяковський використав конфлікт із командувачем Подільського військового корпусу П.Єрошевичем на свою користь. Генерал заявив протест проти арешту без його відома за наказом міністра внутрішніх справ підлеглого йому офіцера. Уряд не тільки визнав дії І.Кістяковського правильними, але своїм рішенням надав йому «право проводити арешти осіб й надалі без попереднього погодження з начальством останніх у тих випадках, коли діяльність цих осіб буде ним визнано загрозливою для державного спокою». Ще одним законом міністр, губернські старости й міські отамани за порушення громадського порядку могли накладати штрафи до 3 тис. крб або арешт терміном до трьох місяців⁵⁶.

Отримавши широкі повноваження у сфері захисту громадського порядку й держбезпеки, службовці державної варти масово застосовували позасудові, репресивні заходи. Кількість заарештованих, висланих за межі

⁵³ Там само. – Арк.149, 153 зв., 178.

⁵⁴ Там само. – Арк.188 зв.

⁵⁵ Там само. – Арк.243 зв., 244–244 зв.

⁵⁶ Там само. – Арк.190 зв.

країни налічувала тисячі. Це були селяни-повстанці, страйкарі-залізничники, земські активісти, члени соціалістичних партій та ін. Весь негатив від таких дій лягав на міністра І.Кістяковського. М.Могилянський писав: «Нещастя полягало в тому, що він не міг відфільтрувати чистий більшовизм, не зумів створити умови, за яких за ним пішли б для цієї боротьби ліві, небільшовицькі фракції та партії опозиції»⁵⁷. На наш погляд, ці міркування суто гіпотетичні. Неможливо уявити, щоб під прапори боротьби з більшовиками стали українські ліві, адже вже з літа 1918 р. В.Винниченко вів негласні перемовини з Х.Раковським і Д.Мануїльським щодо сприяння в поваленні гетьманату.

Сам І.Кістяковський публічно намагався обґрунтувати застосування репресій проти «антидержавних сил». Виступаючи 19 вересня 1918 р. на нараді губернських старост, він стверджував, що доводиться боротися й з частиною українських національних сил, які «революційне захоплення влади і принцип соціального інтернаціоналізму ставлять на перше місце. На них треба дивитися як на псевдонаціоналістів. Тут націоналізм тільки оборонча барва, котра не може вводити у блуд міністерство внутрішніх справ»⁵⁸. Не сприймаючи соціалістичну програму взагалі, він намагався відрізнити соціалістів революційних від еволюційних, очевидно відносячи до останніх лише ліберально-інтелігентську партію українських соціалістів-федералістів, яку хотіли залучити до співпраці як гетьман, так і німці.

Однак теоретизування І.Кістяковського істотно розходилися з повсякденною практикою державної варті, а саме масовим затриманням місцевих діячів, членів земських зібрань та управ. Упродовж серпня – вересня 1918 р. на території лише Харківської губернії заарештували: у Вовчанському повіті – голову земських зборів А.Лихомана, члена земської управи П.Могилка; у Лебединському – голову земських зборів Н.Селіховського, члена земської управи Решітника; в Охтирському – члена земської управи Петренка; у Сумському – голову земської управи А.Мещанінова, її членів Ленгайтиса та Городенського; у Харківському – чотирьох членів повітової земської управи; у Белгородському повіті – голову міської думи Г.Лінсцера, заступника голови Антипова, земських гласних Костіня та Антонова. Суворішими стали й подальші санкції стосовно заарештованих осіб: 7 діячів повітових земств Харківщини, згідно з наказом губернського старости, підлягали висланню за межі країни⁵⁹. Канцелярія міністра внутрішніх справ отримувала сотні скарг на безпідставні арешти. Ув'язнені намагалися шукати захисту в урядовців та відомих діячів. Так, С.Русова клопоталася за групу педагогів із Вінницької учительської спілки, П.Стебницький – за членів Сквирської повітової управи, А.Синявський – за директора гімназії й т.д.⁶⁰

⁵⁷ Могилянський М. Трагедія України. – С.130.

⁵⁸ Цит. за: Гай-Нижник П. Ігор Кістяковський – «злий геній і дух» гетьмана Скоропадського. – С.161–172.

⁵⁹ Леміжанська О. Взаємовідносини органів державної влади і місцевого самоврядування гетьманату Павла Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2013. – С.131.

⁶⁰ ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.2. – Спр.5. – Арк.15–15 зв.

До в'язниць потрапило чимало відомих українських діячів, у тому числі соціал-демократ М.Порш, соціаліст-самостійник А.Макаренко, есери О.Мицюк, Д.Одріна, військовик Ю.Капкан, інженер М.Ковенко та ін. Наприкінці липня було заарештовано голову Всеукраїнського земського союзу С.Петлюру. Деякі дослідники пов'язують цю акцію саме з І.Кістяковським. Важко сказати, настільки обґрунтоване таке твердження. Утім затримання відбулося вже 27 липня 1918 р., тобто на другий день роботи на посаді нового міністра внутрішніх справ. За свідченням заступника голови правління Всеукраїнського земського союзу К.Мацієвича, арешт ініціював німецький штаб з огляду на контакти С.Петлюри з «антантівськими чинниками»⁶¹. Ф.Лизогуб та І.Кістяковський заявили про свою непричетність до цієї події. У спогадах гетьмана ув'язнення подається як результат боротьби державної варті з лівими політичними партіями. Нібито було з'ясовано, що у цій справі С.Петлюра відігравав помітну роль і його заарештували. Хоча далі П.Скоропадський визнавав, що арешт не справив помітного впливу на зміну ситуації. Загалом він намагався перекласти відповідальність за численні арешти саме на міністра внутрішніх справ І.Кістяковського, який «думав, очевидно, що він усіх невдоволених може посадити в тюрму»⁶². За С.Петлюру клопоталися багато поважних людей – і перед І.Кістяковським, і перед П.Скоропадським. Міністр закордонних справ Д.Дорошенко згадував, що одного разу гетьман запитав його, а чи не зробити, мовляв, так, щоб С.Петлюра зміг виїхати за кордон, одержавши якесь урядове призначення, і не ускладнював ситуацію своєю присутністю? На думку Д.Дорошенка, це був цілком прийнятний вихід, але здійснити цю акцію завадив саме міністр внутрішніх справ⁶³.

Безперечно, співробітники державної варті мали інформацію й про антиукраїнську діяльність численних російських правих організацій, зокрема монархічних. Однак у відносинах П.Скоропадського з так званим Парламентським бюро, яке представляло російську політичну еліту в Україні влітку 1918 р., склалася ситуація мирного співіснування. Колишній член Державної ради В.Гурко писав, що як би негативно вони не ставилися до «хохломанії», як би у приватних розмовах не висміювали «оперетковий двір Скоропадського», однак проти нього жодних виступів не затівали, розуміючи, що падіння гетьманської влади «до повалення більшовизму в Москві перетворить і весь Південь Росії на більшовицький застінок»⁶⁴. До того ж лідери Київського монархічного блоку Ф.Безак і О.Долгоруков були особистими друзями гетьмана. Тож МВС змушене було насамперед реагувати на публічні прояви монархізму. 29 серпня 1918 р. І.Кістяковський видав наказ про заборону проросійської агітації. У ньому йшлося про те, що в ресторанах на замовлення виконуються монархічні пісні, при цьому присутні встають, віддають честь, лунають відповідні вигуки. Міністр наказував місцевій адміністрації затримувати й відправляти в Росію

⁶¹ Мацієвич К. На земській роботі // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – Прага, 1930. – С.201.

⁶² Скоропадський П. Спогади... – С.252.

⁶³ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). – С.341.

⁶⁴ Гурко В. Политическое положение на Украине при гетмане // Революция на Украине по мемуарам белых. – С.219.

учасників подібних «демонстрацій», а власників ресторанів – притягати до відповідальності⁶⁵. Природно, що в Києві, інших містах, переповнених утікачами з більшовицької Росії, безумовне виконання цього наказу очільника МВС було малоймовірним.

І.Кістяковському дісталася у спадок надзвичайно складна внутрішньополітична проблема – відносини державної влади з органами місцевого самоврядування, обраними ще за часів Тимчасового уряду й переважно налаштованими опозиційно до гетьманського режиму. Новий міністр без вагань продовжив реалізацію курсу на ліквідацію земських зібрань і міських дум. 20 серпня 1918 р. спеціальними законами Рада Міністрів надала йому виняткове право призначати замість розпущених земських і міських управ нові склади чи окремих членів. Губернські та повітові земські зібрання могли відкриватися лише з дозволу міністра⁶⁶.

Ще у травні 1918 р. при МВС було створено дві комісії з підготовки нового виборчого законодавства щодо виборів органів місцевого самоврядування. Одну, по земських виборах, очолив відомий російський державний діяч, колишній член Державної ради, голова Протофісу, харківський поміщик князь О.Голіцин. Іншу, по виборах міських дум, – колишній київський міський голова І.Дьяков. Кількамісячна неспішна робота комісій при І.Кістяковському набула завершення. 18–23 серпня законопроект О.Голіцина про земські вибори у закритому режимі розглядався на засіданнях уряду. Найбільш тривалі й гострі дебати точилися навколо куріальної системи. Більшість міністрів-кадетів усвідомлювали, що «вона поглиблює різницю між окремими класами», але визнали «державно доцільним» обмежити доступ до земських виборів «елементів, небезпечних у політичному відношенні». Попри заперечення міністрів сповідань (В.Зеньковського) та закордонних справ (Д.Дорошенка), закон було ухвалено й подано на затвердження гетьманові. Князь О.Голіцин отримав подяку уряду⁶⁷.

Власне це було поверненням до законодавства імперських часів. Запроваджувалися суттєві цензові обмеження: майнові – до виборів земських гласних допускалися особи, які володіли майном, обкладеним земським збором; осілості – не менше 1 року; вікові – 25 літ; статеві – лише жінки – власниці майна; соціально-професійні – позбавлялися права участі у виборах військовики, студенти, ченці та ін.⁶⁸ На аналогічних принципах базувався й закон про вибори міських дум, ухвалений у вересні 1918 р. І.Дьяков також отримав подяку уряду й удостоївся призначення членом Державного сенату. Фактично він був повернутий до керівництва Києвом як голова тимчасової урядової комісії у справах міського управління й господарства⁶⁹.

Під час вересневого державного візиту до Німеччини П.Скоропадський отримав рекомендації провести реорганізацію уряду з метою надання йому

⁶⁵ *Гай-Нижник П.П.* Ігор Кістяківський – державний секретар і міністр внутрішніх справ Української Держави: нариси до політичного портрету. – С.71.

⁶⁶ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.174 зв.

⁶⁷ Там само. – Арк.180–183 зв.

⁶⁸ Державний вістник. – 1918. – 19 вересня.

⁶⁹ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.250; Спр.7. – Арк.1.

більш виразної національної «фізіономії». Після повернення гетьмана І.Кістяковський розпочав негласні заходи щодо залучення поміркованих українських діячів до складу майбутнього кабінету. Він звернувся до авторитетного у київських колах громадського діяча В.Леонтовича з проханням провести нараду «нотаблів», які висловили б відповідні рекомендації. Таке зібрання, де присутні доволі критично оцінили діяльність гетьманського уряду, відбулося за участю В.Леонтовича, П.Стебницького, О.Лотоцького, К.Мацієвича, О.Саліковського, А.Ніковського, С.Єфремова та Є.Чикаленка. За свідченнями останнього, І.Кістяковський «під час промов своїх опонентів поведився нечемно, нахабно перебивав кожного, не давши скінчити думки». Не маючи уявлення, як діє І.Кістяковський (за дорученням гетьмана чи намагається реалізувати власні амбіції на прем'єрство), члени наради ухилилися від подання списку конкретних осіб до майбутнього уряду⁷⁰.

А тим часом світова війна наближалася до розв'язки, яка не обіцяла Українській Державі оптимістичних перспектив. Почався розпад Четверного альянсу, воєнна поразка Німеччини ставала очевидною. Неминучий вивід військ Центральних держав робив Україну беззахисною перед загрозами зовнішнього й внутрішнього характеру. Володіючи достовірною інформацією про стан армії, підрозділів державної варти, а також масове невдоволення широких верств населення правлячим режимом, І.Кістяковський вів пошук тієї збройної сили, яка могла б стати на захист гетьманського уряду. 10 жовтня 1918 р. він уніс на розгляд Ради Міністрів законопроект про основні засади організації офіцерських добровольчих дружин. На той час у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі перебували десятки тисяч колишніх російських офіцерів. Певну частину з них, тих, хто був промонархічно налаштований і не поділяв поглядів вождів Добровольчої армії щодо «невирішеності» державного устрою Росії до розгрому більшовиків, гетьман намагався залучити до підпорядкованого особисто йому Окремого корпусу. Проект І.Кістяковського стосувався створення добровольчих міських дружин, насамперед у Києві. Уже напередодні своєї відставки у середині жовтня уряд схвалив відповідне положення й видав у розпорядження міністра внутрішніх справ аванс у 5 млн крб⁷¹. Не виключено, що плани створення Окремого корпусу могли визначатися негласним наміром П.Скоропадського сформувати з російських добровольців збройне угруповання, альтернативне Добровольчій армії М.Алексєєва й А.Денікіна, а за сприятливих умов навіть очолити антибільшовицьку боротьбу. Однак згодом набір добровольчих дружин у Києві було зумовлено насамперед нагальними потребами оборони столиці.

А тим часом, сподіваючись на неминуче ослаблення гетьманського режиму, лідери Українського національного союзу вимагали реорганізації уряду «на основі ознак національного й коаліційного складу з людей інших верств і національностей». На початку жовтня 1918 р. вони розпочали прямі переговори зі П.Скоропадським щодо кандидатур до нового кабінету. В.Винниченко вимагав надати представникам УНС не менше 8 портфелів із 15, а також ставив

⁷⁰ Чикаленко Є. Щоденник. – Т.2. – К., 2004. – С.119.

⁷¹ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.18.

умови щодо нинішніх міністрів, небажаних у наступному складі. Серед «твердо» небажаних був і І.Кістяковський. За словами В.Винниченка, гетьман не заперечував проти відсутності його прізвища у списку УНС. Навпаки, почав нарікати, що він наприймав собі помічників навіть із кримінальним минулим. Пізніше у спогадах П.Скоропадський писав, що був задоволений відставкою І.Кістяковського⁷².

Справжнє ставлення гетьмана до вельми діяльного міністра наряд чи вдасться визначити за ретроспективними оцінками спогадів самого П.Скоропадського. Тож тут важливі свідчення авторитетних сучасників. Є.Чикаленко зафіксував у щоденнику один примітний епізод. Якось на нараді в керівника держави зайшла мова про спорудження монумента борцям за визволення України. Режисер М.Садовський запропонував використати п'єдестал знесеного пам'ятника П.Столипіну. Але гетьман веселими очима вказав на І.Кістяковського: «— Це місце от для нього! Той запитав: — Хіба й мене жде така доля, як Столипіна? Скоропадський відповів: — Я не те мав на увазі, а те, що Ви вдачею і заслугами подібні до Столипіна». Є.Чикаленко зауважував, що І.Кістяковський своєю вдачею гнітив гетьмана, як П.Столипін або С.Вітте — Миколу II⁷³. Заступник державного секретаря професор М.Могилянський уважав, що одна з причин загальної нелюбові до І.Кістяковського полягала в надмірній «розпущеності язика» й різкості слів, чим той без зайвої потреби дратував окремих людей і цілі суспільні групи. Так, коли після виступу міністра в Одесі його запитали: «Що ж це — повернення до часів Плеве?», то він, не задумуючись, відповів: «Переді мною і Плеве, і Сипягін незабаром виявляться хлопчиками»⁷⁴.

І все ж у справі відставки І.Кістяковського була ще одна потужна, а можливо, і визначальна сила — німецька сторона, яка однозначно висловилася проти залишення його на посаді. Під час жовтневої урядової кризи генерал В.Гренер і посол А.Мумм перебували в Берліні, радник посольства Г.Берхем хворів, тому контроль за формуванням українського уряду здійснював генеральний консул Німеччини в Києві генерал Е.Тіль. Він зустрічався почергово з представниками опозиції та з гетьманом. Збереглися написані ним варіанти складу кабінету, і у жодному з них не значилося прізвище І.Кістяковського. Це була принципова позиція німецьких військових і дипломатів⁷⁵.

Діяльність амбітного та впливового міністра ще раніше почала непокоїти німців. На їхні вимоги посилити боротьбу зі спекуляцією І.Кістяковський запропонував урядові повідомити німецьким представникам, що такі заходи вже вживаються. Він виступив проти наполягання німців запровадити в Україні хлібну монополію. На лист генерала В.Гренера про квартирну кризу в Києві склав формальну відписку про те, що при МВС уже діє відповідна комісія⁷⁶. Державна варта провела масштабні заходи з викриття підривної діяльності дипломатичних місій РСФРР в Україні. Було здобуто докази зв'язків

⁷² Скоропадський П. Спогади... — С.252.

⁷³ Чикаленко Є. Щоденник. — Т.2. — С.137.

⁷⁴ Могилянський М. Трагедия Украины. — С.130. Малися на увазі вбиті революціонерами в 1902 і 1904 рр. міністри внутрішніх справ Російської імперії Д.Сипягін та В.Плеве.

⁷⁵ Крах германской оккупации на Украине. — С.180—181.

⁷⁶ ЦДАВО України. — Ф.1064. — Оп.1. — Спр.6. — Арк.145, 248.

більшовицької мирної делегації з представниками УНС. З'ясувалося, що німецький штаб мав інформацію про підготовку повстання проти гетьмана, але не повідомив українську владу. І.Кістяковський санкціонував арешти радянського консула в Одесі М.Бека та частини співробітників дипустанови. Однак генконсул Німеччини в Києві Е.Тіль домогся звільнення заарештованих, повернення вилучених матеріалів і зажадав відставки І.Кістяковського⁷⁷.

Майже весь жовтень 1918 р. навколо майбутнього складу кабінету міністрів вирували пристрасті. Столицею ширилися чутки щодо нових призначень. УНС наполягав на більш повному національному представництві. Натомість делегація Протофісу на прийомі в гетьмана протестувала проти українізації уряду. П.Скоропадський намагався маневрувати, відстоюючи свої кандидатури, посилався на необхідність дочекатися повернення з Німеччини В.Ґренера.

За таких обставин кадетська більшість уряду, намагаючись не допустити посилення українського крила та проведення більш виразного національного курсу, 17 жовтня 1918 р. подала прем'єрові Ф.Лизогубу записку про переорієнтацію зовнішньої політики держави в бік «єднання з тими частинами Росії, які вже проявили стремління до її відновлення»⁷⁸. Ця декларація здобула назву «Записка дев'ятох», за кількістю міністрів, які її підписали, або, ще точніше, «Записка десяти» – дев'ятеро міністрів та державний секретар С.Завадський, котрий також був членом уряду, і від імені підписантів її зачитав. Присутній при оголошенні документа Д.Дорошенко писав у спогадах: «Але меншість (Лизогуб, Кістяковський, Бутенко, Рогоза, Любинський і я) настоювала, щоб записку було попередю надруковано і роздано всім членам Ради Міністрів, як це робилося з важливішими законопроектами і внесеннями»⁷⁹. Однак уже наступного дня «записку» опублікувала «Киевская мысль», до чийої редакції текст нібито самочинно передав міністр торгівлі та промисловості С.Гутник. З огляду на кризову ситуацію, П.Скоропадський відправив кабінет у відставку.

Можлива українізація уряду викликала занепокоєння представників правих кіл, насамперед Протофісу. Вони збиралися на квартирі колишнього депутата Державної думи В.Демченка. Про одну з таких нарад згадував заступник міністра торгівлі та промисловості В.Ауербах, який, протестуючи проти надто «української» політики уряду, дещо раніше залишив посаду. У 20-х числах жовтня 1918 р. в помешканні В.Демченка серед правих, проросійських діячів він зовсім неочікувано, поряд із С.Гербелем і А.Ржепецьким, зустрів І.Кістяковського, якого беззастережно відносив до проукраїнської групи міністрів. На нараді йшлося по умови входження представників правих кіл до створюваного уряду. І тут І.Кістяковський ще більше вразив В.Ауербаха: «Він говорив, що російська частина кабінету повинна складатися з людей з визначеними поглядами і твердим характером, в іншому випадку “українці”, підкоривши своєму впливу гнучкого прем'єра, здобудуть перевагу, і уряд піде українською дорогою»⁸⁰.

⁷⁷ Сідак В. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. – К., 1998. – С.77, 81, 99.

⁷⁸ Голос Києва. – 1918. – 20 октября.

⁷⁹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). – С.352.

⁸⁰ Цит. за: Гетман П.П.Скоропадский: Украина на переломе: 1918 год. – С.192.

Тільки в ніч на 25 жовтня 1918 р. вдалося сформувати новий склад Ради Міністрів. Її знову очолив Ф.Лизогуб. Портфелі міністрів отримали п'ятеро посланців УНС, посиливши «українську групу» в уряді. Главу МВС призначено не було, його обов'язки тимчасово виконував заступник міністра В.Рейнбот⁸¹. Але оновленому кабінету довелося працювати лише три тижні. Динамічні зміни міжнародної ситуації не на користь Української Держави, загострення внутрішньополітичної ситуації змусили праву, проросійську частину уряду вдатися до пошуку шляхів повернення країни в річище боротьби за «відродження Росії» й тим самим здобути прихильність держав Антанти. Прем'єр Ф.Лизогуб 8 листопада без офіційного оголошення залишив посаду і в уряді головував міністр фінансів А.Ржепецький. Зібравши таємну нараду, ця група міністрів вирішила відверто проінформувати П.Скоропадського про вкрай несприятливе ставлення до Української Держави антантівських представників в Яссах, запропонувавши йому наступний план дій: більшість міністрів на чолі з в. о. голови уряду подасть у відставку; гетьман С.Гербелеві доручить сформувати кабінет; той негайно запропонує список кандидатів, складений «з осіб русофільського напрямку»; глава держави їх затверджує. Будучи відлученим від посади лідерами УНС і тонко відчуваючи політичну кон'юнктуру, І.Кістяковський узяв активну участь у цьому конспіративному зібранні. Було вирішено тут же підготувати заяву майбутнього кабінету. В.Рейнбот із цього приводу писав: «Проект декларації було складено досить уміло І.О.Кістяковським, перекладено на українську мову й відшліфовано талановитим стилістом сенатором С.В.Завадським, який обіймав місце державного секретаря»⁸². Документ, що визначав пріоритетні завдання діяльності, оприлюднили в перший день засідань нового уряду. Утім насправді лише перше – «робота над відновленням єдиної Росії на федеративних засадах» – було новацією, решта завдань уже неодноразово декларувалися гетьманом і попередніми урядами: збереження та зміцнення правопорядку, оголошення закону про вибори до Державного сейму, аграрна реформа, охорона й поліпшення умов праці тощо. П.Скоропадський прийняв цей план, оскільки був переконаний у необхідності зміни політичних орієнтирів і проголошенні курсу, який відповідав би намірам Антанти «відродити» Росію. Розпустивши уряд, він разом з укладачем головних публічних актів гетьмана О.Палтовим підготував грамоту про федерування з «небільшовицькою» Росією, яку було оприлюднено майже одночасно з декларацією Ради Міністрів.

15 листопада 1918 р. до роботи став новий, уже третій склад уряду, уперше сформований гетьманом поза німецьким контролем. Його очолив С.Гербель – донедавна міністр продовольчих справ, правий діяч виразної проантантівської орієнтації. Жодного представника українських партій у кабінеті не було. На посаду міністра внутрішніх справ повернувся І.Кістяковський. П.Скоропадський, ніби виправдовуючись, у спогадах писав, що «довелося, волею-неволею, його знову призначити», пояснюючи це впливом правих кіл⁸³.

⁸¹ Державний вістник. – 1918. – 26 жовтня.

⁸² Цит. за: Гетман П.П.Скоропадский: Украина на переломе: 1918 год. – С.117.

⁸³ *Скоропадський П. Спогади...* – С.252–253.

Початок роботи нового кабінету затьмарили трагічні події 15 листопада 1918 р. Зранку того дня біля Університету св. Володимира зібрався мітинг проти оголошеного призову на військову службу юнаків 1899 р. нар. Загін офіцерів-добровольців застосував проти маніфестантів зброю. Були вбиті й поранені. Міністри змушені були видати відозву до населення «з приводу сумних подій, які сталися на вулицях Києва»⁸⁴.

І.Кістяковський відразу ж розгорнув активну діяльність зі зміцнення підлеглих охоронних структур. За його поданнями уряд виділив 15 млн крб на фінансування державної варти. Таку ж суму МВС отримало на загальні видатки з охорони громадського спокою. Головним чином ці кошти спрямовувалися на утримання офіцерських дружин генерала Л.Кирпичова й полковника А.Святополка-Мирського, які протистояли під Києвом військам Директорії. Колишній дружинник Р.Гуль пізніше писав:

«В один із таких днів приїхав ген. Кирпичов з якимсь цивільним. Усіх підняли, вишикували, і генерал звернувся з промовою: “Панове, тепер ми ввійшли до складу армії ген. Денікіна, ура! Організаторові й ініціаторові офіцерських дружин, Ігореві Олександровичу Кістяковському, ура!”. Кричать ура, і цивільний пан знімає капелюха. Це міністр Кістяковський. “Входження” до складу армії ген. Денікіна багатьох здивувало, але ніхто не міг подумати, що ген. Кирпичов і Кістяковський свідомо брехали»⁸⁵.

Міністрові внутрішніх справ доручили опрацювати питання щодо проведення ініційованого УНС на 17 листопада 1918 р. Національного конгресу. На це йому відвели чотири дні – термін занадто великий з огляду на надзвичайну гостроту ситуації. Щойно створена Директорія розпочала антигетьманське повстання і проблема конгресу зійшла з порядку денного. Того ж дня Рада Міністрів надала І.Кістяковському право змінювати за необхідності кількісний склад добровольчих дружин⁸⁶.

Усвідомлюючи неможливість проведення оголошеного призову військовозобов'язаних, І.Кістяковський шукав нові резерви поповнення лав захисників гетьманського правління. 17 листопада 1918 р. він уніс пропозицію негайно призвати на дійсну військову службу хліборобів. На його думку, за рахунок цієї, більш-менш лояльної до влади, верстви слід було поповнити склад кадрованих корпусів і в такий спосіб забезпечити захист гетьманської влади на місцях. Уряд дав відповідні доручення міністерствам, губернським старостам і командувачам корпусів⁸⁷. Міністр юстиції В.Рейнбот у спогадах так описував тогочасну діяльність І.Кістяковського: «Він купував у німців цілі батареї, він діставав для артилерії коней, він роздобув два аероплани, їздив на передові позиції, доставляв на пости теплий одяг, діяльність кипіла навколо нього»⁸⁸.

⁸⁴ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.45.

⁸⁵ Гуль Р.Б. Киевская эпопея [Електронний ресурс]: <http://www.white-guard.ru/go.php?n=54&id=251>

⁸⁶ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.45 зв. – 46.

⁸⁷ Там само. – Арк.48.

⁸⁸ Цит. за: Гетман П.П.Скоропадский: Украина на переломе: 1918 год. – С.125.

Одночасно І.Кістяковський, заручившись підтримкою прем'єра С.Гербеля, умовив гетьмана призначити головнокомандувачем збройних сил України популярного генерала-кавалериста, «першу шаблю» Росії, переконаного монархіста Ф.Келлера, підпорядкувавши йому й цивільну адміністрацію⁸⁹. І.Кістяковський також під це призначення провів через уряд закон про призов на військову службу всіх офіцерів віком до 50 років, унтер-офіцерів і юнкерів колишньої російської армії, які перебували в межах Української Держави. Головний розрахунок робився на авторитет генерала Ф.Келлера серед військовиків. Однак ці сподівання не справдилися. У спогадах П.Скоропадський констатував: «Попри оголошення федерації, попри призначення Келлера, попри те, що для всіх була зрозуміла мета – необхідно рятувати Київ, – офіцерство відгукнулося слабо». У рамках мобілізації зареєструвалися 9 тис., а на фронт пішли всього 800 осіб. Головнокомандуючий скасував статuti української армії, відновивши чинність старих, імператорських. Створив при собі раду оборони, здебільшого з цивільних монархістів. Її очолив лідер Київського монархічного блоку, колишній член Державної ради Росії Ф.Безак – близький товариш гетьмана. Зрозуміло, що цей факт у спогадах П.Скоропадського не фігурує⁹⁰. Доволі об'єктивну оцінку генерала Ф.Келлера містить донесення представництва Добровольчої армії в Києві: «Граф Келлер є яскравим представником міцних монархічних поглядів, а у військових колах відомий як генерал сміливий, рішучий, але непослідовний, нездатний розібратися у засобах і політичній обстановці, досить заплутаний, яку він своєю поведінкою ще більше ускладнює»⁹¹. До того ж у столиці розпочалися антиукраїнські прояви: закрили Український клуб, розбивали бюсти Т.Шевченка, арештовували громадських діячів тощо. З'явилися небезпідставні побоювання, що буде зміщено й П.Скоропадського.

За свідченнями Б.Кістяковського, його брат нібито шкодував із приводу призначення Ф.Келлера та говорив, що той тепер ні у що не ставить ані його, ані гетьмана. Було вирішено усунути «некерованого» генерала. І.Кістяковський не поїхав із таким повідомленням до нього – ця невдячна й ризикована місія випала міністрові юстиції В.Рейнботу та очільникові зовнішньополітичного відомства Г.Афанасьєву, які заявили, що генерал «неправильно розуміє суть своєї влади: йому не може бути підпорядкована влада законодавча, якою до скликання Державного сейму є Рада Міністрів». У відповідь той вимагав усїєї повноти повноважень головнокомандувача⁹². 27 листопада 1918 р. П.Скоропадський звільнив Ф.Келлера з посади, призначивши натомість свого полкового товариша князя О.Долгорукова, котрий, як відомо, ситуацію не врятував.

В останні дні діяльності уряду І.Кістяковський, отримуючи нові мільйони карбованців на охорону громадського порядку, докладав зусиль щодо формування хліборобських дружин, вносив зміни у законодавство з метою розширення прав губернських старост на арешти, здійснював нові кадрові призначення, які так і не було реалізовано. Він до кінця залишався в Раді Міністрів, його

⁸⁹ Граф Келлер. – Москва, 2007. – С.1126.

⁹⁰ *Скоропадський П. Спогади...* – С.312–313.

⁹¹ Граф Келлер. – С.1128.

⁹² Там же. – С.1131.

підпис стоїть під двома останніми постановами, ухваленими в день падіння гетьманату – 14 грудня 1918 р. Першим документом уряд відновив діяльність раніше розпущених міських думи й управи, передавши їм управління містом, а за другим, уже після отримання звістки про зречення П.Скоропадського, ухвалив «скласти з себе повноваження та передати владу Директорії»⁹³.

На відміну від прем'єра С.Гербеля, який залишився в робочому кабінеті, очікуючи на прихід переможців, а потім був ув'язнений, зазнавши тривалих поневірянь арештанта, І.Кістяковський зумів виїхати з Києва. Слід відзначити, що для багатьох урядовців і правих діячів у державній варті задалегідь було підготовлено паспорти на чужі прізвища. Очевидно, цим скористався й колишній міністр внутрішніх справ. Він дістався Одеси, а звідти виїхав у Стамбул. Із 1921 р. мешкав у Парижі, займався адвокатською практикою. Був членом правління одного з паризьких банків. Належав до Союзу російських адвокатів за кордоном, Союзу російських дворян, Національного об'єднання російських письменників і журналістів, Російського національного об'єднання. Входив до кількох масонських лож. Зібрав доволі повну бібліотеку російських зарубіжних видань і давніх книг. Помер І.Кістяковський у вересні 1940 р., похований на паризькому кладовищі Сент-Женев'єв-де-Буа. Дружина Марія Миколаївна залишила цей світ у 1960 р.

Подальша доля інших братів Кістяковських склалася по-різному. Богдана в 1919 р. було обрано академіком УАН. Разом із В.Вернадським він їздив до А.Денікіна у справах захисту академії. Захворів і після перенесеної операції помер у квітні 1920 р. в Катеринодарі. Юлій наприкінці 1919 р., із наближенням Червоної армії, перебрався до Ростова, а потім Кисловодська, і помер від тифу в лютому 1920 р. Олександр емігрував у Сербію, де за нез'ясованих обставин наклав на себе руки. Унікально благополучною, з огляду на належність до родини Кістяковських, виявилася доля найстаршого брата – Володимира. Він залишився у СРСР, став відомим ученим у галузі фізикохімії, союзним академіком, директором Колоїдно-електрохімічного інституту АН СРСР, був удостоєний багатьох державних нагород, зокрема двох орденів Леніна. Помер 1952 р., похований на Новодівочому кладовищі в Москві.

⁹³ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.1–2.

In this article author researches the activity of famous lawyer I.Kistiakovs'kyi as a Secretary of State and Interior Minister of Ukrainian State, his contribution to the functioning of the state machinery, local authorities, enforcement agencies organizing. This work shows the political views evolution, the features of the nature and difficult relationships with government co-workers. Author used the large content of non-published documents and the contemporaries proof.

Keywords: Kistiakovs'kyi, Skoropads'kyi, Council of Ministers, State Chancellery, Ministry of Internal Affairs, State Guard, policing.

Н.М.Левчук, Т.Г.Боряк, О.Воловина,
О.П.Рудницький, А.Б.Ковбасюк *

ВТРАТИ МІСЬКОГО Й СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ВНАСЛІДОК ГОЛОДОМОРУ В 1932–1934 рр.: НОВІ ОЦІНКИ **

Незважаючи на значну кількість публікацій про голод 1932–1933 рр., питання міського й сільського виміру втрат від нього малодосліджене. У статті вперше проведено оцінку демографічних наслідків Голодомору окремо для жителів українського міста та села, доводиться, що не лише сільські, а й міські мешканці зазнали відчутних втрат. Загальні ж втрати населення УСРР впродовж 1932–1934 рр. становлять 4,5 млн, у тому числі 3,9 млн – через надсмертність і 0,6 млн – ненародженими. Втрати через надсмертність за цей період у розрахунку на 1000 населення становлять 39,3 – у міських поселеннях та 164,5 – у сільській місцевості. На основі реконструкції демографічної динаміки міського й сільського населення у 1927–1939 рр. виявлено значні відмінності не лише в рівні показників надсмертності, а й в їх динаміці та повіковій структурі. Історико-демографічний аналіз показав, що ці відмінності слід розглядати в тісному зв'язку з багатьма соціально-економічними факторами. Важливе значення в міських поселеннях у роки голоду мала ієрархічна карткова система продовольчого забезпечення, що обумовлювало неоднакові можливості виживання для різних груп населення залежно від ступеня виробничої значущості.

Ключові слова: Голодомор, демографічні втрати, карткова система продовольчого забезпечення, надсмертність, дефіцит народжених, втрати міського та сільського населення.

Історія досліджень Голодомору в Україні пройшла складний шлях: від тотального замовчування трагедії, приховування окремих груп архівних документів у радянські часи до гострої дискусії й полеміки – у сучасний період¹.

* Левчук Наталія Михайлівна – доктор економічних наук, головний науковий співробітник відділу демографічного моделювання та прогнозування Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України, e-mail: levchuk.nata@gmail.com

Боряк Тетяна Геннадіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, e-mail: tetiana.boriak@fulbrightmail.org

Воловина Олег – доктор соціології й демографії, дослідник Центру славістики, Євразії та Східної Європи при Університеті Північної Кароліни (Чапел-Гілл, США), дійсний член Наукового товариства імені Шевченка, e-mail: olehw@aol.com

Рудницький Омелян Павлович – науковий співробітник відділу демографічного моделювання та прогнозування Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України, e-mail: allaboris@voliacable.com

Ковбасюк Алла Борисівна – головний економіст відділу демографічного моделювання та прогнозування Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України, e-mail: allaboris@voliacable.com

** Статтю підготовлено за сприяння Програми академічних обмінів імені Дж.В.Фулбрайта, Українського наукового інституту Гарвардського університету та Фонду українознавчих студій.

¹ Современная российско-украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР / Науч. ред. В.В.Кондрашин. – Москва, 2011. – 471 с.; *Ивницький Н.А.* Голод 1932–1933 гг. в СССР:

Першими працями, які фактично відкрили світові та Україні цю сторінку вітчизняної історії, стала студія Р.Конквеста 1986 р.² та публікація результатів слухань у Конгресі США, коли світ побачили спогади очевидців голоду й висновки фахівців із даної тематики (друга половина 1980-х рр.)³. Джерельною базою цих досліджень стала усна історія, оскільки архівні документи в той час були ще недоступними дослідникам. Подальша публікація тисяч архівних матеріалів в Україні відкрила шлях для студій, що базувалися не лише на усній історії та фрагментарних джерелах⁴. Так, С.Кульчицький підготував низку монографій, в яких запропонував хронологічну й фактографічну концепцію Голодомору, відмінного від всесоюзного голоду початку 1930-х рр.⁵ Г.Папакін дослідив так звані «чорні дошки» як один з інструментів терору⁶. Окремим напрямом наукових розробок стала хронологія повсякдення голодової катастрофи, що знайшла відображення у працях Л.Гриневиць⁷, В.Марочка та О.Мовчан⁸. Популярною формою оприлюднення останніх результатів досліджень стали також публікації, підготовлені в Україні й за її межами до роковин ушанування пам'яті жертв Голодомору⁹. В.Марочко завершує роботу над масштабною «Енциклопедією Голодомору».

Важливим інструментом впливу на масову свідомість суспільства стала фундаментальна 19-томна публікація – «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні», зведений том якої містить

Україна. Казахстан. Северный Кавказ. Поволжье. Центрально-Чернозёмная область. Западная Сибирь. Урал. – Москва, 2009. – 288 с.; *Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror Famine.* – New York; Oxford, 1986. – 411 p.; *Graziosi A. Stalinism, collectivization and the Great Famine.* – Cambridge, Mass., 2009. – 83 p.; *Касьянов Г. Danse macabre: голод 1932–1933 рр. у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х).* – К., 2010. – 271 с.

² Див. прим.1.

³ US Commission on the Ukraine Famine, Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933: Report to Congress, United States Government Printing Office, 1988. – 523 p.; United States, Commission on the Ukrainian Famine: Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine / Eds J.E.Mace and L.Heretz. – Washington, 1990. – 1734 p.

⁴ Див.: Архівні джерела та збірки документів про голод 1932–1933 рр. в Україні // Голод 1932–1933 рр. в Україні: Причини та наслідки. – К., 2003. – С.8–107; Особливості висвітлення голоду в історіографії, художній літературі та образотворчому мистецтві // Там само. – С.108–219; *Кульчицький С.В. Здобутки вітчизняної науки в дослідженні Голодомору (1988–2013 рр.)* // Голод в Україні у першій половині ХХ ст.: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Мат. Міжнар. наук. конф., Київ, 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С.91–97; *Boriak H. Sources for the Study of Great Famine in Ukraine.* – Cambridge, 2009. – 55 p.

⁵ *Кульчицький С.В. Почему он нас уничтожал?: Сталин и украинский голодомор.* – К., 2007. – 207 с.; *Його ж. Сталінський «сокрушительный удар» 1932–1933.* – К., 2013. – 316 с.; *Його ж. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків.* – К., 2008. – 239 с.; *Його ж. Червоний викид: Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі.* – Кн.2. – К., 2013. – 628 с.; *Його ж. Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930-х рр.* – К., 2014. – 208 с. та ін.

⁶ *Папакін Г.В. «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932–1933).* – К., 2013. – 422 с.

⁷ *Гриневиць Л. Хроніка колективізації та голодомору в Україні: 1927–1933.* – Т.1: Початок надзвичайних заходів. Голод 1928–1929 рр. – Кн.1. – К., 2008. – 552 с.; Кн.2. – К., 2012. – 680 с.; Кн.3. – К., 2012. – 264 с.

⁸ *Марочко В., Мовчан О. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: Хроніка.* – К., 2008. – 294 с.

⁹ Голод 1932–1933 рр. в Україні: Причини та наслідки; Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка: Мат. міжнар. наук. конф., Київ, 25–26 вересня 2008 р. – К., 2009. – 447 с.; Голод в Україні у першій половині ХХ ст.: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Мат. Міжнар. наук. конф., Київ, 20–21 листопада 2013 р.

концептуальні розробки з досліджуваної тематики¹⁰, а обласні – містять як документи, так і усні свідчення по певному регіону. У Канаді побачила світ своєрідна хрестоматія з Голодомору з ключовими публікаціями та документами для англомовної аудиторії¹¹. Науковим відкриттям і поштовхом для подальшої концептуалізації проблематики стало оприлюднення Р.Сербіним публікації фундатора студій із геноциду Р.Лемкіна, в якій автор самого цього терміна визначає Голодомор класичним прикладом геноциду¹². Окреме місце посідають новітні праці американських дослідників Т.Снайдера та Н.Наймарка¹³.

Певним підсумком «архівної революції» у введенні до наукового обігу *периоджерел* стало створення впродовж 2003–2015 рр. електронного архіву Голодомору, що містить як повнотекстові документи (переважно опубліковані), так і солідний бібліографічно-довідковий масив¹⁴. Український науковий інститут Гарвардського університету з використанням новітніх технологій та за участю вітчизняних і зарубіжних дослідників створює інтерактивний атлас Голодомору¹⁵. Загалом на сьогодні бібліографія відповідних праць нараховує понад 18 тис. назв¹⁶, у тому числі публікації усної історії, архівні документи, численні наукові та науково-популярні студії.

Існує думка, що слід розрізняти принаймні два періоди в історії голоду 1932–1933 рр. в УСРР. Упродовж першого (охоплював більшу частину 1932 р.) він став наслідком хлібозаготівельних кампаній та часткової або повної конфіскації зерна й був подібним до голоду в інших хліборобних регіонах СРСР. Другий період (кінець 1932 – перша половина 1933 рр.) характеризувався катастрофічним зростанням смертності в Україні, спричиненим тотальною конфіскацією зерна та інших харчових запасів, заборонаю виїзду за межі республіки,

¹⁰ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні / Авт. кол.: І.Юхновський (кер.), В.Верстюк (заст. кер.), В.Борисенко, Г.Боряк, Л.Бур'ян, О.Веселова, Л.Гриневич, Г.Сфіменко, С.Кульчицький, Н.Лісунова, В.Марочко, О.Мовчан, Г.Папакін, І.Рікун, В.Теліщак, Н.Топішко. – К., 2008. – 1000 с. Див. також: *Васильев В., Подкур Р.* Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні // Енциклопедія історії України. – Т.7: Мі–О. – К., 2010. – С.267–268.

¹¹ The Holodomor Reader: a Source Book on the Famine of 1932–1933 in Ukraine / Compil. and ed. by V.Klid and O.J.Motył. – Edmonton; Toronto, 2012. – 386 p.

¹² *Лемкін Р.* Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / Ред. Р.Сербин, упор. О.Стасюк. – К., 2009. – 208 с.

¹³ *Snyder T.* Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin. – New York, 2010. – 524 p.; *Naimark N.M.* Stalin's Genocides. – Princeton; Oxford, 2010. – 163 p.

¹⁴ Електронний архів Голодомору в Україні 1932–1933 рр. [Електронний ресурс]: http://www.history.org.ua/?discussion&nazva=_Holod_

¹⁵ About The Great Famine Project // *Mapa: Digital Atlas of Ukraine: Harvard Ukrainian Research Institute* [Електронний ресурс]: <http://gis.huri.harvard.edu/the-great-famine.html>

¹⁶ Зведена бібліографія: Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик / Ред кол.: С.В.Кульчицький, О.Ф.Ботушанська, В.Мотика; упор.: Л.М.Бур'ян, І.Е.Рікун. – [Вип.1]. – Одеса; Л., 2001. – 664 с.; Вип.2 / Ред кол.: С.В.Кульчицький (наук. ред.), О.Ф.Ботушанська (відп. ред.), В.Мотика; упор.: Л.М.Бур'ян, І.Е.Рікун. – Одеса, 2008. – 576 с. Третій випуск було підготовлено до друку на початку 2015 р.: Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик / Упор.: Л.М.Бур'ян, І.Е.Рікун; редкол.: С.В.Кульчицький (наук. ред.), О.Ф.Ботушанська (відп. ред.), В.Мотика. – Одеса, 2014. – 667 с. (у трьох випусках охоплено, відповідно, 1932–2000, 2001–2006, 2007–2011 рр.). *Шитюк М.М., Назарова К.В.* Голодомор 1932–1933 рр. в Україні в сучасній історіографії (1986–2009 рр.). – Миколаїв, 2012. – 277 с.

застосуванням карального механізму «чорних дошок»¹⁷. Вилучення продовольства, організація інших жорстких репресивних заходів мали на меті не лише змусити українських селян віддати все зерно державі та працювати в колгоспах. По суті терор голодом було використано для того, щоб придушити опір селянства, зруйнувати національну ідентичність та економічну самодостатність українського народу¹⁸.

Більшість опублікованих праць із цієї тематики містять аналіз політичних та економічних причин трагедії, тоді як демографічні аспекти розроблено менше. Відповідна ціна сталінської політики насильницької колективізації та прискореної індустріалізації виявилася дуже високою. За нашою оцінкою, упродовж 1932–1934 рр. близько 8,7 млн смертей у СРСР було спричинено голодом¹⁹. Майже 98% цих втрат припадає на три радянських республіки: Україну (3,9 млн), Росію (3,3 млн) та Казахстан (1,3 млн осіб). Якщо розрахувати відносні втрати, тобто в розрахунку на 1000 населення, Україна посідає друге місце після Казахстану. Втрати від голоду становлять 22% від загальної чисельності населення Казахстану, 17% – в Україні, 3% – у Росії та менше 2% – в інших республіках колишнього СРСР.

Діапазон оцінок людських жертв в УСРР унаслідок голоду 1932–1933 рр., проведених різними дослідниками на основі демографічних підходів, лежить у межах від 2,6 до 5 млн осіб²⁰. До кінця 1980-х рр., тобто до відкриття архівів, оцінка втрат населення ускладнювалася з огляду на фрагментарність і нестачу демостатистичної інформації. Ситуація змінилась упродовж останніх двох десятиліть, коли перепони для вивчення раніше забороненої теми голоду поступово почали зникати. Відкриття союзних і регіональних архівів та, як наслідок, доступність статистики населення за 1930-ті рр., створило нові можливості для оцінки демографічних наслідків Голодомору. Так, використання архівних матеріалів переписів 1926, 1937, 1939 рр. і поточної статистики природного й механічного руху населення в 1930-х рр. дало фахівцям змогу провести більш обґрунтовані розрахунки та виокремити втрати через надсмертність і ненароджені (дефіцит народжень)²¹. Завдяки наявності

¹⁷ *Кульчицький С.В.* Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К., 2007. – 424 с.; *Панакін Г.В.* «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932–1933).

¹⁸ *Кульчицький С.* Сталінський «сокрушительный удар»...; *Його ж.* Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид...; *Василенко В.* Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як злочин геноциду: Правова оцінка. – К., 2009. – 51 с.; *Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М.* Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. – Дрогобич, 2008. – 273 с.

¹⁹ *Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P.* 1932–34 Famine Losses within the Context of the Soviet Union // *Famines in European Economic History: The Last Great European Famines Reconsidered* / Eds Curran D., Luciuk L., Newby A. – New York, 2015. – P.192–222.

²⁰ *Conquest R.* The Harvest of Sorrow...; *Максудов С.* Потери населения СССР. – Benson, 1989. – 298 p.; *Vallin J., Meslé F., Adamets S., Pyrozkhov S.* A new estimate of Ukrainian population losses during the crises of the 1930s and 1940s // *Population Studies*. – 2002. – №56 (3). – P.249–264.

²¹ *Рудницький О.П.* Демографічні наслідки голоду 1932–1933 рр. в Українській РСР // *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*. – К., 1990. – С.22–26; *Пирожков С.И.* Трудовой потенциал в демографическом измерении. – К., 1992. – 180 с.; *Максудов С.* Демографічні втрати населення України у 1930–1938 рр. // *Український історичний журнал*. – 1991. – №1. – С.121–127; *Його ж.* Оцінка втрат населення України в роки колективізації // *Філософська і соціологічна думка*. – 1992. – №4. – С.118–131; *Максудов С.* Некоторые проблемы изучения потерь населения в годы коллективизации // *Проблемы народонаселения в зеркале истории* / Под ред. В.В.Елизарова и И.А.Троицкой. – Москва, 2010. – С.371–399; *Maksudov S.* The influence of new

детальної демостатистичної інформації стало можливим також застосувати метод демографічної реконструкції для оцінки втрат через надсмертність за віком і статтю, а також втрат ненародженими за статтю²².

У більшості досліджень демографічних наслідків голоду 1932–1933 рр. в УСРР обговорюються головним чином обсяги втрат для всього населення. При цьому вони зазвичай розглядаються як втрати селянства, яке найбільше постраждало від непосильного хлібозаготівельного тягарю й конфіскації всіх харчових запасів, натомість оцінки втрат міського населення майже відсутні. Водночас наявні архівні документи доводять, що гостра продовольча криза першої половини 1930-х рр. украй негативно позначилася й на умовах життєдіяльності та системі життєзабезпечення жителів міст²³. Вони також голодували, зазнавши втрат під час голоду, хоча й помітно менших, ніж у сільській місцевості. На нашу думку, існує нагальна потреба в поглибленому вивченні міжпоселенської диференціації втрат населення УСРР унаслідок голоду 1932–1933 рр. та з'ясуванні можливих гіпотез, що пояснюють такі відмінності. Це дозволить отримати повніше й достовірніше уявлення про масштаби голоду, його специфіку в містах і селах республіки.

У цій статті представлено оцінку щорічних демографічних втрат України внаслідок голоду 1932–1934 рр.²⁴ окремо для міського й сільського населення за статтю та віком. Мета авторів полягала в тому, щоб провести якомога точніший розрахунок втрат населення на основі демографічної реконструкції, тобто відновлення суцільних динамічних рядів показників природного й міграційного руху, статеві-вікового складу населення УСРР у розрізі міських і сільських поселень за міжпереписний період 1927–1939 рр. На нашу думку,

data on the 1937 and 1939 censuses in the calculation of population decreases in 1926–1937 and 1939–1945: Paper presented at the International Conference on the Soviet Population in the 1920s and 1930. – Toronto, 1995. – 25 p.; *Кульчицький С., Максудов С.* Втрати населення України від голоду 1933 р. // Український історичний журнал. – 1991. – №2. – С.2–12; *Андреев Е., Дарский Л., Харькова Т.* Население Советского Союза: 1922–1991 гг. – Москва, 1993. – 143 с.; *Уиткрофт С.* О демографических свидетельствах трагедии советской деревни в 1931–1933 гг. // Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание: Документы и материалы / Под ред. В.Данилова, Р.Маннинг, Л.Виолы. – Т.3. – Москва, 2001. – С.866–887; *Его же.* Современные представления о природе и уровне смертности во время голода 1931–1933 гг. в Украине // Командири великого голоду: Поїздка В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ: 1932–1933 рр. / Під ред. В.Васильєва, Ю.Шаповала. – К., 2001. – С.187–194; *Vallin J., Meslé F., Adamets S., Pyrozhhkov S.* A new estimate of Ukrainian population losses... – P.249–264; *Месле Ф., Валлен Ж.* Смертність та причини смерті в Україні у ХХ ст. – К., 2008. – 416 с.; *Davies R.W., Wheatcroft S.* The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933. – London, 2009. – 555 p.

²² Оцінку втрат за віком і статтю проведено для СРСР (див.: *Андреев Е., Дарский Л., Харькова Т.* История населения СССР: 1920–1959 гг. // История статистики. – Вып.3/5. – Ч.1. – Москва, 1990. – С.3–181), для Росії (див.: *Андреев Е., Дарский Л., Харькова Т.* Демографическая история России: 1927–1959. – Москва, 1998. – 187 с.), для України (див.: *Vallin J., Meslé F., Adamets S., Pyrozhhkov S.* A new estimate of Ukrainian population losses... – P.249–264).

²³ *Осокина Е.А.* За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации: 1927–1941. – Москва, 1999. – 271 с.; *Мовчан О., Гудзь В.* Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах // Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя. – К., 2012. – С.97–238; *Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згорі»: 1928–1940 / Упор. Р.Подкур, В.Васильєв, П.Кравченко, В.Петренко. – К., 2013. – 528 с.*

²⁴ Пояснення щодо необхідності оцінки втрат населення саме в період 1932–1934 рр. (замість традиційного відрізка 1932–1933 рр.) подано в розділі «Методи» (підрозділ «Загальна методологія»).

використання такого підходу разом із попереднім ретельним аналізом якості даних, їх корекцією забезпечило більш точну оцінку міграційної компоненти та втрат населення. Результати дослідження виявили суттєві відмінності в рівні й динаміці втрат міського, сільського населення республіки внаслідок Голодомору.

Дані

Це дослідження проведено для України в її політико-адміністративних межах станом на перепис 6 січня 1937 р., тобто без Західної України та Криму, але включно з Молдавською АСРР. Для оцінки втрат населення внаслідок Голодомору виконано реконструкцію демографічної динаміки УСРР у 1927–1939 рр., в основу якої покладено дані переписів 1926, 1937, 1939 рр., міського обліку населення 1931 р. та статистику природного й міграційного руху в 1927–1938 рр. Детальну інформацію про народжуваність і смертність міського та сільського населення республіки за цей період виявлено у фондах Російського державного архіву економіки, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України й доповнено матеріалами вітчизняного демографа Ю.Корчака-Чепурківського²⁵. У нашому розпорядженні були щорічні загальні числа померлих і народжених за статтю в 1927–1938 рр.; розподіл народжених за віком матері й розподіл померлих за статтю та віком за всі роки окрім 1932 р., а також розподіл дітей, померлих у віці до 1-го року, за місяцем народження та місяцем смерті за всі роки окрім 1932 р.²⁶

Міграційну статистику представлено лише для міського населення УСРР, зокрема є дані про щорічне сальдо міграції в 1927–1938 рр., розподіл мігрантів за статтю й віком у 1931, 1933–1938 рр. та за напрямками потоків у 1933–1938 рр.²⁷ Відновлення статистики міграції сільського населення проведене на основі аналізу численних досліджень, присвячених оцінці різних видів переміщень, що дало змогу систематизувати й узгодити доступну статистику насильницьких і добровільних міграцій селян за межі республіки в досліджуваній період.

Методи

Загальна методологія. При оцінці демографічних втрат унаслідок Голодомору постала необхідність вирішення деяких питань. По-перше, незважаючи на наявність у нас майже повних динамічних рядів народжених і померлих за міжпереписний період, виявилось, що використання цієї статистики потребує її попереднього ретельного, критичного аналізу та корекції. Необхідність корекції зумовлено неповнотою реєстрації народжених і

²⁵ Див. особистий архів Ю.Корчака-Чепурківського (розсип документів) в Інституті демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України.

²⁶ Российский государственный архив экономики (далі – РГАЭ). – Ф.1562. – Оп.20. – Д.41, 43, 46, 49, 59, 61–62, 80, 86, 88, 121, 125, 127, 153; Оп.329. – Д.20, 22–23, 54, 56–57, 134, 256, 260, 268.

²⁷ Там же. – Ф.1562. – Оп.20. – Д.20, 22, 27, 29–30, 34, 38, 73, 75–76, 118, 143, 145, 147.

померлих та, особливо, значними масштабами недообліку в роки голоду, а також умисною фальсифікацією результатів перепису населення радянської України в 1939 р. з боку офіційної влади СРСР із метою приховування масштабів втрат. Тож для того, щоб правдоподібно відтворити демографічну динаміку того періоду, необхідна корекція як підсумків переписів, так і матеріалів природного й міграційного руху населення.

По-друге, існують розбіжності у визначенні втрат населення внаслідок голоду та в методичних підходах до їх розрахунку. Демографічний вплив не обмежується зростанням рівня смертності, а включає в себе й дефіцит народжених. Під демографічними втратами внаслідок голоду ми розуміємо різницю між реконструйованими реальними числами народжень і смертей (що зазнали впливу голоду) в 1932–1934 рр. та нормальними, гіпотетичними числами народжень і смертей за умови, якби голоду не було. Таким чином, ми диференціюємо втрати населення від голоду на *прямі*, спричинені надмірною смертністю, та *непрямі*, пов'язані з дефіцитом народжень.

По-третє, оцінку демографічних втрат України внаслідок Голодомору проведено нами для періоду 1932–1934 рр., а не 1932–1933 рр., як це традиційно прийнято у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Підстави для розширення хронологічних меж періоду втрат від голоду: а) помісячний аналіз смертності виявив доволі значний рівень смертності населення в 1934 р., що перевищував відповідні показники 1935 і 1936 рр.; б) як буде показано нижче, рівень непрямих втрат, тобто дефіциту народжень, у 1934 р. був також високим, як і в 1933 р.

Оцінка втрат населення УСРР унаслідок голоду 1932–1934 рр. включала у себе такі основні етапи розрахунків, виконані окремо для міського й сільського населення: 1) корекція чисельності та статеві-вікового складу населення за даними переписів 1926, 1937, 1939 рр. та міського обліку²⁸ 1931 р.; 2) відновлення й корекція статистики природного руху населення; 3) відновлення та корекція міграційної статистики; 4) визначення балансу²⁹ змін загальної чисельності населення в 1927–1939 рр. з урахуванням адміністративно-територіальних перетворень (міських населених пунктів – у сільські та навпаки); 5) реконструкція чисельності населення за статтю й віком за кожен рік міжпереписного періоду; 6) розрахунок гіпотетичних некризових чисел народжених і померлих (за умови відсутності голоду) та оцінка прямих і непрямих втрат населення в 1932, 1933, 1934 рр.

Корекція переписів населення 1926, 1937, 1939 рр. Більшість дослідників нині визнають, що якість переписів 1926 й 1937 рр. цілком задовільна, однак мав місце певний недооблік населення через труднощі системи реєстрації, особливо у сільській місцевості³⁰. Ю.Корчак-Чепурківський першим

²⁸ Підсумки обліку міської людності УРСР 1931 р. – Х., 1933. – 213 с.

²⁹ Визначення демографічного балансу, реконструкції населення, адміністративно-територіальних перетворень наведено у відповідних підрозділах розділу «Методи».

³⁰ Всесоюзний перепис 1926 р.: Українська РСР. – Москва, 1929. – Т.11. – V, 204 с.; Т.12. – V, 482 с.; Т.13. – VII, 464 с.; Корчак-Чепурківський Ю. Спроба аналізу переписних чисел малих дітей на Україні // Вісник статистики України. – 1928. – №2. – С.153–158; Ptoukha M. La population de l'Ukraine jusqu'en 1960, in XIXe session de l'Institut International de Statistique. – Tokyo, 1930. – P.47; Андреев Е., Дарский Л., Харькова Т. История населения СССР: 1920–1959 гг. – С.3–182.

здійснив спробу оцінити обсяги такого недообліку під час перепису 1926 р., зокрема стосовно дитячого населення³¹. Спираючись на його методику, ми розраховували ймовірну кількість дітей віком 0–4 роки, які були незареєстрованими в 1926 р., що, за нашою оцінкою, становить 242,8 тис. осіб (або 0,8% від загальної чисельності населення).

Підсумки перепису 1937 р. – першого, проведеного після голоду й колективізації – виявили чисельність населення значно нижчу, ніж та, що очікувалася за прогнозними оцінками Центрального управління народногосподарського обліку й заявами Й.Сталіна в 1933 та 1934 рр., що і стало підставою для дискредитації та знищення частини результатів. Лише наприкінці 1980-х рр. стало відомо, що звинувачення, висунуті проти організаторів перепису 1937 р. та якості переписних матеріалів, безпідставні³². Відсутність даних щодо статевовікового складу населення республіки у збережених матеріалах перепису 1937 р. не дає змоги розрахувати поправку на недооблік дітей подібно до такої в 1926 р.³³ Тому для корекції ми скористалися поправкою на недооблік загальної чисельності населення в 1937 р., запропонованою Є.Андреевим зі співавторами, що становить 0,43% для міського й сільського населення³⁴.

Окрім цього, до підсумків переписів 1926 і 1937 рр. було внесено поправки шляхом перерозподілу військовослужбовців (армія), проведеного пропорційно до чисельності міського й сільського населення. Це було зроблено з метою усунення диспропорцій у віковому складі міського населення, зумовлених тим, що військові гарнізони дислокувалися здебільшого в містах, і відповідна чисельність військовослужбовців під час переписів записувалася суто до міських поселень.

Натомість офіційні підсумки перепису 1939 р. потребували усунення необґрунтованих поправок, за рахунок яких чисельність населення УРСР, за нашою оцінкою, було навмисно завищено на 803,6 тис. осіб (або на 2,6%). Відкриття архівів наприкінці 1980-х рр. дало змогу встановити кількісні обсяги та структуру таких фальсифікацій, зроблених із метою приховування реальних масштабів наслідків Голодомору³⁵. Дослідники встановили, що фальсифікація включала у себе два основних типи необґрунтованих «коректив»: 1) завищені поправки на недооблік і на так звані «контрольні бланки»³⁶, запроваджені під час перепису 1939 р.; 2) перерозподіл чисельності спецконтин-

³¹ Корчак-Чепурківський Ю. Спроба аналізу переписних чисел малих дітей... – С.153–158.

³² Тольц М.С. Репрессированная перепись // Родина. – 1989. – №11. – С.56–61; Волков А.Г. Перепись населения СССР 1937 г.: История и материалы // Экспресс-информация: Серия «История статистики». – Вып. 3-5 (ч. II). – Москва, 1990. – С.6–63; Лившиц Ф.Д. Перепись населения 1937 г. // Демографические процессы в СССР / Под ред. А.Г.Волкова. – Москва, 1990. – С.174–207.

³³ Жиромская В.Б., Поляков Ю.А. Всесоюзная перепись населения 1937 г.: Общие итоги. – Москва, 2007. – 320 с.

³⁴ Андреев Е., Дарский Л., Харькова Т. История населения СССР: 1920–1959 гг. – С.3–182.

³⁵ Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Основные итоги / Под ред. Ю.А.Полякова. – Москва, 1992. – 254 с.; РГАЭ. – Ф.1562. – Оп.329. – Д.279.

³⁶ Контрольні бланки під час перепису 1939 р. заповнювалися на тих осіб, які на момент перепису перебували не там, де вони проживали. Заповнений контрольний бланк, що містив перелік питань переписного листа, надсилався за місцем перебування даної особи на момент перепису, де здійснювалася перевірка на предмет наявності переписного листка на цю людину. За її відсутності контрольний бланк прирівнювався до переписного листка. У такий спосіб було досягнуто максимальної повноти обліку наявного населення.

гентів, зокрема ув'язнених, для того, щоб приховати місця їх скупчення (переважно на Далекому Сході та Крайній Півночі Росії). Так, на основі архівних даних встановлено, що було перерозподілено 798,8 тис. переписних листків осіб, утримуваних у радянських концтаборах, з яких 383,6 тис. було штучно приписано до України³⁷. Вивчення чорнових матеріалів перепису дало змогу встановити, що механізм перерозподілу переписних листків полягав у більших обсягах приписок для регіонів, які найбільше постраждали від голоду³⁸. Окрім цього, було перерозподілено переписні листки військовослужбовців із тим, щоб приховати місця дислокації частин і з'єднань збройних сил.

Детальний опис методики корекції підсумків перепису 1939 р., у тому числі вікової структури населення, викладено у спеціальній праці³⁹, натомість тут обмежимося загальним підходом. Так, при коригуванні чисельності населення ми виходили з чисельності цивільних мешканців, переписаних у загальному порядку, до якої додали чисельність так званих спецконтингентів (військовослужбовці; цивільні, переписані НКВС; співробітники наркомату внутрішніх справ; ув'язнені; спецпоселенці) та елімінували необґрунтовано високі поправки. У записці голови Держплану СРСР М.Вознесенського та начальника Центрального управління народногосподарського обліку І.Саутіна на ім'я Й.Сталіна та В.Молотова (березень 1939 р.) є дані про внесення поправки на контрольні бланки на рівні 0,68% та поправки на недооблік перепису на рівні 1%. Обидві цифри завищені, оскільки перепис 1939 р. було підготовлено та проведено доволі ретельно. За нашими розрахунками, поправка на недооблік населення становить 0,3%, а поправка на контрольні бланки прийнята нами на рівні 0,38%, згідно з оцінкою Є.Андреева та співавторів⁴⁰.

За результатами проведеної корекції чисельність міського й сільського населення УСРР на початок 1927 р. порівняно з офіційними даними збільшилася на 0,6% і 0,9% відповідно та становила 5318,6 тис. містян і 23969,4 тис. селян. Чисельність міського й сільського населення на початок 1937 р. підвищилася на 0,4% і складала 9720,2 тис. та 19137,8 тис. осіб відповідно. У результаті елімінування необґрунтованих поправок із підсумків перепису 1939 р. чисельність населення республіки зменшилася на 1,2% в містах і на 3,4% – у селах та становила 11051,6 тис. і 19091,0 тис. осіб відповідно.

Корекція статистики природного руху населення (народжуваності та смертності) в 1927–1938 рр. Реконструкція статистики природного

³⁷ Симченко Ю. Перепись 1939 г., документальные источники ЦГАНХ СССР. – Ч.1–15. – Москва, 1990; Tolts M. The Soviet Censuses of 1937 and 1939: Some Problems of Data Evaluation: Paper presented at the International Conference on the Soviet Population in the 1920s and 1930, Toronto: Univ. of Toronto, 27–29 January 1995 [Електронний ресурс]: https://www.academia.edu/1522451/The_Soviet_Censuses_of_1937_and_1939_Some_Problems_of_Data_Evaluation; Бозявленский Д. О приписках в переписи 1939 г. // Демоскоп Weekly. – 2013. – 14–31 октября [Електронний ресурс]: http://demoscope.ru/weekly/2013/0571/arxiv01.php#_ENR_XXXVI

³⁸ Андреев Е., Дарский Л., Харькова Т. История населения СССР: 1920–1959 гг. – С.3–182; Симченко Ю. Перепись 1939 г. ...; Жиромская В.Б. Всесоюзные переписи населения 1926, 1937, 1939 гг.: история подготовки и проведения // История СССР. – 1990. – №3. – С.84–103.

³⁹ Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasuik A. Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933 // Canadian Studies in Population. – 2015. – 42, №1-2. – P.53–81.

⁴⁰ Андреев Е., Дарский Л., Харькова Т. История населения СССР: 1920–1959 гг. – С.3–182.

руху населення базувалася на щорічних зареєстрованих числах народжених і померлих у 1927–1938 рр.; повіковому розподілі померлих та розподілі народжених за віком матері за всі роки міжпереписного періоду, окрім 1932 р.⁴¹ Дані для 1932 р. ми розрахували на основі екстраполяції відповідних повікових показників у 1927–1931 рр. Як уже зазначалося, для відновлення повної й достовірної картини демографічної динаміки України у 1927–1938 рр. необхідна корекція статистики природного руху населення, що означає розрахунок недообліку, тобто поправок до зареєстрованих чисел народжених і померлих. При її проведенні ми виходили з таких міркувань.

По-перше, демографічні дослідження та контрольні перевірки, започатковані Центральним статистичним управлінням (ЦСУ) наприкінці 1940-х рр. показали, що у системі державної реєстрації демографічних подій був недооблік, котрий стосувався як народжень, так і смертей, при цьому недооблік смертей був помітно більшим за недооблік народжень, що призводило до завищення природного приросту й поточних оцінок чисельності населення⁴². По-друге, реєстрацію народжень і смертей було краще налагоджено в містах, аніж у сільській місцевості. Тому неповнота обліку природного руху міського населення нижча, ніж сільського. По-третє, недооблік народжень і смертей у роки голоду був значно більшим, ніж у до- та післякризовий періоди. Масовий голод і катастрофічне зростання смертності населення в 1932–1934 рр. спричинили значне погіршення, а подекуди й розвал роботи органів реєстрації актів цивільного стану. Так, обстеження обліку природного руху населення у сільській місцевості, проведене в березні 1934 р., показало значний недооблік смертей; у сільрадах бракувало навіть книг їх реєстрації, котрі виявилися заповненими дочасно⁴³. Це обумовило необхідність застосування різних методичних підходів до коригування даних у кризові 1932–1934 рр. та некризові 1927–1931, 1935–1938 рр. Оскільки детальний опис цієї методології представлено в іншій нашій праці⁴⁴, тут ми подаємо лише загальну характеристику основних етапів.

Три основних компоненти підлягали обчисленню поправок на недооблік: щорічні числа народжених, померлих немовлят (у віці до 1 року) та померлих у віці 1 рік і старше. Для некризових 1927–1931 та 1935–1938 рр. розрахунок поправки смертності немовлят у віці до 1 року базується на підході А.Хоменко й Р.Кольнер⁴⁵, що передбачає порівняння смертності немовлят упродовж перших 6-ти місяців життя з відповідними показниками Угорщини як країни з подібним режимом смертності. Корекцію числа народжених проведено на основі поправки для смертності немовлят, розробленої Ю.Корчак-Чепурківським⁴⁶ (1929 р.). Число померлих у віці 1 рік і старше скориговано з урахуванням поправки,

⁴¹ РГАЭ. – Ф.1562. – Оп.329. – Д.20; Природний рух населення України: 1924–1929 // Статистика України. – 1927–1932. – №106, 117, 154, 169, 193, 213.

⁴² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.582. – Оп.11. – Спр.152, 201–202, 274.

⁴³ РГАЭ. – Ф.1562. – Оп.329.

⁴⁴ Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasuik A. Demography of a man-made human catastrophe...

⁴⁵ Хоменко А., Кольнер Р. Сучасна смертність немовлят в Україні. – Х., 1930. – 67 с.

⁴⁶ Корчак-Чепурківський Ю. Таблиці доживання та сподіваного життя людності УСРР: 1925–1926. – Х., 1929. – 96 с.

установленої ЦСУ СРСР, та додавши 149,7 тис. чоловіків, розстріляних у роки Великого терору (1937–1938 рр.), смерті яких не було зареєстровано⁴⁷. Ці розрахунки проведено окремо для міського й сільського населення України.

Для кризових 1932–1934 рр. корекція проводилась у такій послідовності. Спочатку на основі методичних підходів, використаних нами для некризового періоду, було скориговано числа народжених і померлих усіх вікових груп для міського населення. Далі ми провели корекцію кількості народжених і померлих дітей у віці до 1 року для всього населення. За нашими розрахунками недооблік смертей у віці до 1 року становив близько 50% від абсолютної кількості незареєстрованих народжень у 1932 р., 66% у 1933 р. та 100% недообліку народжених у 1934 р. Для сільського населення скориговані числа народжених і померлих було визначено як різницю між відповідними показниками всього й міського населення. Заключний етап полягав у повіковому розподілі обчисленого недообліку померлих.

За результатами проведених розрахунків недооблік загального числа смертей в Україні до початку кризи, тобто у відносно спокійний період, становив у середньому 7% – у містах та 12,8% – у селах, а недооблік числа народжених – 1,7% та 2,7% відповідно. У кризових умовах реєстрація демографічних подій значно погіршилася, насамперед у сільській місцевості. Так, у 1932 р. не було зареєстровано приблизно кожного п'ятого померлого (21,9%) та 13,6% народжених серед сільських жителів, тоді як у містах ці показники становили 8,1% та 3,2% відповідно. Наступного, 1933-го, року, тобто в пік голоду, неповнота обліку смертей, за нашою оцінкою, досягла 141,2% серед селян та 11,9% – серед містян, а недооблік народжених підвищився до 45,6% у селах і 8,4% – у містах. У 1934 р. ці показники відчутно знизились: у міських поселеннях не було зареєстровано близько 6,4% померлих та 2% народжених, а у селах – 10,5% і 5,3% відповідно.

Відновлення статистики міграційного руху міського населення в 1927–1938 рр. Реконструкція механічного руху населення – найбільш складне завдання, зважаючи на неповноту, а подеколи й фрагментарність статистики. Інтенсивний приплив населення в міста впродовж 1920-х рр. вимагав налагодження системи обліку переміщень та реєстрації міських мешканців. На той час функцію такого обліку виконували адресні столи, однак вони діяли не в усіх міських поселеннях. Фактично, розробка матеріалів міграції на основі даних адресних столів проводилася лише для великих міст та окремих індустріальних центрів. Із запровадженням у 1932 р. паспортної системи основним джерелом даних про рух населення стали статистичні талони на прибулих/вибулих, які реєструвалися в паспортних столах у містах⁴⁸. Паспортна система хоч і поліпшила повноту обліку міського населення та його переміщень, проте загалом якість даних про міграцію залишалася проблематичною через вади заповнення звітності прибулих/вибулих, невизначеність інструкцій стосовно

⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп.11. – Спр.152, 201–202, 274; Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки в Україні (кінець 1920–1950-х рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – 624 с.

⁴⁸ Попов В.П. Паспортная система в СССР (1932–1976 гг.) // Социологические исследования. – 1995. – №8. – С.3–14; №9. – С.3–13.

реєстрації різних груп мігрантів (як-от тимчасово прибулі) та через інші причини. Тому зібрані нами зареєстровані дані щодо міграційної статистики міського населення потребували систематизації й корекції на неповноту обліку.

Вихідними даними для відтворення динамічних рядів міграційного руху міського населення України в міжпереписний період слугували: 1) щорічне сальдо міграції в 1927–1938 рр.; 2) розподіл прибулих і вибулих за статтю та віком у 1931, 1933–1938 рр.⁴⁹ Ми використали такий підхід. Спочатку було визначено сальдо міграції за періоди між трьома переписами та міським обліком населення 1931 р., тобто в 1927–1931, 1931–1937, 1937–1939 рр. Це було зроблено на основі рівняння демографічного балансу, згідно з яким різниця між початковою та кінцевою чисельністю населення за певний період є сумою відповідних природного й міграційного приростів (або убутків населення в разі від'ємного сальдо). Сальдо міграції за період можна отримати шляхом віднімання від різниці чисельності населення його природного приросту. Далі розподіл цього сальдо по окремих роках проведено пропорційно до розподілу відповідних зареєстрованих щорічних показників сальдо міграції в 1927–1938 рр. Статтєво-вікову структуру мігрантів у 1927–1938 рр. було отримано з детальної реконструкції населення як різницю між загальним і природним приростом.

Відновлення статистики міграційного руху сільського населення в 1927–1938 рр. Оскільки облік переміщень сільського населення не проводився, то зареєстрованої статистики його міграцій за досліджуваний період не існує. Різні підходи було використано для обчислення сальдо сільської міграції у два окремих періоди: 1927–1928 і 1929–1938 рр. Для першого з названих вище періодів сальдо міграції розраховувалося на основі рівняння демографічного балансу, тобто як різниця між чисельністю на початок та кінець кожного року, з одного боку, та природним приростом за відповідний рік – з іншого.

Для розрахунку міграції за 1929–1938 рр. використання такого підходу було неможливим, оскільки на даному етапі в нас ще не було скоригованого числа померлих у 1932–1934 рр. у сільській місцевості (корекцію смертності за ці роки для сільського населення було проведено після розрахунку міграції). Тому оцінку сальдо сільської міграції за 1929–1938 рр. виконано на основі систематизації та критичного аналізу всіх доступних архівних статистичних джерел, опублікованих матеріалів про внутрішні й зовнішні переміщення сільського населення України.

Внутрішня міграція – оцінка міграції з сільської місцевості в міста республіки. Основою для визначення обсягів цієї міграційної компоненти є точна міграційна статистика міського населення, зокрема розподіл прибулих і вибулих серед міського населення за напрямками потоків⁵⁰. За цими даними, ми визначили питому вагу сільських жителів у формуванні міграційного приросту міських поселень України за кожен рік досліджуваного періоду, яка лежить в межах 75–80%. Перемноживши цю частку на абсолютне сальдо міграції міського населення, ми отримали абсолютну величину механічного відпливу населення з сіл у міста: -3388 тис. осіб за 1927–1938 рр.

⁴⁹ РГАЭ. – Ф.1562. – Оп.20. – Д.20, 22, 27, 29–30, 34, 38, 73, 75–76, 118, 143, 145, 147.

⁵⁰ Там же. – Д.22, 29–30, 38, 73, 76–77, 118, 147.

Оцінку зовнішньої міграції проведено в розрізі дев'яти міграційних потоків:

1) Вивезення ув'язнених за межі республіки в 1929–1938 рр. Інформацію щодо кількості засуджених, переміщених у концтабори й колонії, було отримано з досліджень В.Земського, В.Нікольського, О.Мазохіна⁵¹, згідно з якими вона становить -285 тис. осіб у 1929–1938 рр.

2) Виселення «куркулів» за межі УСРР у 1930–1933 рр. На основі архівних даних встановлено, що чисельність вивезених у цей період сягала -364 тис. осіб⁵².

3) Вимушена міграція селян за межі республіки в 1929–1933 рр. Це найбільший за обсягом міграційний потік селян з УСРР (-576 тис. осіб), оскільки він припадає на роки колективізації та голоду. При його обчисленні ми спиралися на архівну статистику та окремі публікації⁵³.

4) Організовані сільськогосподарські переселення в інші республіки впродовж 1927–1929 рр. Вони стали продовженням попереднього процесу виїзду українських селян за Урал (Сибір, Далекий Схід). За даними статистики сільськогосподарських переселень це -80 тис. осіб⁵⁴.

5) Депортація поляків і німців у Казахстан 1936 р. Як свідчать публікації, тоді було вивезено 15 тис. сімей із прикордонних із Польщею територій Вінницької та Київської областей⁵⁵.

6) Еміграція євреїв за межі республіки в 1929–1938 рр. Це єдиний із міграційних потоків, обсяги якого було отримано не безпосередньо з архівних джерел чи публікацій, а шляхом розрахунку. Він становить -57 тис. осіб. При цьому було використано метод етнодемографічного балансу, згідно з яким сальдо міграції знайдено як різницю між зміною чисельності єврейського населення за міжпереписний період та його природним приростом⁵⁶.

7) Організований набір робочої сили з сільської місцевості на новобудови за межами України в 1935–1938 рр. За нашою оцінкою, до таких керованих

⁵¹ Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960. – Москва, 2005. – 306 с.; Нікольський В.М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні // Український історичний журнал. – 2001. – №2. – С.74–89; Мазохин О.В. Статистика репрессивной деятельности органов безопасности СССР (1926–1939) [Електронний ресурс]: http://lostempire.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=255&Itemid=9

⁵² Государственный архив Российской Федерации. – Ф.9414. – Оп.1. – Д.1943, 1944; Ф.9479. – Оп.1. – Д.2.

⁵³ РГАЭ. – Ф.1562. – Оп.20. – Д.22, 29–30, 73; Вінниченко І. Україна 1920–1980 рр.: депортації, заслання, вислання. – К., 1994. – 126 с.

⁵⁴ Платунов Н.И. Переселенческая политика советского государства и её осуществление в СССР (1917 – июнь 1941). – Томск, 1976. – 284 с.; Гіршфельд А. Міграційні процеси на Україні (у світлі перепису 1926 р.). – Х., 1930. – 87 с.; Рыбаковский Л.Л. Население Дальнего Востока за 150 лет. – Москва, 1990. – 170 с.

⁵⁵ Вінниченко І. Україна 1920–1980 рр. ...; Стронський Г. Прощай, Україно! До 75-ої річниці депортації поляків з України до Казахстану // Дзеркало тижня. – 2011. – 8 жовтня. – №36; Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР...; Сфіменко Г. Переселення та депортації в постголодоморні роки (1933–1936): порайонний зріз [Електронний ресурс]: <http://gis.huri.harvard.edu/images/pdf/Relocation-1933-1936.pdf>

⁵⁶ Вейцблит І.І. Рух єврейської людності на Україні періоду 1897–1926. – Х., 1930. – 175 с.; Вінниченко І. Україна 1920–1980 рр. ...; Гіршфельд А. Міграційні процеси на Україні...; Лескова Т.А. Государственное регулирование миграционных процессов на юге Дальнего Востока России в 20–30-е гг. XX в. (Исторический опыт): Дис. ... канд. ист. наук. – Благовещенск, 2005. – 219 с.; Рудник В.В. Миграционные процессы и их роль в формировании населения Сибири: Дис. ... канд. ист. наук. – Омск, 2006. – 183 с.

переселень було залучено близько 170 тис. селян Вінницької, Київської, Чернігівської, Одеської областей та Молдавської АРСР⁵⁷.

8) Переселення селян в Україну з Білорусії та Росії впродовж 1933–1934 рр. Після голоду в обезлюдненні села Харківщини, Дніпропетровщини, Одещини й Донеччини було переміщено майже 138 тис. селян із Білорусії й регіонів Росії⁵⁸.

9) Виселення «куркулів» із Середньої Азії в УСРР у 1931 р. Розкуркулення у СРСР зазнали не лише мешканці європейської частини країни, а й заможні селяни (баї), жителі Середньої Азії. Майже 3 тис. сімей «куркулів» із зернових районів Узбекистану було вислано на спецпоселення в радянську Україну⁵⁹.

У підсумку загальне сальдо міграції в республіці за міжпереписний період 1928–1938 рр. є від'ємним і становить, за нашою оцінкою, -718 тис. осіб, у тому числі -4826,4 тис. – у сільській місцевості та 4108,3 тис. – у міських поселеннях.

Побудова балансу змін чисельності населення в 1927–1939 рр. з урахуванням адміністративно-територіальних перетворень. Згідно з рівнянням демографічного балансу чисельність населення на кінець року розраховується як сума чисельності населення на початок року та двох основних компонентів: природного й міграційного приростів/убутків. На даному етапі в нас уже було реконструйовано динамічні ряди народжених, померлих і сальдо міграції. Водночас, коли йдеться про розрахунки чисельності міського й сільського населення, необхідно враховувати ще один компонент – адміністративно-територіальні перетворення (АТП), тобто затверджені законодавчими актами перетворення сільських населених пунктів на міські й навпаки. Неврахування цього компонента може суттєво спотворити не лише розрахунок чисельності населення, а й оцінку демографічних втрат.

Адміністративно-територіальні перетворення відбувалися в республіці напередодні міського обліку населення 1931 р. та переписів 1937 і 1939 рр. Так, у 1931 р. ЦСУ УСРР затвердило новий перелік міських населених пунктів, згідно з яким багато з них змінили свій статус із міста на село, тобто чисельність міського населення скоротилася. Винятком були Донецька й Дніпропетровська області, де певна кількість сільських поселень набули статусу міста. У підсумку в 1931 р. чисельність міського населення республіки зменшилася завдяки АТП на 245,6 тис. осіб⁶⁰. Нові зміни до переліку міських і сільських населених пунктів було внесено в 1936 і 1938 рр., унаслідок яких значна кількість сіл стали містами, а приріст міського населення становив 615,8 тис. – у 1936 р. та 427,8 тис. – у 1938 р.⁶¹

⁵⁷ Козін І.С. Довідник по організованому набору робочої сили. – К., 1936. – 116 с.; Вінниченко І. Україна 1920–1980 рр. ...; РГАЭ. – Ф.1562. – Оп.20. – Д.73, 75–76, 118, 143, 145.

⁵⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.2 – Спр.6583–6585, 6392; Сфіменко Г. Переселення та депортації в постголодоморні роки...

⁵⁹ Вінниченко І. Україна 1920–1980 рр. ...; Земсков В.Н. Спецпоселенці в СРСР...; Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – 887 с.

⁶⁰ Підсумки обліку міської людності УРСР 1931 р.; Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 р. – Х., 1933. – 176 с.

⁶¹ Довідник адмінтерподілу УСРР за станом на 15 грудня 1935 р. – К., 1936. – 228 с.; Районные центры и административно-территориальное деление СССР на 1 октября 1936 г. – Москва, 1936. – 90 с.; СССР: Административно-территориальное деление союзных республик на 1 октября 1938 г. – Москва, 1938. – 329 с.; Административно-территориальное деление союзных республик на 1 марта 1939 г. – Москва, 1939. – 298 с.

На основі відтворених динамічних рядів природного й міграційного руху населення, а також урахувуючи АТП було обчислено загальну чисельність міського та сільського населення республіки впродовж 1927–1939 рр. (див. табл.1). Так, за нашою оцінкою, чисельність міських мешканців за цей період зросла від 5,3 млн до 11,0 млн осіб, тобто більш ніж удвічі, натомість сільських – скоротилася з 24 млн до 19,1 млн осіб (на 26%). У зв'язку з цим питома вага сільських жителів у загальній чисельності населення зменшилася з 81,8% до 63,3%. Загальна чисельність населення республіки за 12-річний міжпереписний період виросла лише на 2,7%.

Табл.1

**Чисельність міського й сільського населення України
та основні складові її змін у 1927–1939 рр. (тис. осіб)**

Рік	Населення на 1 січня	Загальний приріст	Народжені	Померлі	АТП	Сальдо міграції
<i>Міське населення</i>						
1927	5322,4	271,7	165,2	79,3	0,0	185,7
1928	5594,1	268,6	156,8	81,6	0,0	193,4
1929	5862,7	306,2	155,0	89,3	0,0	240,6
1930	6168,9	413,2	149,2	96,7	0,0	360,7
1931	6582,1	336,8	154,0	109,0	-245,6	537,5
1932	6918,9	393,8	172,4	152,4	0,0	373,7
1933	7312,7	4,7	126,0	300,1	0,0	178,7
1934	7317,4	481,5	153,1	146,7	0,0	475,2
1935	7798,9	640,9	199,4	104,6	0,0	546,2
1936	8439,8	1277,0	242,0	111,9	615,8	531,1
1937	9716,8	489,3	408,0	187,0	0,0	268,3
1938	10206,1	835,7	382,2	191,4	427,8	217,2
1939	11041,8	–	–	–	–	–
1927–1938	–	5719,5	2463,2	1650,0	798,0	4108,3
<i>Сільське населення</i>						
1927	23994,0	384,8	1056,3	514,4	0,0	-157,2
1928	24378,7	368,0	1014,0	473,8	0,0	-172,2
1929	24746,7	69,5	956,0	507,9	0,0	-378,6
1930	24816,1	-177,1	898,4	500,3	0,0	-575,2
1931	24639,1	-170,0	841,4	467,9	245,6	-789,1
1932	24469,0	-484,9	698,4	642,5	0,0	-540,9
1933	23984,1	-3530,2	516,1	3815,8	0,0	-230,5
1934	20453,9	-327,7	443,9	381,9	0,0	-389,8
1935	20126,2	-202,5	569,8	257,7	0,0	-514,5

Продовження табл. 1

1936	19923,7	-793,2	663,8	271,1	-615,8	-570,1
1937	19130,5	197,9	820,7	341,9	0,0	-280,9
1938	19328,4	-256,6	743,2	344,4	-427,8	-227,5
1939	19071,8	–	–	–	–	–
1927–1938	–	-4922,2	9221,8	8519,6	-798,0	-4826,4

Роль природної та міграційної компонент у формуванні чисельності міських і сільських жителів неоднакова. Зростання кількості мешканців міст відбувалося за рахунок доволі високого позитивного сальдо міграції, а також адміністративно-територіальних перетворень. Лише в 1933 р. загальний приріст міського населення був дуже низьким і становив 4,7 тис осіб, оскільки міграційний приплив було знівельовано значним природним зменшенням населення внаслідок підвищення рівня смертності. Того року абсолютна кількість померлих у містах становила 300,1 тис. осіб, що було у 3,3 раза більше за відповідний середньорічний показник 1927–1931 рр.

Чисельність сільського населення УСРР до рубежу 1920–1930-х рр. збільшувалася завдяки високому природному приросту, що перекиривав від'ємне сальдо міграції. Із початком кризи негативний вплив міграції, а саме інтенсивного добровільного та примусового відтоку населення з сільської місцевості, значно посилювався. У 1933 р. смертність у селах республіки сягнула надзвичайно високого рівня – 3,8 млн осіб, що у 7,7 раза перевищувало середньорічну кількість померлих у 1927–1931 рр. У поєднанні з від'ємним сальдо міграції це призвело до різкого скорочення чисельності сільського населення в 1933 р. – на 14,7%.

Реконструкція чисельності міського й сільського населення за віком і статтю в 1927–1939 рр. Детальну реконструкцію щорічної чисельності населення за статтю та віком проведено у два основних етапи. На першому, використовуючи когортно-компонентний метод і гіпотезу нульової міграції, обраховано чисельність населення за статтю й віком на початок кожного року, починаючи з 1927 і до 1939 р. включно. Для міського населення цей розрахунок здійснено за періоди від 1927 до 1931 рр. і від 1931 до 1939 рр., спираючись на дані міського обліку населення 1931 р. як одну з опорних точок. Різниця між отриманою під час розрахунків чисельністю населення на початок 1939 р. та чисельністю населення згідно з переписом 1939 р. становить сальдо міграції за міжпереписний період, яке було розподілено по кожній когорті. На другому етапі розрахунок чисельності населення за статтю й віком узгоджено із загальною чисельністю на початок кожного року згідно з рівнянням демографічного балансу, обчислено сальдо міграції за віком і, таким чином, отримано остаточний розподіл населення за статтю та віком.

Оцінка втрат міського й сільського населення внаслідок голоду в 1932–1934 рр.

Безпосередня оцінка втрат населення внаслідок голоду потребує наявності насамперед детальної статистики смертності за причинами смерті, котра або

відсутня за той період, або незадовільної якості⁶². Як уже зазначалось, наша оцінка демографічних втрат унаслідок голоду включає у себе: 1) прямі втрати (надсмертність), тобто різницю між реальним числом смертей і їх гіпотетичною кількістю, що могла б бути за умови відсутності голоду; 2) непрямі втрати (дефіцит народжень) як різницю між гіпотетичним (за відсутності голоду) й реальним числом народжених.

Щорічні прямі та непрямі втрати населення. Гіпотетична кількість померлих у 1932–1934 рр. за умови відсутності голоду може бути розрахована як добуток некризових повікових коефіцієнтів смертності й некрислової чисельності населення за віком. Гіпотетичні повікові коефіцієнти смертності було отримано шляхом лінійної інтерполяції відповідних показників між 1931 і 1935 рр., тобто перед початком голоду й після його завершення та стабілізації рівня смертності населення. Однак розрахунок чисельності та структури некрислового населення ускладнено через відсутність правдоподібних гіпотез стосовно сальдо міграції в некрислових умовах та його розподілу за віком. Зважаючи на це, при обчисленні некрислового числа померлих ми спиралися на показники не гіпотетичної, а реконструйованої чисельності населення.

Гіпотетичну кількість народжених у 1932–1934 рр. розраховано як добуток інтерпольованих повікових коефіцієнтів народжуваності між 1931 і 1935 рр. та гіпотетичної чисельності жінок дітородного віку в 1932–1934 рр. Зазначимо, що визначення таких опорних точок для інтерполяції й розрахунку некрислових коефіцієнтів пов'язане з тим, що рівень народжуваності в 1931 р. ще не зазнав впливу голоду, але вже знижувався відповідно до загальноєвропейських тенденцій того часу, а показник 1935 р. ще не зазнав впливу заборони абортів 1936 р.

Табл.2

Прямі втрати населення України внаслідок голоду 1932–1934 рр.

	Надсмертність (тис. осіб)				На 1000 осіб			
	1932 р.	1933 р.	1934 р.	1932–1934 рр.	1932 р.	1933 р.	1934 р.	1932–1934 рр.*
Усе населення	250,0	3529,2	163,3	3942,5	8,0	119,5	5,9	133,5
Міське населення	43,1	193,9	50,6	287,6	6,1	26,5	6,7	39,3
Сільське населення	207,0	3335,3	112,7	3654,9	8,5	150,1	5,6	164,5

Примітка:

* Зведений показник: втрати через надсмертність у 1932–1934 рр., поділені на середньорічну чисельність населення в 1933 р.

За результатами проведених розрахунків, сукупні демографічні втрати України внаслідок голоду 1932–1934 рр. становлять 4,5 млн осіб, у тому числі 3,9 млн – через надсмертність і 586 тис. – ненародженими (див. табл.2–3). 90% людських жертв припадає на 1933 р. Прямі втрати сільського населення досягають 3,6 млн осіб, що становить 92,7% від загального обсягу надлишку

⁶² Boriak H. Population losses in the Holodomor and the destruction of related archives: New archival evidence // Harvard Ukrainian Studies. – 2008. – 30 (1-2). – P.199–215.

смертей в УСРР у 1932–1934 рр. Втрати через надсмертність у містах республіки становлять 287,6 тис. осіб, що у 12,7 раза менше, ніж у селах. Суттєві між-поселенські відмінності спостерігаються не лише для рівня показників прямих втрат, а й для їх річного розподілу впродовж періоду голоду.

По-перше, у сільській місцевості 91% із загального обсягу передчасно померлих припадає на 1933 р., тоді як у містах – 67%. По-друге, втрати селян у 1932 р. були помітно вищими, ніж у 1934 р., натомість втрати міських жителів у 1932 р. – дещо нижчі, ніж у 1934 р. Так, у розрахунку на 100 населення прямі втрати в містах становили 6,1 у 1932 та 6,7 – у 1934 рр., а у селах – 8,5 і 5,6 відповідно. По-третє, надсмертність серед сільських жителів у 1932 р. (у розрахунку на 1000 населення) перевищувала відповідний показник міських мешканців, а в 1934 р. спостерігалася протилежна ситуація. Тобто розподіл втрат сільського населення впродовж періоду 1932–1934 рр. вирізняється більш ранніми наслідками голоду та максимальною концентрацією надсмертності в 1933 р., тоді як у містах пік голоду в 1933 р. є менш вираженим і розподіл втрат по роках дещо більш рівномірний.

Табл.3

Непрямі втрати населення України внаслідок голоду 1932–1934 рр.

	Дефіцит народжень (тис. осіб)				На 1000 осіб			
	1932 р.	1933 р.	1934 р.	1932–1934 рр.	1932 р.	1933 р.	1934 р.	1932–1934 рр.**
Усе населення	67,1	267,7	251,2	586,0	2,1	9,1	9,0	19,8
Міське населення	–*	46,2	30,7	66,9	–*	6,3	4,1	9,1
Сільське населення	77,1	221,5	220,5	519,1	3,2	10,0	10,9	23,4

Примітки:

* Розрахунок непрямих втрат у 1932 р. в містах неможливий через проблеми з даними.

** Зведений показник: дефіцит народжень у 1932–1934 рр., поділений на середньорічну чисельність населення в 1933 р.

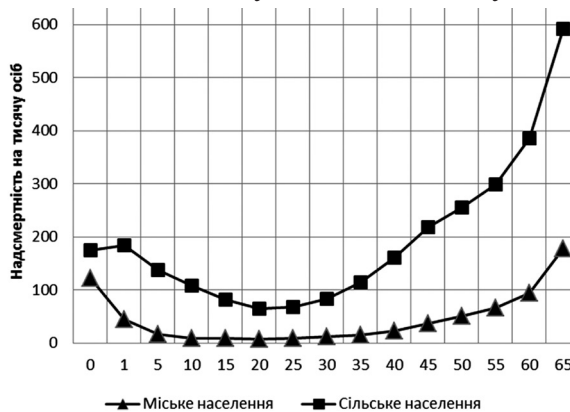
Непрямі втрати населення УСРР унаслідок голоду в 1932–1934 рр., за нашою оцінкою, становлять 586,0 тис. осіб, у тому числі 519,1 тис. – у містах та 66,9 тис. – у селах. У розрахунку на 1000 населення дефіцит народжень серед міського населення складає 9,1, а серед сільських жителів – 23,4. Ці втрати зумовлено кількома чинниками. По-перше, відбулося зменшення контингенту породіль унаслідок смерті значної кількості жінок дитородного віку. По-друге, як відомо, в умовах голоду знижується ймовірність зачаття та підвищується ризик для вагітності (невиношування, мертвонародження), що в підсумку призводить до різкого падіння рівня народжуваності. Саме цим можна також пояснити й особливості розподілу непрямих втрат населення впродовж періоду голоду: на відміну від надсмертності цей розподіл не є моноmodalним. Ідеться про те, що показники дефіциту народжень 1933 і 1934 рр. доволі подібні, оскільки значну частину вагітностей 1934 р. було зачато 1933 р., тобто в пік голодового лихоліття. Окрім цього, динаміка непрямих втрат міського й сільського населення по роках відрізняється. Так, у містах дефіцит народжень

у 1934 р. є нижчим, ніж у 1933 р., натомість у селах показники 1933 і 1934 рр. зберігаються на відносно однаковому рівні.

Структура прямих втрат населення за статтю та віком. Відмінності за статтю й віком. Структура прямих втрат населення характеризується значною перевагою чоловіків, на яких припадає 2,4 млн (або 61,5%) із загального надлишку смертей у 1932–1934 рр. Втрати через надсмертність у розрахунку на 1000 осіб у 1933 р. становили 153,5 – для чоловіків і 88,6 – для жінок. Повікова структура прямих втрат серед чоловіків та жінок подібна на інтервалі віку від 0 до 35–39 років. Так, у віці 0–4 роки показники надсмертності доволі високі, досягаючи 181 та 146 в розрахунку на 1000 чоловіків і жінок відповідного віку, після чого знижуються до мінімального рівня у віці 20–24 років, що становить 69 – у чоловіків та 27 – у жінок у розрахунку на 1000 осіб. Відмінності за статтю посилюються після 40 років, коли зростання відносних показників надсмертності у чоловіків значно більш виражене, ніж у жінок.

Відмінності за віком і типом поселення. Поданий нижче графік демонструє криві повікової інтенсивності прямих втрат міського й сільського населення в 1933 р. Спільним для них є підвищений рівень втрат у віці 0–4 роки, зниження показників у молодому віці та їх підвищення у старших вікових групах, тобто найбільш постраждалими є діти молодшого віку та особи похилого віку. Надлишок смертей у віці до 10 років становить близько 25% від загально-го числа прямих втрат міського й сільського населення.

Однак існують і значні відмінності, що стосуються як величини втрат, так і форми кривої. Зокрема повіковий профіль надсмертності в містах відзначається мінімальним рівнем надсмертності у віці 10–14 років, збереженням показників на відносно низькому рівні до віку 30–34 роки та подальшим помітним зростанням інтенсивності втрат. Так, надсмертність міських жителів у віці 10–14 років становила менше 10 осіб у розрахунку на 1000 населення, а у віці 65 років і старше – 178. Натомість крива надсмертності сільського населення відрізняється: мінімальний рівень втрат спостерігається не у 10–14, а у 20–24 роки, після чого відбувається різкий підйом показників із досягненням максимуму в найстарших вікових групах. Надлишок смертей у сільській місцевості підвищується від 64 у віці 20–24 роки до 591 – на кожен 1000 населення у віці 65 років і старше.

Втрати через надсмертність за віком для міського й сільського населення України (на 1000 осіб)

Аналіз результатів. За нашою оцінкою, загальні демографічні втрати України внаслідок голоду 1932–1934 рр. досягають 4,5 млн, у тому числі 3,9 млн – через надсмертність та 0,6 млн – втрати ненародженими. Як уже зазначалося, у вітчизняній та зарубіжній історіографії дотепер немає консенсусу щодо обсягів втрат населення України внаслідок голоду 1932–1933 рр. При цьому можна виділити дві групи оцінок: а) наукові, що базуються на статистичних даних; б) оцінки, котрі ґрунтуються на суб'єктивних здогадах і свідченнях.

Доволі розповсюджена як у нас, так і за кордоном оцінка прямих втрат населення України на рівні 7–10 млн – сумнівна й не підтверджується статистичними даними. Оцінки втрат через надсмертність, проведені за допомогою демографічних методів, лежать у межах від 2,6 до 5 млн осіб (див. табл.4). Зокрема розрахунки Р.Конквеста (1986 р.) у 5 млн базуються на аналізі динаміки чисельності етнічних українців за період між переписами 1926 і 1939 рр. Згідно з результатами дослідження С.Пирожкова й А.Перковського (1989 р.), прямі демографічні втрати України за міжпереписний період 1927–1938 рр. сягають 4 млн осіб. С.Кульчицький (1989 р.) оцінив кількість людських жертв через надсмертність в Україні 1932–1933 рр. у 3,5 млн; О.Рудницький (1990 р.) – на рівні 3,8 млн осіб у 1932–1934 рр.; С.Максудов (2010 р.) – 3,7 млн у 1927–1936 рр. За оцінкою С.Віткрофта (2001 р.) втрати через надсмертність у 1932–1933 рр. становлять 3,5 млн осіб, натомість згідно з результатами дослідження Ж.Валлена та співавторів (2002 р.) – 2,6 млн⁶³.

Табл.4

Оцінки втрат через надсмертність унаслідок голоду в Україні

Автор	Рік публікації	Період	Втрати через надсмертність (млн осіб)
Конквест Р.	1986	1930–1937	5,0
Пирожков С., Перковський А.	1989	1927–1938	4,0
Кульчицький С.	1989	1932–1933	3,5
Рудницький О.	1990	1932–1934	3,8
Андреев Є. та співавтори	1998	1933	4,0
Віткрофт С.	2001	1932–1933	3,0–3,5
Валлен Ж. і співавтори	2002	1927–1938	2,6
Максудов С.	2010	1927–1938	3,7
Рудницький О. та співавтори	2015	1932–1934	3,9

⁶³ Conquest R. The Harvest of Sorrow...; Пирожков С.І., Перковський А.П. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті рр. // Український історичний журнал. – 1989. – №8. – С.24–36; Кульчицький С.В. Демографические последствия голода 1933 г. на Украине // Философская и социологическая мысль. – 1989. – №6. – С.35–41; Рудницький О.П. Демографічні наслідки голоду 1932–1933 рр. ...; Андреев Е., Дарский Л., Харьковова Т. Демографическая история России...; Уиткрофт С. О демографических свидетельствах трагедии...; Vallin J., Meslé F., Adamets S., Pyrozshkov S. A new estimate of Ukrainian population losses...; Максудов С. Некоторые проблемы изучения...; Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasuik A. Demography of a man-made human catastrophe...

Такі розбіжності, на нашу думку, пояснюються кількома причинами. По-перше, через відсутність детальної демостатистичної інформації до відкриття архівів оцінки втрат населення стосувалися широкого міжпереписного (1927–1938 рр.) періоду, а не років голоду (1932–1933 рр.). По-друге, архівна статистика, яка стала доступною в 1990-х рр., потребує належного критичного аналізу, необхідної корекції та внесення поправок, що дослідники не завжди роблять. Так, Ж.Валлен і співавтори (2002 р.) провели розрахунки втрат на основі реконструкції демографічної динаміки України в міжпереписний період 1926–1939 рр., однак при цьому не зробили необхідної корекції офіційних підсумків переписів, зокрема на недооблік дітей під час перепису 1926 р. і на переоблік населення під час перепису 1939 р. Використання нескоригованих переписних даних, насамперед фальсифікованого перепису 1939 р., суттєво впливає на результати оцінок втрат населення в бік їх заниження. По-третє, украї проблематичним є виокремлення із загального обсягу втрат населення за міжпереписний період величини сальдо міграції та втрат через надсмертність у роки голоду. Оцінка обсягів міграційного обміну між Україною та іншими республіками СРСР у 1927–1938 рр., проведена різними дослідниками, лежить у межах від -150 до -930 тис. осіб, що має суттєвий вплив на результати обчислення величини втрат. Зокрема низька оцінка надсмертності в Україні у 2,6 млн, проведена Ж.Валленом та співавторами, частково пояснюється значним обсягом зовнішньої міграції, прийнятим цими фахівцями⁶⁴. Порівняно з іншими дослідженнями наша оцінка надсмертності у 3,9 млн осіб базується на коректному використанні переписних даних, більш повній статистиці природного руху населення й точніших оцінках міграції.

Дотепер в історіографії Голодомору втрати населення України розглядаються як втрати переважно селянства; відтак науковці були значно менш зацікавлені в дослідженні наслідків голоду в містах. Водночас більш глибокий демографічний аналіз та реконструкція демографічної динаміки міського й сільського населення республіки за період між переписами 1926 і 1939 рр. доводить, що міське населення також голодувало та зазнало втрат, хоча й помітно менших. Зокрема втрати через надсмертність серед селян у 1932–1934 рр. досягають 3,6 млн, натомість серед містян вони менші, але все ж відчутні за обсягом і становлять 287,6 тис. Ці втрати еквівалентні 16,5% від чисельності сільського населення та 4% – від чисельності міського населення в 1933 р.

Дискусія стосовно причин виявлених відмінностей ускладнюється тим фактом, що наукові дослідження, які виходять за межі загальної оцінки втрат населення й містять порівняльний аналіз історії голоду та його наслідків у містах і селах УСРР, є вкрай нечисленними. Ідеться насамперед про недостатню вивченість особливостей життєдіяльності та специфіки виживання в умовах голоду серед різних соціальних груп населення. Збирання усної історії часів Голодомору також традиційно сфокусоване суто на сільських жителях. Між тим, демографічна криза 1932–1933 рр. стала наслідком кризи в усіх

⁶⁴ Пояснення відмінностей між нашими оцінками втрат населення та результатами дослідження Ж.Валлена з його співавторами (2002 р.) докл. див.: *Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasuik A. Demography of a man-made human catastrophe...*

сферах суспільного життя, однак сила й механізми цієї руйнації в містах і селах відрізнялися.

У ході соціально-економічних перетворень наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. у СРСР було зруйновано традиційні товарно-грошові відносини між містом і селом, роль та місце яких у системі виробництва й споживання відтепер чітко регулювалися та визначалися не ринком, а державою. Така централізована економічна модель не лише нехтувала реальними інтересами сільськогосподарського виробника, відводячи йому роль безправного постачальника сировини, але й провокувала суперечності між економічними інтересами робітників і селян. Кошти від продажу сільськогосподарської продукції спрямовувалися головним чином в індустріальні галузі економіки та на її милітаризацію. Чисельність населення міст стрімко зростала, відповідно збільшувалася потреба у продовольстві, яке вилучалось у селян. Проте фінансових ресурсів, необхідних для виконання планів прискореної індустріалізації, дедалі більше не вистачало; падіння сільськогосподарського виробництва в колгоспах загострювало проблему загального продовольчого дефіциту.

Оскільки економічна криза, на думку Й.Сталіна, мала «класовий характер», то ліквідація «куркулів» і суцільна колективізація сільського господарства розглядалися ним як необхідна передумова виходу з кризи й нагромадження ресурсів для індустріалізації. По суті село, його продуктивні сили та ресурси стали основним джерелом індустріального будівництва. Якщо селянство розглядалось як відстала й ворожа «класова» група, приватновласницькі інтереси якої необхідно було знищити та змусити її працювати в колгоспі на виконання планових завдань, то у ставленні до робітництва як авангарду побудови «соціалістичної економіки» держава взяла на себе роль постачальника матеріальних благ. Як зазначає С.Кульчицький, «формуючи фінансовий фонд індустріалізації, сталінська команда ставилася до різних соціально-класових груп у суспільстві вибірково: з елементами патерналізму щодо робітничого класу і з елементами терору – проти сільських виробників»⁶⁵. Суттєві відмінності у суспільному статусі селянства й робітничого класу та їх ролі у формуванні «соціалістичної економіки» стали вагомими чинниками нерівності у системі їх державного забезпечення, а відтак – відіграли важливу роль у формуванні різної інтенсивності втрат населення під час голоду в містах і селах України.

По-перше, рівень державного забезпечення продовольчими товарами серед сільських жителів, що становили більшість населення республіки та СРСР, був значно гіршим, ніж у містах. Так, за даними О.Осокіної, у 1931–1933 рр. у середньому на рік у розрахунку на душу населення держава виділяла на одного жителя міст значно більше, ніж на селянина: борошна – у 12–18 разів, крупи – у 12–28 разів, риби – у 10–14 разів, цукру – у 8–12 разів, чаю – у 1,5 рази⁶⁶. Така глибока нерівність мала своїм корінням тезу про те, що село перебуває на самозабезпеченні продуктами харчування й тому потребує значно менше державних поставок. Передбачалося, що

⁶⁵ *Кульчицький С.* Червоний виклик: Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. – Кн.2. – С.284.

⁶⁶ *Осокіна Е.А.* За фасадом «сталінського изобилия»... – С.116.

селяни повинні віддавати зерно державі та при цьому самі себе забезпечувати їжею, тоді як робітники й службовці могли отримати від держави продовольче забезпечення у вигляді пайків і низьких цін на обіди чи продукти. Із загостренням економічної ситуації постачання харчових продуктів у сільську місцевість почало повністю залежати від виконання планів хлібозаготівель. У ході продовольчої кризи повне вилучення зерна та інших запасів продовольства, що супроводжувалося масовими репресивними заходами проти селян, призвело до масштабного голоду й катастрофічного підйому смертності у сільській місцевості України.

По-друге, у містах діяла централізована карткова система постачання, що допомогла частині міського населення вижити в умовах голоду. Запровадження карток здійснювалося впродовж 1928–1929 рр., а з початку 1931 р. карткову систему на основні продовольчі та непродовольчі товари було розповсюджено на все міське населення СРСР. Картки видавалися зайнятим у державному секторі економіки: промисловості, державній і військовій організації, радгоспах⁶⁷. Однак в умовах наростаючого продовольчого дефіциту функціонування централізованої системи постачання в містах почало зазнавати збоїв, насамперед через стрімке зростання міського населення. Одним із чинників цього зростання був ініційований і заохочуваний державою так званий оргнабір із числа сільських жителів на будівництво промислових підприємств та інших об'єктів у містах. Це давало селянам можливість вирватися з голодуючого села, здобути шанси на виживання, однак точна кількість робочої сили, яку необхідно прогнати в містах, була невідомою, тому планування у сфері державного постачання було вкрай неефективним. Оскільки обсяги пайка залежали від наявного товарного фонду, то у кризових економічних умовах вони виявлялися меншими за задекларовані⁶⁸. Давалися взнаки і громіздкий бюрократичний апарат, і слабкість інфраструктури, що ускладнювало процеси постачання та розподілу. Утворилося замкнене коло, в якому створена для вирішення товарного дефіциту система централізованого постачання й нормованого розподілу водночас сама генерувала та загострювала проблему нестачі продовольства чи інших товарів⁶⁹.

Додатково було організовано децентралізовані заготівлі, що передбачало купівлю продовольчих товарів у місцевих виробників чи отримання їх у вигляді податку. Це мало частково покривати потребу в м'ясі, рибі, жирах, крупах та повністю – в овочах і фруктах. Влада намагалася організувати харчування на місцях шляхом децентралізованих заготівель для груп населення, які особливо цього потребували, незважаючи на відсутність таких резервів на місцях. Навіть у розпал Голодомору навесні 1933 р. партійні органи давали вказівки провести заготівлі з місцевих ресурсів для харчування робітників⁷⁰. Незважаючи на заклики союзної та республіканської влад,

⁶⁷ Осокіна Е.А. За фасадом «сталінського изобилия»... – С.70, 76, 89.

⁶⁸ Мовчан О., Гудзь В. Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах... – С.130–131.

⁶⁹ Осокіна Е.А. За фасадом «сталінського изобилия»... – С.44–46.

⁷⁰ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Запорізька область. – Запоріжжя, 2008. – С.773.

плани з виконання децентралізованих хлібозаготівель не виконувалися⁷¹. Деякі документи свідчать, що в 1932 р. в окремих місцях продукти шляхом таких заготівель не видавалися впродовж 4–5 міс.⁷² Існують свідчення про конфіскацію продовольства в робітників, що може означати намагання виконати плани з децентралізованих заготівель шляхом вилучення продуктів замість їх придбання⁷³. Окрім цього, децентралізовані заготівлі нерідко ставали зручним приводом для скорочення норм централізованого постачання продуктів для робітників республіки. Водночас, порівняно з селянами, вони все ж мали змогу отримати їжу через картки, а також у закритих розподільниках та їдальнях. Мережа громадського харчування в 1933 р. охоплювала 45,4% робітництва УСРР⁷⁴. Таким чином, якщо селяни були знекровлені надмірно високими хлібозаготівлями й повною конфіскацією продовольства, то жителі міст ситуативно залежали від постачання продуктів, їх централізованих і децентралізованих поставок.

По-третє, система продовольчого забезпечення в містах відзначалася вираженим класово-ієрархічним характером. Хоча робітники порівняно з селянами мали відносно більше можливостей отримати їжу, шанси на виживання в умовах голоду серед різних соціальних груп міського населення дуже відрізнялися. Основним критерієм системи нормованого постачання був ступінь виробничої значущості регіону, міста, працівника. У такий спосіб держава формалізувала нерівність громадян і закріпила їхній поділ у вигляді норм постачання продуктів та, відповідно, шансів на виживання. Було виділено окремі групи галузей, підприємств, зайнятих працівників, забезпечення яких суттєво вирізнялося. Із початку 1931 р. існувало чотири списки постачання: особливий, перший, другий, третій. Особливий та перший охоплювали провідні індустріальні підприємства СРСР, працівники яких мали значні переваги в постачанні, зокрема вони отримували за більш високими нормами такі продукти, як хліб, борошно, крупа, м'ясо, риба, масло, цукор, чай, яйця. На перший та особливий списки, споживачі яких становили близько 40% від їх загальної кількості, виділялося 70–80% загального резерву для постачання⁷⁵. До другого й третього списків відносилися невеликі та неіндустріальні міста, підприємства скляної, паперової, хлібної, дрібної текстильної промисловості тощо. Ті, хто належав до цих списків, мали змогу отримувати хліб, цукор, крупу та чай із централізованих ресурсів за більш низькими нормами, ніж представники особливого й першого списків, а решту продуктів харчування – з місцевих ресурсів⁷⁶. Тобто робітники, зайняті на великих промислових підприємствах республіканського й обласного підпорядкування, мали більше переваг у постачанні порівняно з робітниками маленького заводу маленького міста.

⁷¹ Мовчан О., Гудзь В. Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах... – С.157; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Кіровоградська область. – Кіровоград, 2008. – С.847.

⁷² Шитюк М.М., Крайнік Р.М. Тоталітарний режим і працівники промисловості та залізничного транспорту Півдня України в 30-х рр. ХХ ст. – Миколаїв, 2010. – С.171.

⁷³ Там само. – С.74–75.

⁷⁴ Мовчан О., Гудзь В. Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах... – С.151–152.

⁷⁵ Осокіна Е.А. За фасадом «сталінського изобилія»... – С.90.

⁷⁶ Там же.

В УСРР було організовано систему централізованого забезпечення промислових районів трьох рівнів: перший (Донбас, Маріуполь, Криворізька округа), другий (Харків, Дніпропетровськ, Кам'янське (Дніпродзержинськ)), третій (Миколаїв, Запоріжжя з Дніпробудом, Київ, Одеса, Зінов'євськ (Кіровоград), Шостка) списки⁷⁷. Якщо підприємства Донбасу та Криворіжжя забезпечувалися за найвищими нормами на рівні з Москвою й Ленінградом, то рівень постачання інших населених пунктів не завжди відповідав рівню їх економічної важливості; норми постачання тут були значно нижчими, ніж у відповідних за індустріальним значенням регіонах і містах РСФРР⁷⁸. Ієрархія системи постачання не обмежувалася лише списками міст і підприємств, оскільки в межах кожного списку була градація людей залежно від їх виробничого статусу. Індустріальні робітники, зайняті на підприємствах і транспорті, утворювали групу «А», що мала найвищий ранг. До групи «Б» належали особи, які займалися фізичною працею, але були зайняті не на виробництві, а також кооперовані кустарі, робітники сфери охорони здоров'я, торгівлі, персональні пенсіонери, старі більшовики. Третя група з найнижчим рангом охоплювала службовців (у тому числі й на селі), членів родин робітників і службовців, некооперованих кустарів, ремісників, пенсіонерів, інвалідів, безробітних, робітників радгоспів⁷⁹. Додатково в кожній групі списку були утриманці, які отримували меншу норму пайка.

На тлі подальшого загострення продовольчої кризи норми постачання, затвержені для різних списків, скорочувалися, окремі групи населення переводилися на нижчі списки, а деякі категорії було взагалі знято з постачання, вони не отримували жодних пайків⁸⁰. У третьому кварталі 1933 р. план централізованого забезпечення продуктами в УСРР було виконано: по борошну – на 35,5%, крупах – 35,9%, м'ясу – 59,9%, жирах – 28,8%. При цьому 50–70% із виділених продуктів призначалися для Донбасу⁸¹. Решта населення, формально охоплено централізованою системою постачання, отримала набагато менше – до половини від плану, виконаного у середньому на третину. В умовах розбалансування системи забезпечення держава вдавалася до різних шляхів економії коштів: переведення в 1932 р. заводських закладів громадського харчування в режим роботи закритих підприємств, які мали обслуговувати працівників тільки цих заводів, що звузило коло осіб, які могли скористатися послугами таких закладів⁸²; затвердження навесні 1933 р. скорочених норм пайків із метою ліквідації заборгованості⁸³; вилучення забірних книжок (в УСРР до середини березня 1933 р. 237 тис. осіб першого списку було позбавлено карток)⁸⁴; зняття з централізованого постачання утриманців; припинення видачі утриманцям обідів в їдальнях та інших закладах громадського харчування тощо⁸⁵.

⁷⁷ Мовчан О., Гудзь В. Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах... – С.129–130.

⁷⁸ Там само. – С.130.

⁷⁹ Осокіна Е.А. За фасадом «сталінського изобилія»... – С.90–91.

⁸⁰ Мовчан О., Гудзь В. Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах... – С.139.

⁸¹ Там само. – С.157.

⁸² Там само. – С.164.

⁸³ Шитюк М.М., Крайнік Р.М. Тоталітарний режим і працівники промисловості та залізничного транспорту... – С.170.

⁸⁴ Там само. – С.145.

⁸⁵ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Вінницька область. – Вінниця, 2008. – С.907–908.

Таким чином, карткова система продовольчого забезпечення в містах відзначалася не тільки ієрархічністю та вибірковістю, а й надзвичайною нестабільністю; вона захищала від голодної смерті лише певні групи населення, однак чисельність і кількість цих груп упродовж 1932–1934 рр. було значно скорочено. Міські жителі, не охоплені картковою системою, або яких виключили зі списків, перебували на межі виживання й смерті – так само, як і селяни. Це вплинуло на динаміку втрат міського населення за період голоду: якщо в 1933 р. відносні втрати через надсмертність у містах у 5,7 раза були меншими, ніж у селах, то в 1934 р. вони навіть дещо перевищували відповідний показник для сільського населення (6,7 – у містах та 5,6 – у селах у розрахунку на 1000 осіб). Більшість втрат через надсмертність у 1932–1934 рр. припадає на 1933 р., однак його частка у селах досягає 91%, тоді як у містах – 67% від загальної кількості втрат. Це наводить на думку про те, що порівняно з сільською місцевістю голод 1932–1934 рр. у містах був значно менш інтенсивним, але дещо більш затяжним. Сезонний аналіз надсмертності в 1933 р. показав, що більшість втрат сконцентровано впродовж шести місяців, із березня по серпень, при цьому у селах на цей період припадає 90% від втрат 1933 р., а в містах – 77,5%⁸⁶.

У цій статті вперше зроблено оцінку прямих втрат населення внаслідок голоду за статтю й віком. Результати проведеного дослідження виявили відмінності не лише в інтенсивності втрат міських і сільських мешканців, а й в їх повіковій структурі. Висока смертність серед дітей вочевидь стала наслідком незахищеності та вразливості в умовах масового голоду. У сільській місцевості показники прямих втрат у розрахунку на 1000 населення були вищими, ніж у містах, у 5,7 раза – для дітей віком 0–4 роки, у 8 разів – у віці 5–9 та у 12 разів – у віці 10–14 років. Значно нижчий рівень надсмертності дітей у міських поселеннях може пояснюватися не лише відмінностями у загальній системі забезпечення міського та сільського населення, а й кращим фінансуванням дитячих закладів, насамперед освітніх. Так, згідно з даними Вукоопхарчу Наркомату освіти УСРР, у першому півріччі 1932 р. було заплановано охопити системою централізованого харчування 55% школярів у містах та 35% – у селах. Фактично, ці показники становили від 24,8% до 88% у різних міських поселеннях республіки, натомість у селах – лише 15–20%, тобто в містах ці показники були значно вищими⁸⁷.

Загалом рівень харчування дітей залежав від статусу їхніх батьків, місця у списку постачання⁸⁸ та ситуації з поставками продовольства в конкретному закладі та населеному пункті, хоча норми видачі продуктів, визначені для дітей, були надто малими, а для дітей третього списку частина продуктів узагалі не передбачалася⁸⁹. Дитячі заклади отримували постачання з централізова-

⁸⁶ Воловина О. Помісячний розподіл демографічних втрат внаслідок голоду 1933 р. в Україні // Голод в Україні у першій половині ХХ ст.: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Мат. Міжнар. наук. конф. ... – С.233–242.

⁸⁷ Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Становище дітей на Україні у 1931–1933 рр. (документальна розповідь): Препринт №9. – К., 1989. – С.18.

⁸⁸ Осокіна Е.А. За фасадом «сталінського изобилія»... – С.91.

⁸⁹ Там же. – С.252.

них і місцевих ресурсів, однак із загостренням продовольчої кризи забезпечення продуктами харчування значно погіршилося, особливо у сільській місцевості. Держава прагнула перекласти відповідальність за харчування дітей на колгоспи, проте після конфіскації всіх продовольчих запасів на місцях такі ресурси були відсутні. Норми харчування в дитячих закладах та установах почали скорочувати; нерідко дитячі заклади знімалися з централізованого постачання, насамперед у регіонах, які не виконали плани хлібозаготівель⁹⁰. За відсутності місцевих продовольчих ресурсів діти-вихованці дитячих закладів (шкіл-інтернатів, колоній), централізоване постачання яких припинили, а децентралізовані заготівлі з правом вільної закупівлі продуктів – заборонили, фактично були приреченими на голоду смерть.

Значні відмінності в повіковій структурі прямих втрат міського та сільського населення стосуються смертності в молодому й середньому працездатному віці. По-перше, втрати через надсмертність серед 20–24-річних селян у 9 разів вищі, ніж серед міських жителів, що може пояснюватись охопленням студентської молоді картковою системою харчування⁹¹. Студенти отримували переважно хліб, а також періодично крупу й цукор із державних фондів. Студенти фабрично-заводських училищ, які поєднували навчання з роботою, одержували харчування відповідно до норм індустріальних робітників, студенти промислових вищих навчальних закладів – згідно з нормами інших робітників, а ті, хто навчався в неіндустріальних закладах – за нормами службовців⁹². Тому для багатьох молодих людей вступ до вишу й можливість харчуватися в ідальні фактично врятували життя, хоча рівень забезпечення навчальних закладів значно відрізнявся та постійно змінювався залежно від багатьох факторів.

По-друге, у містах показники втрат в інтервалі віку від 15 до 35 років перебували на майже однаковому, відносно низькому, рівні й відчутне зростання спостерігалось після 35–40 років, тоді як у селах стрімкий підйом надсмертності починався значно раніше, із 25 років. Розрив у показниках втрат міського й сільського населення у віці 30–49 років становив 6–7 разів. Як уже зазначалося, жителі міст, робітники промислових підприємств мали більше можливостей отримати їжу, хоча шанси на життя різко скорочувались за умов зменшення пайка, відкріплення від закритої ідальні, зняття з постачання. Натомість у селах склалася катастрофічна ситуація, особливо після запровадження 1933 р. заборони селянам виїжджати в пошуках їжі за межі України – на територію Росії та Білорусії⁹³. У сільській місцевості залежно від наявних у колгоспі ресурсів могло бути організоване громадське харчування, однак це відбувалося зазвичай водночас із сільськогосподарськими роботами (посівна, збір урожаю), і було доступне лише для тих, хто безпосередньо працював у полі.

⁹⁰ Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Становище дітей на Україні у 1931–1933 рр. (документальна розповідь). – С.6–7, 12, 16, 21.

⁹¹ Мовчан О., Гудзь В. Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах... – С.151.

⁹² Осокіна Е.А. За фасадом «сталінського изобилія»... – С.95, 124.

⁹³ О предотвращении массового выезда голодающих крестьян: Директива ЦК ВКП №65-ш, 22 января 1933 г. // Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание: Документы и материалы. – Т.3. – С.634.

Таким чином, виявлені відмінності в рівні та структурі втрат міського й сільського населення УСРР у 1932–1934 рр. стали наслідком взаємодії складного комплексу політичних і соціально-економічних факторів, що обумовила різні можливості виживання для селян та робітників. Значні втрати перших пояснюються насамперед повним вилученням зерна, продовольства та відсутністю інших джерел існування, тоді як на смертність містян впливала нерівність і вибірковість у постачанні та нормативному розподілі продуктів харчування. Окремі дослідження свідчать про те, що існувала певна соціальна диференціація у смертності міського населення під час голоду⁹⁴. У складних умовах радянська держава не просто встановила класову й соціально-виробничу ієрархію у системі продовольчого забезпечення, а й поділила людей на «потрібних» і «непотрібних», надаючи першим шанси на життя та прирікаючи других на голодну смерть.

Висновки

Вивчення Голодомору проводиться головним чином у двох напрямках: демографічному й історичному. Доводиться визнати, що між ними майже відсутня взаємодія. У цій статті ми спробували показати важливість не відокремленого, а обопільного використання демографічного та історичного методів пізнання реальності Голодомору та його наслідків. Результати проведеного демографічного аналізу доводять, що не лише сільське, а й міське населення радянської України постраждало від голоду зі значними відмінностями в динаміці втрат та їх повіковій структурі. Це породжує питання, обґрунтовані відповіді на які можуть бути отримані лише за допомогою історичного аналізу.

Перше питання полягає в тому, чому населення в містах зазнало втрат, і чому ці втрати доволі суттєві попри традиційні уявлення про Голодомор як трагедію українського села. Натомість саме історичний аналіз дав змогу встановити, як політика, реалізована сталінським урядом, прирєкла частину міського населення на смерть від голоду – так само, як і сільських жителів. Аналіз відмінностей у повіковій структурі втрат через надсмертність у міських та сільських поселеннях слугує наочною ілюстрацією використання обох, демографічного та історичного, методів дослідження, які доповнюють один одного. З одного боку, демографічне дослідження показало суттєві вікові розбіжності в наслідках голоду в містах і селах УСРР, а з іншого, – аналіз історичних джерел виявив різну динаміку соціально-економічних процесів, насамперед у сфері постачання й розподілу, та їх неоднаковий вплив на смертність певних вікових груп міського або сільського населення. Використання обох підходів не лише доповнює один одного, а й підтверджує та суттєво розширює наші знання про Голодомор.

Друге питання стосується взаємодії між містом і селом у період Голодомору. Історико-демографічний аналіз засвідчує взаємозв'язок між падінням сільськогосподарського виробництва та погіршенням продовольчого забезпечення

⁹⁴ Левчук Н.М. Соціальна диференціація смертності населення м. Лебедин під час Голодомору у 1933 р. // Демографія та соціальна економіка. – 2015. – №1. – С.137–149.

й скороченням норм постачання в містах, що своєю чергою вплинуло на динаміку кількісних показників втрат міських і сільських жителів. Як видно з попереднього аналізу, якщо 1933 р. відносні показники прямих втрат сільського населення в той рік були в 5 разів вищими, ніж міського, то 1934 р. втрати в міських поселеннях дещо перевищували відповідні показники у сільській місцевості. Тобто результати, отримані у ході демографічного дослідження, підтверджують факти, задокументовані в історичних джерелах того часу. Іншим прикладом необхідності розгляду українського села й міста як складових єдиного економічного, політичного та соціального простору часів Голодомору стала масова міграція селян у пошуках їжі в міські населені пункти, феномен якої ще досліджено мало.

Таким чином, можна зробити два основних висновки. По-перше, дослідження Голодомору повинно включати вивчення динаміки й наслідків голоду 1932–1934 рр. як у сільській місцевості, так і в міських поселеннях радянської України. По-друге, для більш повного осмислення голодової трагедії необхідне поєднання досліджень із демографічної та історичної перспектив.

Although there has been extensive research on the 1932–1933 famine, little is known about urban losses. Holodomor losses in urban and rural areas of Ukraine are presented for the first time. We show that, although most of the losses took place in rural areas, urban populations were also affected by the famine. The total number of losses during 1932–1934 in Ukraine is 4,5 million, with 3,9 million excess deaths and 0,6 million lost births, and excess deaths per 1000 population during this period are 39,3 for urban areas and 164,5 for rural areas. These estimates are based on detailed reconstructions of urban and rural populations during the 1927–1939 period. Significant urban-rural differences in both levels of losses and their age structure are documented. Our demographic and historical analysis shows that, in order to understand the dynamics of Holodomor losses it is necessary to analyze them within the context of a complex of social and economic factors. In the case of urban losses, an important factor is the hierarchical structure of a food rationing program that resulted in differential chances of survival for different subpopulations, as a function of their usefulness for Soviet government's policies.

Keywords: Holodomor, demographic losses, food rationing program, excess deaths, lost births, urban and rural losses.

Ю.В.КУЗЬМЕНКО *

ВІД ПАРТІЙНОЇ ДИСЦИПЛІНИ ДО ПОЛІТИЧНОЇ КОН'ЮНКТУРИ: «ПЕРЕБУДОВА» В РЕЦЕПЦІЇ ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОЇ НОМЕНКЛАТУРИ УРСР

Аналізується еволюція ставлення партійно-радянської номенклатури УРСР до курсу на «перебудову» та моделі її поведінки в умовах трансформації політичного й соціально-економічного життя в республіці. Автор виділяє три етапи у цій еволюції, які різняться сприйняттям М.Горбачова як партійно-державного лідера, ставленням до політичної лінії партії, способами реагування на реформи та масштабами й темпами перетворень. З'ясовано, що специфічною рисою номенклатури УРСР було відносно тривале дотримання (створення ілюзії дотримання) партійної дисципліни, що забезпечувалося кадровою політикою В.Щербицького. Після його відставки серед відповідальних працівників відбулося стрімке розмежування на ґрунті протилежного ставлення до реформ та бачення майбутнього республіки, що зрештою визначило різні типи кар'єрного розвитку вихідців із номенклатурного середовища.

Ключові слова: партійно-радянська номенклатура, рецепція, Щербицький, ЦК КПУ, кадрова політика, «перебудова», реформування, вибори.

Остання спроба реформувати радянську систему ввійшла в історію як «перебудова». Деструктивні за своєю суттю її наслідки стали «козирною картою» в руках західних представників теорії модернізації та перетворили на апіорну їхню тезу про те, що радянська система не піддається реформуванню. Вислів «радянська реформа» сприймався (й досі сприймається частиною радянологів) як «словесна суперечність», на кшталт «гарячий сніг»¹. Прихильники протилежної думки наполягають на тому, що радянську систему можна було реформувати, про що свідчить позитивний досвід перетворень у СРСР (неп, косигінська реформа тощо). Зауважимо, що успіх реформ у будь-якій державі значною мірою детермінується сприйняттям ідей трансформації кадрами, які транслюють і реалізують на практиці задуми вищого державного керівництва. У цій статті основну увагу приділено вищим ешелонам партійної номенклатури УРСР, зокрема апаратам ЦК та обкомів КПУ, оскільки, на нашу думку, саме на них покладалася відповідальність за трансляцію й реалізацію на місцях генеральної лінії московського центру.

У радянській історіографії другої половини 1980-х рр. проблема «перебудови» в рецепції керівних та управлінських кадрів фактично не порушувалася, оскільки домінувала думка, що партійно-радянська номенклатура за традицією беззаперечно поділяє курс партії та її лідера. Цей погляд на проблему активно тиражувався партійною періодикою та офіційними виданнями. Після січневого (1987 р.) пленуму ЦК КПРС й особливо після XIX Всесоюзної

* Кузьменко Юлія Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені М.Гоголя
E-mail: kuzmenko_yulia@ukr.net

¹ Коэн С. Можно ли было реформировать советскую систему [Електронний ресурс]: http://scepsis.net/library/id_163.html

партконференції кількість публікацій, присвячених ролі номенклатурних працівників різних рівнів та організаційним питанням, пов'язаним із підвищенням ефективності роботи кадрів у справі реалізації реформ, значно зростає. До праць такого характеру можна віднести монографії М.Карабанова, В.Трипольського, В.Цветкова², збірники статей і матеріалів тощо³. У сучасній історіографії вказана проблема розглядається фрагментарно в рамках досліджень О.Бойка, Г.Касьянова, С.Кульчицького, В.Литвина, В.Лозицького, М.Михальченка, І.Овчар⁴ та ін., присвячених етапу «перебудови» загалом та дійовим особам республіканського політикуму другої половини 1980 – початку 1990-х рр. Спробою проаналізувати міжособистісний рівень взаємин М.Горбачова та В.Щербицького на основі спогадів сучасників стала стаття Ю.Латиша⁵. Водночас слід констатувати, що проблема «перебудови» в рецепції номенклатури залишається здебільшого поза увагою дослідників.

Прихід до влади відносно молодого й енергійного М.Горбачова було сприйнято у суспільстві з великою симпатією. Утомлені від сивочолих партійних функціонерів, із прикутими до текстів поглядами, пересічні громадяни УРСР, як і всієї країни, очікували та сподівалися, що новий генсек наведе лад, розв'яже назрілі проблеми в економіці, соціальній сфері, подолає бюрократизм та корупцію, викоринить прояви моральної деградації у суспільстві тощо. Зрештою, саме це й прокламувалося у виступах і доповідях М.Горбачова на початковому етапі «перебудови». Однак слідом за ейфорією прийшло розчарування, а згодом і зневіра в обраному курсі та й самому лідері партії.

Ставлення партійно-радянської керівної й управлінської верхівки Української РСР до «перебудови» також трансформувалося. Це знайшло відображення у чисельних мемуарах республіканських діячів доби «перебудови» та документації внутріпартійного обігу, що засвідчили також зміни в моделях поведінки, реакція номенклатурників на економічні й політичні перетворення. На нашу думку, твердження про партійно-радянську номенклатуру як безлику сукупність функціонерів, що не мали власної думки, або ж, навпаки, конгломерат розрізнених угруповань – неправомірні. Визнаючи номенклатуру УРСР середини 1980 – початку 1990-х рр. як організаційно, статусно та

² *Карабанов М.* Политическое ядро трудовых коллективов: Перестройка в партийных организациях Украины: опыт, проблемы. – К., 1990. – 163 с.; *Трипольский В.* Коммунисты в перестройке: Из опыта работы партийных организаций Украины. – К., 1990. – 188 с.; *Цветков В.* Руководитель в аппарате государственного управления (организационно-правовые проблемы). – К., 1988. – 344 с.

³ *Идеологическая работа: опыт перестройки (на материалах парторганизаций республики) / Рук. авт. кол. Л.М.Кравчук.* – К., 1989. – 252 с.; *Организационно-партийная работа в условиях перестройки / Сост. С.И.Яловега.* – К., 1988. – 237 с.

⁴ *Бойко О.* Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К., 2002. – 306 с.; *Касьянов Г.* Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. – К., 2008. – 432 с.; *Кульчицький С.* Політична еліта в радянській і незалежній Україні // *День.* – 2001. – №143. – 11 серпня; *Його ж.* Відкладена революція: Про події 1989–1991 рр. в Україні // *Політика і час.* – 2001. – №8. – С.13–23; *Литвин В.* Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К., 1994. – 495 с.; *Лозицький В.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2005. – 368 с.; *Михальченко М.* Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору. – К., 1997. – 176 с.; *Овчар І.* Підсумки та наслідки перебудови в СРСР та їх роль у відновленні української незалежності // *Сторінки історії.* – Вип.22. – К., 2006. – С.132–139.

⁵ *Латиш Ю.* Володимир Щербицький і Михайло Горбачов: висвітлення взаємовідносин в історіографії та мемуарах // *Література та культура Полісся.* – Вип.69. – Ніжин, 2012. – С.283–293.

ідейно неоднорідну соціо професійну спільноту, ми все ж схильні сприймати її як ієрархізовану й патерналістичну за своєю суттю (принаймні до відставки В.Щербицького в 1989 р.), а відтак відносно цілісну.

В еволюції ставлення представників номенклатури УРСР до «перебудови» умовно можна виділити три етапи. *Перший* (квітень 1985 – грудень 1986 рр.) – декларативна підтримка ідеї, імітація партійної дисциплінованості за реальної пробуксовки реформ. «Перебудова» нікого не залишила байдужим, вона викликала радісний настрій і почуття поваги передовсім до її натхненника – генерального секретаря ЦК КПРС М.Горбачова⁶. Більшості працівників номенклатури УРСР імпонували його енергійність, комунікабельність («ходіння в народ»). Так, В.Масол у своїх спогадах зазначав, що йому подобалися зовнішня простота першої особи країни, відкритість, вміння вільно спілкуватися (на відміну від своїх попередників), відверта й гостра оцінка справ у державі, різка критика «деформацій» та злочинів епохи сталінізму чи «застою»⁷. Порівняно зі своїми попередниками М.Горбачов виглядав «білою вороною», і ця різочка відмінності забезпечувала йому симпатії як пересічних громадян, так і керівних кадрів республіки. У спогадах колишніх працівників номенклатури присутні такі характеристики керівних кадрів УРСР, як «традиційна слухняність, наддисциплінованість, погоджувальна позиція, небажання псувати відносини з “високим керівництвом”» тощо⁸.

М.Горбачов, який добре знав номенклатурну систему зсередини і змушений був грати за її правилами, відчував своєрідну неприязнь до неї. У своїх листах до дружини, аналізуючи систему влади «товстошкірих», він, не соромлячись, писав про низьку ефективність, суперцентралізацію, зловживання особистими зв'язками, кумівство. До вроджених вад існуючого порядку М.Горбачов відносив органічне неприйняття будь-яких новацій, викривлену інформацію центру про ситуацію в регіонах («скрізь ідуть приписки та справжня липа»), низьку компетентність апарату. Його дратувало, що на периферії партійно-радянських функціонерів давно підбирали за здібністю організовувати для свого і приїжджого керівництва виїзди на полювання, риболовлю, відвідини лазні⁹. Радянській номенклатурі зразка 1985 р. навряд чи потрібні були кардинальні зміни. Останній прес-секретар М.Горбачова А.Грочов влучно описав стан, в якому вона перебувала:

«Відчуваючи, що колишній тотальний контроль над суспільством, котрий спирався в минулі часи на віру громадян у майбутній комуністичний “рай” і на сталінський терор, уже неможливий, партократія почала облаштовувати свій власний номенклатурний світ, законопачений від зовнішніх протягів. Головною справою апарату ставала імітація життя й відправлення нагору заспокійливих сигналів. Ситуація повністю відповідала анекдоту тих часів: компанія радянських керівників, що комфортно розташу-

⁶ Бахтьєв П. Затеяники и жертвы перестройки. – Х., 2006. – С.43.

⁷ Масол В. Упущенный шанс: Небеспристрастные размышления экс-премьера Украины. – К., 1993. – С.20.

⁸ Див.: Там же. – С.17.

⁹ Там же. – С.63.

валася у вагоні нерухомого поїзда, “закрила занавіски” на вікнах і була готовою сприймати старанне сошіння бригади поїзда, що обслуговувала її, за пихтіння паровоза. Вагон, який штучно розгойдували, дедалі більше нагадував спальний»¹⁰.

Отже потреба змін у державі, і насамперед у політичній системі, була очевидною, однак більшість носіїв влади не бажала реальних перетворень та сподівалася суто на косметичні заходи. Номенклатурне середовище УРСР мало свою специфіку – глибоко вкорінені патерналізм і земляцтво, як різновиди патронально-кліентарних відносин. Перший секретар ЦК КПУ В.Щербицький, який перебував на посаді в республіці з 1972 р., на момент обрання М.Горбачова генсеком уже став досвідченим авторитетним політиком. Стрижнем його системи керівництва служили земляцтво та патерналізм. Відносини між патроном і клієнтом – це завжди обмін послугами (просування свого підлеглого по кар’єрній драбині або покривання його прорахунків чи зловживань в обмін на слухняність, відданість тощо). Відповідно, сприйняття персони нового генсека та курсу на «перебудову» діячами з «обойми» В.Щербицького значною мірою залежало від його особистого ставлення.

У мемуарах партійно-радянських діячів УРСР зустрічаються кардинально протилежні спогади про те, як В.Щербицький сприйняв М.Горбачова та ініційовані ним реформи. Так, О.Власенко наголошував, що йому імпонували заклики до «прискорення соціально-економічного розвитку» країни, інтенсифікації економіки, корінних змін в управлінні та плануванні, структурної й інвестиційної політики, зміцнення організованості, дисципліни¹¹. Автор пояснював це тим, що такі задуми були притаманними ще Л.Брежневу (як відомо, В.Щербицький був його другом і сподвижником), проте він так і не зумів їх реалізувати. Подібна думка простежується й у спогадах Б.Патона: перший секретар ЦК КПУ «не просто чекав змін. Він ініціював їх, докладав зусиль – і чималих, щоб вони настали. Щербицький з надією сприйняв ідею «перебудови», намагався допомогти новому керівництву країни знайти правильні виходи зі становища, що склалося, обрати вірні орієнтири»¹².

Протилежну думку обстоював Я.Погребняк, який згадував, що у приватних бесідах відчувалося: республіканський керівник не в усьому згодний із політикою М.Горбачова¹³. За словами Л.Кравчука, В.Щербицький дуже важко сприймав «перебудову», стосунки між ним та новим генсеком від самого початку не склалися: «Щербицький з помітним роздратуванням ставився до кожного нововведення генсека-демократа, зневажливо називаючи його за очі “легковажним хлопчиськом”, який “бездумно руйнує велику країну”»¹⁴.

Полярність позицій мемуаристів наштовхує на думку про те, що доцільно говорити про еволюцію ставлення В.Щербицького до М.Горбачова. Очевидно, на початковому етапі він чудово розумів необхідність змін, особливо

¹⁰ Грачѳв А. Горбачѳв: Человек, который хотел, как лучше... – Москва, 2001. – С.60.

¹¹ Власенко А.К. В.В.Щербицкий и его время. – Х., 2009. – С.187.

¹² Див.: Володимир Щербицький: Спогади сучасників / За ред. В.Ф.Возіанова, В.К.Врублевського, Ю.Н.Єльченка, Б.В.Іваненка. – К., 2003. – С.36.

¹³ Погребняк Я.П. Не предам забвению... – К., 2004. – С.205.

¹⁴ Кравчук Л. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. – К., 2002. – С.12–13.

в економічній сфері та питаннях науково-технічного прогресу, і підтримував ці перетворення.

Документація внутріпартійного обігу й офіційна преса цього періоду переповнена реформаторською риторикою, всезагальною підтримкою ідей М.Горбачова та показною ініціативністю щодо «прискорення». Проте зміни в УРСР відбувалися значно повільніше, ніж у РРФСР. Дослідники періоду «перебудови» схильні пов'язувати гальмування реформ у республіці головним чином із постаттю В.Щербицького¹⁵ – «останнього із могокан застою», як його «охрестили» в народі за прихильність до консервативних методів роботи та колишні тісні, дружні взаємини з Л.Брежневим. Цілком погоджуючись із цією тезою, вважаємо за доцільне її конкретизувати: проблема гальмування «перебудови» полягала не стільки в особистісних характеристиках В.Щербицького, скільки у сформованих підходах і принципах реалізації кадрової політики. Перебуваючи при владі з 1972 р., він створив власну команду, причому добір кадрів був доволі жорстким: за 13 років до початку «перебудови» на посадах перших секретарів обкомів УРСР змінилося 35 осіб¹⁶. Докорінно оновлювати свою спрацьовану команду В.Щербицький не бачив сенсу. Тож тоді, як у Москві вже розпочалася «кадрова м'ясорубка» (упродовж квітня 1985 – грудня 1986 рр. на посадах було замінено 70% членів політбюро, 60% секретарів обласних партійних організацій, 40% членів ЦК КПРС¹⁷), в Українській РСР масштаб кадрових ротацій був значно скромнішим, зачепивши здебільшого обласний, місцевий та районний рівні. На посадах, що входили до номенклатури ЦК КПУ, у 1985 р. з різних причин було замінено 13,05% (991 особа), у 1986 р. – ще 12,48% (907), а отже, за два роки «перебудови» в республіці змінилося близько 25% працівників номенклатури ЦК КПУ¹⁸.

Таким чином, команда В.Щербицького опинилася перед дилемою: «Як служити двом господарям?». Відповідь була очевидною: дотримуватися лінії «патрона», від волі якого насамперед залежала кар'єра кожного члена його «обойми». Своєю чергою, «патрон» зайняв вичікувальну позицію й лише імітував активну підтримку «перебудови». В.Щербицький діяв гнучко, не виявляючи відвертого опору горбачовським новаціям¹⁹.

У 1986 р. риторика генсека набула «антиноменклатурного» характеру. Відповідальність за пробуксовування реформ упродовж першого року «перебудови» він покладав на кадри. На засіданні політбюро 25 вересня 1986 р. М.Горбачов проголосив гасло: «Бити по штабах!». У запалі він заявив: «Такі кадри нам не потрібні! Руйнувати цю номенклатуру»²⁰. Ці фрази стали

¹⁵ Михальченко М. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору. – К., 1997. – С.27–29.

¹⁶ Врублевський В. Володимир Щербицький: правда і вигадки // Володимир Щербицький: спогади сучасників / За ред. В.Ф.Возіанова, В.К.Врублевського, Ю.Н.Сльченка та ін. – К., 2003. – С.452.

¹⁷ Согрин В. Политическая история современной России: 1985–1994: От Горбачёва до Ельцина. – Москва, 1994. – С.17.

¹⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.67. – Спр.1243. – Арк.1; Спр.1280. – Арк.1; Спр.1319. – Арк.1.

¹⁹ Баран В.К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). – К., 1999. – 304 с. [Україна кризь віки; т.13]. – С.257.

²⁰ Воротников В.И. А было это так...: Из дневника члена Политбюро ЦК КПСС. – 2-е изд. – Москва, 2003. – С.109.

«першою ластівкою» у задуманій ним кадровій революції. У спілкуванні з громадськістю, під час так званого «ходіння в народ», дедалі частіше лунали заклики типу «Піднатисніть знизу, а ми надавимо зверху», критика працівників партапаратів та радянських органів влади й, звісно, небезпідставні звинувачення їх у бюрократизмі, оковамилюванні, гальмуванні реформ. Це викликало занепокоєння партійно-радянської номенклатури, особливо її консервативної частини, яка почувалася зрадженою.

Водночас посилилась критика з боку М.Горбачова керівництва КПУ за слабе втілення у життя ідей «перебудови», недостатнє поширення політики гласності. Як згадував Л.Кравчук, «відчувалося, що Щербицькому, незважаючи на його досвід та авторитет, усе важче витримувати цей двобій»²¹. Ситуація особливо погіршилася після аварії на Чорнобильській АЕС, відповідальність за яку М.Горбачов поклав особисто на В.Щербицького. За спогадами його колеї, у поведінці останнього з'явилася нервозність, дратівливість і навіть неадекватність. Він перестав сприймати найменші заперечення, почав проявляти слабкість до вихвалень²². Отже ставало дедалі зрозуміліше, що М.Горбачов налаштований рішуче, і «перебудова» – це не просто чергова порожня акція центру для створення вигляду проведення реформ. Тож обмежитися традиційною імітацією «перебудови» не вдасться – доведеться не словом, а ділом доводити свою прихильність до нового курсу.

Другий етап (січень 1987 – жовтень 1989 рр.) – початок розколу в номенклатурі на ґрунті ставлення до «перебудови»; приречена інертність та мовчазна згода керівних кадрів на руйнування підвалин радянської політичної системи. Якщо до 1985 р. політична владна верхівка СРСР відрізнялася показною єдністю, зовнішньою монолітністю (за винятком періоду 1953–1956 та 1964 рр.), то впродовж 1986 – початку 1987 рр. у середині партійно-радянської номенклатури відбувалася своєрідна диференціація – починали формуватися групи «пуритан», «консерваторів», «реформістів», між якими назрівала боротьба за першість²³. В основі цієї диференціації лежало три елементи: по-перше, позиція щодо реформ (їх необхідність чи непотрібність); по-друге, ставлення до економічних проблем (насамперед проблема приватної власності); по-третє, вікові суперечності (конфлікт поколінь або типів кар'єрного росту).

До групи «пуритан» (або «модернізаторів») належали прибічники Ю.Андропова й ті, хто сповідував ідею «очищення» соціалізму від нашарувань корупції та «дрібнобуржуазності». Вони категорично заперечували відхід від будь-яких офіційно проголошених принципів соціалістичної схеми, але в їх рамках прагнули до технологічної модернізації, тобто підтримували обмежені реформи.

Другий прошарок номенклатури – «консерватори» – це переважно старше покоління, котре всіляко протидіяло змінам через певні ідеологічні переконання, а також власні економічні інтереси. Прикриваючись соціалістичними принципами й гаслами, вони прагнули максимально скористатися системою благ і привілеїв для партноменклатури, що склалася у брежневські часи,

²¹ Кравчук Л. Маємо те, що маємо... – С.13.

²² Погребняк Я.П. Не предам забвению... – С.54; Масол В. Упущенный шанс... – С.18.

²³ Шубин А. Парадоксы перестройки: Упущенный шанс СССР. – Москва, 2005. – С.12.

і вважали, що розпочаті М.Горбачовим реформи зруйнують існуючу систему та, найстрашніше, у ході економічних перетворень і ліквідації відчуження від власності більш спритна молодь стрімко перехопить економічну ініціативу, а їхнє покоління опиниться на узбіччі процесів приватизації. На думку І.Водолазова, цей прошарок можна ще назвати «фракцією номенклатурного соціалізму»²⁴.

«Реформісти», тобто здебільшого молоде покоління політиків, були готові переглянути принципи соціалізму. Серед них доцільно виділити течії прагматиків та ідеалістів. Перші найбільш чітко виражали стремління частини номенклатури до подолання відчуження від власності. Виходячи із сутності й економічних інтересів (прагнення до приватизації, але не всезагальної, а «до своєї кишені») цієї групи, її можна окреслити «фракцією номенклатурного капіталізму». Другі щиро вірили в необхідність проведення реформ у СРСР із метою подолання системної кризи, котра дедалі гостріше давала про себе знати. Але через умови, які склалися, реформісти зайняли вичікувальну позицію й були змушені приховувати свої плани переважно під маркою обережного реформізму «пуритан».

Загалом на першому етапі трансформацій, що відбувалися у середині партійно-радянської номенклатури, ці політичні групи (або «фракції») лише почали набувати своїх обрисів, подеколи розрізнити їх було важко (наприклад «реформісти» й «модернізатори» приходили до спільного знаменника щодо необхідності реформ, але одночасно останні були згодні з «консерваторами» в економічних питаннях і спільно виступали проти запровадження капіталістичних елементів).

Із поглибленням перетворень у державі дедалі чіткішою ставала межа всередині номенклатурних груп та змінювалося їх ставлення до генсека. За «кадрову м'ясорубку» щодо номенклатури, до цього фактично недоторканної, М.Горбачов у вищих її колах отримав репутацію «зрадника»²⁵. Рішучість, з якою він почав наступ на партійно-радянську номенклатуру, звичайно, не могла залишитися непоміченою В.Щербицьким та республіканським активом. На нашу думку, саме січневий 1987 р. пленум став рубіжним для першого секретаря ЦК КПУ, який прагнув зберегти своє крісло, а отже мав удаватися до реального впровадження горбачовських принципів у кадровій політиці.

1987-й рік став часом кадрових «чисток» в УРСР. Один за одним залишили свої посади перші секретарі Дніпропетровського, Ворошиловградського, Львівського обкомів партії. На липневому 1987 р. пленумі ЦК КПУ було «відправлено на пенсію» члена політбюро, голову Ради Міністрів УРСР О.Ляшка, кандидата у члени політбюро, голову республіканського КДБ С.Муху²⁶, пізніше – першого секретаря Львівського обкому В.Добрика, секретаря ЦК КПУ І.Мозгового, другого секретаря ЦК О.Титаренка, командуючого військами КВО І.Герасимова, першого заступника голови Ради Міністрів УРСР Є.Кочаловського²⁷.

²⁴ *Водолазов Г.* Горбачёв: номенклатурная утопия // Кто и куда стремится вести Россию? Акторы макро-, мезо- и микроуровней современного трансформационного процесса / Под общ. ред. Т.И.Заславской. – Москва, 2001. – С.81.

²⁵ *Крыштановская О.* Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту // Общественные науки и современность. – 1995. – №1. – С.53.

²⁶ *Бойко О.* Україна в 1985–1991 рр. ... – С.53.

²⁷ *Лозицький В.* Політбюро ЦК Компартії України... – С.112.

Унаслідок кадрового оновлення, за 1987 р. серед працівників ЦК, обкомів, міськкомів і райкомів змінилося 44,14%. Масштаб змін на рівні обласних комітетів був чи не найбільшим. Так, із квітня 1985 р. змінилося більше половини номенклатури Дніпропетровського обкому партії. Один лише апарат оновився на 44%, зокрема було замінено 10 із 17 завідувачів, 4 із 5 секретарів обкому тощо²⁸.

Під тиском вимоги «розширення гласності» та демократичних засад в апаратах компартії всіх рівнів ієрархії розпочався бурхливий та як ніколи критичний (самокритичний) аналіз роботи КПУ з «керівництва перебудовою». Відповідальність за провали покладалася на кадри. На повен голос почали лунати звинувачення в тому, що «багато хто про перебудову більше говорить, аніж упроваджує її у життя; живу роботу з людьми підмінюють накачками по телефону; повільно скорочують кількість засідань та бюрократичну тяганину; виявляють зухвалість і недоступність у спілкуванні»²⁹. В інформаціях обкомів до ЦК КПУ про наслідки проведення пленумів партійних комітетів з обговорення звітів про роботу щодо «керівництва перебудовою» заявлялося, що вона не набула поступального руху, деякі кадри, на словах підтримуючи зміни, практично зайняли вичікувальну позицію; спостерігається прагнення звести справу до декоративних змін тощо³⁰. Цікаво, що подібні заяви виголошувалися тими, хто належав до старої брежнєвської когорти й ці слова повною мірою характеризували їхню діяльність. «Революція згори» мала здійснюватися тією самою бюрократичною, закостенілою номенклатурою, яка явно не симпатизувала новим ідеям – це стало однією з суперечностей «перебудови».

На початку 1988 р. серед відповідальних працівників партійних організацій та великих виробничих об'єднань Тернополя було проведено опитування: з причин, які заважають «перебудові», близько половини респондентів назвали інертність, кожен третій – незнання, що конкретно треба робити для «перебудови», недостатній рівень професійної підготовки керівників, кожен четвертий уважав, що частина з них налаштована на те, що «перебудова» – це тимчасове явище³¹.

Отже ініціативи М.Горбачова (спочатку «прискорення», потім «гласність» і «демократизація», а незабаром і глибинна політична реформа) зустрічали опір номенклатури у прихованій формі, сутність якої полягала в бездіяльності та фактичному саботажі ініціатив центру. Генсек порівнював цю ситуацію з ефектом тайги: угорі шумить, а знизу – тихо³². Навіть молоді, неуражені «застоем» функціонери, стаючи «коліщатками» старого номенклатурного механізму, починали поводитися так само, як і їхні попередники. Виявлялося, що кадри вирішували не все³³. М.Горбачов згадував: «Уже в той час я все частіше доходив думки, що справа, очевидно, не лише в людях, а й у тому, що вони діють у жорстких рамках системи, котра склалася, і яка залишала мало

²⁸ Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф.19. – Оп.90. – Спр.2. – Арк.22.

²⁹ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.П-470. – Оп.13. – Спр.1631. – Арк.27.

³⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.3304. – Арк.5, 37.

³¹ Там само. – Арк.134.

³² Див.: Неоконченная история: Три цвета времени: Беседы М.С.Горбачёва с политологом Б.Ф.Славиным. – Москва, 2005. – С.19.

³³ Там же. – С.157.

простору для ініціативи в господарстві та політиці»³⁴. Задум політичної реформи, що мала зламати існуючу систему, було озвучено на XIX Всесоюзній партконференції. Вона мала здійснюватися у двох напрямках: магістральному, пов'язаному із запровадженням альтернативних виборів до радянських органів, розмежуванням функцій партії та держави, а також підвищенням впливу рад у системі управління; і такому, що передбачав реформу партійного апарату. Запровадження альтернативних виборів автоматично означало руйнування традиційного номенклатурного принципу формування керівного та управлінського складу державних органів влади, який був однією з фундаментальних засад радянської політичної системи. Незважаючи на кількісну перемогу вищих номенклатурників, результати виборів були більше схожими на їх поразку. Невміння вести політичну боротьбу в умовах демократії та впевненість, що партія забезпечить номенклатурникові депутатське крісло, зумовили провал частини кандидатів від КПУ на виборах.

Задумана М.Горбачовим реорганізація партійного апарату передбачала якісне оновлення усіх рівнів за рахунок «найбільш творчих, здібних, теоретично підготовлених, життєво й політично досвідчених товаришів, і, звичайно, переконаних поборників перебудови»³⁵. На практиці це означало кількісне скорочення відповідальних працівників. Згідно з підрахунками кількості посад за номенклатурними списками ЦК КПУ 1987 та 1989 рр. виявилось, що станом на 31 січня 1989 р. їх кількість скоротилася майже на 60%³⁶.

Кількісні зміни в апаратах партійних комітетів не потягнули за собою якісних перетворень в їх роботі. Оновлені апарати успадкували від своїх «попередників» традиційні вади. Проте реорганізація партапаратів змінила ставлення значної частини номенклатури до «перебудови», реформ і самого генсека. М.Горбачова почали тихо ненавидіти, убачаючи в його діях загрозу стабільності, яка вважалася головним завоюванням номенклатури брежневської доби³⁷. В УРСР, згідно з даними, наведеними О.Власенком, розчарування було особливо сильним. Якщо 1985 р. «перебудову» підтримували 54% населення (негативно ставилося 30%), то після 1988 р., відповідно, 25% і 67%³⁸.

Очевидно М.Горбачов прагнув пом'якшити удар по номенклатурі, пропонуючи подбати про них – «зайнятися їх раціональним використанням в інтересах партії, держави, суспільства» і за рахунок них «укріпити центральні та інші органи управління, а також наукові заклади, вузи, засоби масової інформації»³⁹. Однак усе ж реформа виглядала як відверте зрадництво. До того ж вона руйнувала усталену систему патронально-клієнтарних зв'язків, яка за всіх своїх вад спонукала «клієнтів» на місцях сумлінно виконувати вказівки «згори», аби не підвести свого «патрона».

³⁴ Горбачёв М.С. Избранные речи и статьи. – Т.3. – Москва, 1987. – С.306.

³⁵ Записка т. Горбачёва М.С. от 24 августа 1988 г. «К вопросу о реорганизации партийного аппарата»: Постановление Политбюро ЦК КПСС 8 сентября 1988 г. // Известия ЦК КПСС. – 1989. – №1. – С.81–85.

³⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.3129. – Арк.1–24; Оп.67. – Спр.1319. – Арк.1–86.

³⁷ Пихоя Р. История современной России: Кризис коммунистической власти в СССР и рождение новой России: Конец 1970-х – 1991 гг. – Москва, 2008. – С.210.

³⁸ Власенко А.К. В.В.Щербицкий и его время. – С.186.

³⁹ Записка т. Горбачёва М.С. от 24 августа 1988 г. ... – С.85.

Працівники, які потрапили до оновлених апаратів теж опинилися у складній ситуації, оскільки від них вимагалася самовіддана праця в умовах невпевненості у завтрашньому дні: невідомо, яких ще ініціатив можна було чекати від генсека та чим закінчатся ті чи інші вибори на альтернативній основі. Саме тому, коли у суспільстві почалися масові нападки на партію, а працівники партійних органів зараховувалися до розряду бюрократів, чиновників, консерваторів, замість того, щоб активно протидіяти громадському осуду, вони дотримувалися нейтралітету, надаючи перевагу невтручанням у хід подій. А в деякого спостерігалася розгубленість і навіть паніка⁴⁰.

Отже пошук шляхів для відступу, своєрідних тилів, які могли бути використані у випадку кардинальної зміни суспільно-політичної ситуації чи втрати свого крісла, був закономірною реакцією партійно-радянської номенклатури УРСР на політичну реформу. Водночас це розхитувало саму партію зсередини, підривало її «монолітність», ослаблювало внутрішньопартійну дисципліну та формувало подвійну мораль у номенклатурному середовищі.

Ця ситуація стала особливо явною після зміни найвищого республіканського керівництва. 21 вересня 1989 р. В.Щербицький подав заяву про звільнення від обов'язків першого секретаря і члена політбюро ЦК КПУ. Серед причин свого кроку він указував не лише пенсійний вік і стан здоров'я, але й натякав на неприйняття нових явищ у суспільно-політичному житті, що виникли й набули розвитку внаслідок рішень XXVII з'їзду, XIX партконференції КПРС і I з'їзду народних депутатів СРСР⁴¹. Політичні оцінки В.Щербицьким суспільно-політичної ситуації у країні розходилися з оцінками інших членів політбюро ЦК КПРС, і в першу чергу М.Горбачова. Явища, проти яких усе своє політичне життя боровся В.Щербицький, вважаючи, що вони несуть загрозу для державного ладу СРСР та монополії партії, на найвищому рівні влади визнавалися позитивними. Перебудувати себе чи підлаштуватися, як це робили інші, він, у силу власних переконань та віку, не міг, і не хотів.

Отже впродовж січня 1987 – жовтня 1989 рр. В.Щербицький здійснив спробу не лише на словах, але й реальними справами довести свою прихильність до генеральної лінії партії, що призвело до масштабних перестановок, кадрового оновлення та хвилі звільнень серед керівних кадрів республіки. Теоретично «правильні» ідеї на практиці втілювалися у «кадрову лихоманку», що відвернула прихильність колишніх симпатиків «перебудови», позбавивши номенклатуру монолітності.

Третій етап (жовтень 1989 – серпень 1991 рр.) – остаточна дезорганізація партійно-радянської номенклатури УРСР; вагання між партійною дисципліною та ринковими спокусами. У 1989 р. розпочалося руйнування структурної організації номенклатури. 16 жовтня того року в газеті «Правда» було оголошено, що комісія ЦК КПРС із питань партійного будівництва та кадрової політики ухвалила рішення про ліквідацію «обліково-контрольної номенклатури», яка була нижчою ланкою в номенклатурній ієрархії. Цю подію вважають початком розпаду номенклатури⁴².

⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2721. – Арк.8.

⁴¹ Политическое руководство Украины: 1938–1989 / Сост. В.Ю.Васильев, Р.Ю.Подгур, Х.Куромия, Ю.И.Шаповал, А.Вайнер – Москва, 2004. – С.468.

⁴² Коржихина Т.П. Советская номенклатура: становление, механизмы действия // Вопросы истории. – 1993. – №7. – С.37.

Організаційна дезінтеграція супроводжувалася ідейною. Якщо на всесоюзному рівні певна диференціація в партійно-радянській номенклатурі за критерієм ставлення до реформ у СРСР розпочалася ще у 1986 – на початку 1987 рр., то в УРСР цей процес через певні обставини (в першу чергу, явну консервативність В.Щербицького та його вплив у республіці) значно запізнився, розпочавшись лише у ході реалізації рішень XIX Всесоюзної партконференції.

Для значної частини керівних кадрів республіки незворотною стала втрата віри не лише в гасла «перебудови» та непохитність авторитету М.Горбачова, але й у комуністичні ідеї. Гласність зробила можливим висловлювання тих думок, оприлюднення яких ще на початковому етапі «перебудови» могло «поставити хрест» на кар'єрі. Так, перший секретар Синельниковського міськкому КПУ на обласній партконференції дозволив собі перекласти слова «перебудова» та «гласність» білоруською мовою – «шарпанина» і «ляпанина» відповідно, зауваживши, що у цьому є доля правди⁴³. До того ж відчутним було й обурення номенклатурних кіл, викликане політичною реформою генерального секретаря. Песимізм у прогнозах на майбутнє та оцінках тодішніх політичних реалій охопив практично всі рівні номенклатурної ієрархії. «Сьогодні ми виявилися в ролі того хлоп'яти, який розібрав будильник, розібрав систему, яка працювала, а скласти її не може», – зазначав перший секретар Чернігівського райкому Г.Долженко на пленумі обласного комітету партії на початку 1990 р.⁴⁴

Однією з форм виявлення невдоволення тогочасною політикою став масовий вихід із лав КПУ. За даними О.Власенка, у 1988 р. партійні квитки склали 18 тис., у 1989 р. – 137 тис., у першому півріччі 1990 р. – 367 тис., а до серпня 1991 р. – понад 4 млн осіб. Автор мемуарів стверджував, що причиною стало «небажання бути в одній партії з базикалом, переродженцем і дворушником»⁴⁵. Однак такий висновок видається занадто консервативним та однобічним. Необхідно визнати, що далеко не всі, хто виходив з партії і на словах критикував «перебудову», сприймали її як «абсолютне зло». Лєвова частка відповідальних працівників діяла відповідно до політичної кон'юнктури, виявляючи вражаючу винахідливість у способах збереження статусу або накопичення капіталу.

Так, деякі досвідчені номенклатурники у ході реалізації політичної реформи швидко збагнули, що господарське чи радянське крісло в нових політичних умовах принесе більше можливостей, аніж партійне. «Катапультивання» партноменклатури на керівні посади в радянських структурах видавалося «рятівною паличкою» у справі збереження панівного становища у державі та суспільстві. Логіку цієї акції обґрунтував перший секретар Житомирського обкому КПУ В.Федоров:

«Якщо ми партія правляча, значить і кадрове забезпечення повинно перебувати в наших руках. Особливо важливо посилити, і де це необхідно відновити партійний вплив на формування кадрового корпусу керівників народного господарства, радянських працівників. [...] Добиватися висування на керівні посади, особ-

⁴³ ДАДО. – Ф.19. – Оп.95. – Спр.1. – Арк.153.

⁴⁴ ДАЧО. – Ф.П-470. – Оп.13. – Спр.1984. – Арк.24–25.

⁴⁵ Власенко А.К. В.В.Щербицкий и его время. – С.186.

ливо в радах, зрілих компетентних спеціалістів-комуністів та безпартійних, які підтримують політику КПРС»⁴⁶.

У результаті головами Дніпропетровської, Житомирської, Миколаївської, Одеської, Сумської, Тернопільської, Ужгородської, Херсонської, Черкаської облрад було обрано перших секретарів відповідних обкомів. Подібна ситуація дублювалася на районному та міському рівнях⁴⁷.

Ще однією моделлю поведінки номенклатури напередодні розпаду СРСР та проголошення незалежності України стала демонстрація прихильності до національно-демократичних сил. На початку 1990 р. у КПУ почала оформлюватися демократична платформа, що утворилася на основі внутріпартійних клубів. Серед її активістів половину становили члени виборних парторганів. У червні 1991 р. С.Гуренко повідомив, що в партії нараховувалося до 10 різноманітних течій і рухів. Окрім того, з початку роботи сесії Верховної Ради УРСР, тобто з 15 травня 1990 р., сталися помітні зміни в кількісному складі комуністично-народних депутатів і розшарування в їхніх рядах. 55 осіб із числа обраних були виключені або вибули з партії. Окремі члени КПРС увійшли до Народної ради чи приєдналися до групи демократичного відродження України (складова частина Народної ради). Таким чином, перебуваючи формально в лавах компартії, вони опинилися в опозиції до неї. Аналогічні розмежування спостерігалися і в місцевих радах⁴⁸.

Важко визначити співвідношення між тими суверен-комуністами, які були національно свідомими та з ідейних міркувань ратували за незалежність, і тими, хто елементарно «перекрашував фасади» у синьо-жовті кольори, а насправді вбачав у відокремленні України від СРСР можливість утримати ситуацію в республіці під своїм контролем та зберегти привілейоване становище у суспільстві. Перемога Б.Єльцина однозначно вказувала на те, що у країні розпочнуться ліберально-демократичні перетворення, наслідки яких для партійно-радянської номенклатури УРСР були непередбачуваними.

Прагматично налаштована республіканська номенклатура також побачила в «перебудові» шанс подолати невідчужуваність власності, адже привілеї у СРСР закріплювалися не за окремою людиною, а за посадою, і будь-який представник партійно-радянської номенклатури користувався ними лише доти, поки він сидів у відповідному кріслі. Екскорпорований член правлячої верхівки автоматично втрачав усі привілеї (звісно, це не стосувалося виходу на пенсію). Крім того, привілеї було обмежено суто сферою споживання – номенклатурник не міг відчужувати ресурси, якими розпоряджався (продавати, дарувати, передати їх у спадщину). Номенклатура прагнула перетворити себе з управлінця на власника, конвертувати свій статусний капітал у реальний, обміняти владу на власність або додати до влади власність⁴⁹. Ці мо-

⁴⁶ Державний архів Житомирської області. – Ф.П-76. – Оп.38. – Спр.272. – Арк.49.

⁴⁷ *Гарань О.* Убити дракона: З історії Руху та нових партій України. – К., 1993. – С.95.

⁴⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.1146. – Арк.11–29.

⁴⁹ *Работяжев Н.* Механизмы рекрутирования и воспроизводства политической элиты в посткоммунистической России // Проблемы политической трансформации и модернизации России / Под ред. А.Ю.Мельвиля. – Москва, 2001. – С.27–28.

тиви зумовили розгортання номенклатурного типу приватизації на початку 1990-х рр.

Партійна верхівка СРСР із 1989 р. вела у цьому напрямі подвійну гру. У той час, коли на офіційному рівні ще точилися дискусії про доцільність приватизації, вищі ешелони номенклатури вдалися до реальних дій. Серед документів, знайдених у будівлі ЦК КПРС після серпневого путчу 1991 р. було виявлено записку від 4 грудня 1989 р. «Про проблеми партійної власності», в якій йшлося про потребу матеріального забезпечення життєдіяльності партії через створення стабільних джерел фінансування, збереження конфіденційності у використанні анонімних фірм, щоб маскувати прямі виходи на КПРС, а кінцева мета полягала в тому, аби «поряд із комерціалізацією наявної партійної власності створювати структури “невидимої” партійної економіки, до роботи з якими буде допущено дуже вузьке коло осіб, котре визначатиметься генеральним секретарем ЦК КПРС або його заступником»⁵⁰. До подібних кроків удалася й українська республіканська номенклатура. Так, у місцевий ЦК було передано схвалене М.Горбачовим таємне розпорядження В.Івашка, в якому містилася пряма вказівка: «Приступити до формування мережі невеликих, гнучких госпрозрахункових організацій на базі партійного майна у формі спільних підприємств, акціонерних товариств за участі фірм “друзів”»⁵¹. У такий спосіб прагматична номенклатура створювала «вповноважений бізнес», що призводило до комерціалізації партії. Серед «уповноважених» зазвичай переважала комсомольська молодь, що була менш помітною, порівняно з публічними державними діячами, які не хотіли заплямовувати себе та прагнули залишатися «в тіні». Загалом завдяки «вповноваженому бізнесу» та підприємницькій діяльності центрів науково-технічної творчості молоді в руках комсомольців і номенклатури «другого ешелону» на момент проголошення незалежності України опинилися значні капітали, а значить і важелі впливу на розгортання ринкових відносин. Комерціалізація партії розкладала номенклатуру та саму номенклатурну систему. З'являлися нові перспективи розвитку кар'єри й, відповідно, небачені досі спокуси. Партійна робота, котра раніше розглядалася як сенс життя, перетворювалася на джерело отримання ресурсів. Спотворювалася свідомість партфункціонера, він перетворювався на хижака⁵².

В ухваленні Акта проголошення незалежності України виявилися зацікавленими не лише національно-демократичні сили, але й «прагматична» частина номенклатури, якій кортіло позбутися партійних пут і на повну потужність скористатися накопиченими за останні роки ресурсами. Відповідно, трансформації у середині цієї когорти номенклатури відбувалися в напрямі департизації та деідеологізації, демократизації (псевдодемократизації) й кооптації частини найбільш конформістських членів опозиції. Іронія долі полягала в тому, що республіканські еліти, які склалися в основному з функціонерів

⁵⁰ Аппарат ЦК КПСС: кража тысячелетия // Дуэль. – 13 марта 2001. – №11 (206).

⁵¹ Салій І.М. Крах партійного колоса: Факти, роздуми, застереження. – К., 2007. – С.152.

⁵² Сельцер Д. Перестройка и дестабилизация номенклатурной организации власти в СССР // Вестник ТГУ. – Вып.1 (45). – Тамбов, 2007. – С.52.

КПРС, на практиці прагнули реалізувати ленінський принцип «права націй на самовизначення аж до відокремлення»⁵³.

Таким чином, упродовж 1985–1991 рр. ставлення партійно-радянської номенклатури до «перебудови», як і її реакції (моделі поведінки) на зміну поточної кон'юнктури в республіці зазнали суттєвих трансформацій. Так, на початковому етапі «перебудови» реформи сприймалися як необхідні, проте з огляду на авторитетність консервативно налаштованого першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького номенклатура більше імітувала, аніж втілювала настанови московського центру у життя. Слід зауважити, що номенклатурна більшість не сприймала «перебудову» як курс, упроваджений «усерйоз і надовго», та напевно чи могла уявити, що М.Горбачов посягне на усталені механізми рекрутування до органів влади й систему компартійних апаратів. Проте підготовка та реалізація політичної реформи продемонстрували всю рішучість його намірів і призвели до розмежування в номенклатурних рядах СРСР на «пуритан», «консерваторів», «реформістів». Специфічною рисою номенклатури Української РСР було відносно тривале збереження зовнішньої монолітності та дотримання (створення ілюзії дотримання) партійної дисципліни, запорукою чого стала кадрова політика В.Щербицького. Після його відставки «кокос на глиняних ногах» рухнув. У середині номенклатури відбувся остаточний розкол на ґрунті протилежного ставлення до реформ, бачення майбутнього країни загалом і республіки зокрема, сприйняття ідеї приватизації тощо. «Перебудова» створила привабливі перспективи для подальшої самореалізації у сфері державного та бізнесового менеджменту. Найбільш прагматичні представники номенклатури відчували відкриті можливості й доволі швидко позбулися партійних пут, відмежувалися від марксистсько-ленінських ідеологем, повною мірою використовуючи нагромаджені за роки «перебудови» економічні та політичні ресурси в умовах уже незалежної України.

⁵³ Пихоя Р. От номенклатуры к олигархии: Функционально-социальная группа на пути к словию // Куда идёт Россия? Власть, общество, личность / Под общ. ред. Т.И.Заславской. – Москва, 2000. – С.80.

The article focuses on the analysis of the evolution of the USSR party nomenclature attitude to the perestroika course and the models of its behavior in terms of transformation of the political, social and economic life in the republic. The author identifies three stages in this evolution, which differ in the respect of: M.Gorbachev's reception as a state and party leader; the attitude to the political line of the party; the reaction to reforms; the scale and pace of changes. The specific feature of the USSR nomenclature is relatively long observance (creating the illusion of observance) of party discipline due to V.Shcherbyts'kyi human resource policy. After his resignation there are deep divisions between senior officials over their attitude to reform and vision of the future of Ukraine. It ultimately determines the different types of career development of nomenclature representatives.

Keywords: soviet party nomenclature, reception, Shcherbyts'kyi, Central Committee of the Communist Party of the Ukraine, human resource policy, perestroika, reformation, election.

К.В.Мальшина, С.Г.Сінкевич, Ю.Перовшек*

УКРАЇНЬСЬКА ТА СЛОВЕНЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНІ ІДЕЇ У ХХ ст.: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Порівнюються процеси державо- й націєтворення в Україні та Словенії в контексті розвитку національної ідеї. Зазначається про спільність історичних процесів на українських і словенських землях у кордонах Австро-Угорської імперії, а також про хронологічну та змістову подібність шляху країн до самостійності. Звернуто увагу на фактори формування словенської національної ідеї в умовах панування ідеології югославізму.

Ключові слова: Україна, Словенія, національна ідея, націєтворення, українська нація, словенська нація.

Розпад СРСР та Югославії, проголошення 1991 р. незалежності посирили інтерес українських і словенських дослідників до проблеми націєтворення. Зокрема в Україні це знайшло відображення в узагальнюючих працях¹, а також у розвідках, ґрунтованих на конкретному історичному матеріалі².

* Мальшина Катерина Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент, кафедра дипломатичної та консульської служби Дипломатичної академії України при МЗС України, e-mail: kvmastro@yahoo.com

Сінкевич Євген Григорович – доктор історичних наук, професор, кафедра міжнародних відносин та закордонної політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили, e-mail: e.sinkevych@gmail.com

Перовшек Юрій – кандидат історичних наук, науковий радник, Інститут новітньої історії Академії наук та мистецтв Словенії, e-mail: jurij.perovsek@inz.si

¹ Бочковський О. Вступ до націології. – К., 1998. – 144 с.; Вовканич С. Національна еліта та інтелектуальний потенціал державотворення. – Л., 1995. – 75 с.; Гелей С. Українська національна ідея – методологія державотворення // Гелей С., Пастушенко Р., Рутар С. Українська політологія. – Л., 1995. – С.15–43; Горський В. Історія української філософії: Курс лекцій. – К., 1996. – 286 с.; Грицак Я. Нариси історії України: Формування української модерної нації ХІХ–ХХ ст. – К., 1996. – 360 с.; Його ж. Страсті за націоналізмом: Стара історія на новий лад. – К., 2011. – 176 с.; Іванишин В. Нація, державність, націоналізм. – Дрогобич, 1992. – 178 с.; Канак Ф. Національна ідея: поняття і принцип // Розбудова держави. – 1994. – №11. – С.16–23; Касьянов Г.В. Теорія нації та націоналізму. – К., 1999. – 352 с.; Кафаровський В. Нація і держава: Культура, ідеологія, духовність. – Івано-Франківськ, 1999. – 336 с.; Колодій А. Нація як суб'єкт політики. – Л., 1997. – 55 с.; Макаровський І. Національна ідея, політична ідеологія та культура. – Івано-Франківськ, 1996. – 47 с.; Націоналізм: Антологія / Упор. О.Проценко, В.Лісовий. – К., 2000. – 872 с.; Римаренко Ю.І., Шкляр Л.Є., Римаренко С.Ю. Етнодержавознавство: Теоретико-методологічні засади. – К., 2001. – 264 с. Шкляр Л.Є. Етнос. Культура. Личність (Філософсько-методологіческие аспекты исследования). – К., 1992. – 84 с.; Шморгун О. Основний зміст поняття «українська національна ідея» // Розбудова держави. – 1997. – №6. – С.10–19; Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. – К., 2013. – 552 с.

² Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна: Наука і культура. – Вип.26/27. – К., 1993. – С.44–78; Дяк І.В. Українська національна ідея: Шлях до Великої України. – К., 2005. – 340 с.; Жулинський М. Українська національна ідея в ідеологічній системі державотворення // Голос України. – 1995. – 23 листопада; Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період. – К., 1992. – 110 с.; Карась А. Українська національна ідея // Політологія. – Л., 1994. – С.342–357; Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (Етнополітологічний аналіз). – К., 1998. – 392 с.; Лизанчук В. Завжди пам'ятай: Ти – Українець! – Л., 2001. – 680 с.; Макаруч С. Український етнос (Виникнення та історичний розвиток). – К., 1992. – 148 с.; Медвідь Ф. Взаємозв'язок національної і релігійної ідей в контексті релігійно-духовного життя України // Вісник УАДУ. – 2003. –

Натомість у Словенії проблема націєтворення як така ще не здобула належного теоретичного інтересу наукової громадськості. Здебільшого у студіях фахівців спостерігаємо прагнення довести право на возз'єднання всіх словенських земель (у тому числі відрізаних у 1868–1920 рр. Примор'я та Каринтії)³, аналіз заходів громадсько-політичних, культурних організацій і діячів у сфері національного питання⁴, ставлення до югославізму⁵, а також спроби дослідити процеси державотворення доби раннього середньовіччя, нового й новітнього часів⁶. Ці зусилля мали передусім практичне значення, що стало

№1. – С.363–368; *Його ж.* Микола Міхновський як речник української національної ідеї // Мандрівець (Тернопіль). – 2001. – №3/4 (32/33). – С.45–46; *Радевич-Винницький Я.* Україна: від мови до нації. – Дрогобич, 1996. – 360 с.; *Свідзінський А.* Проблеми формування нації та держави в сучасній Україні // Універсум. – 1999. – №1/2 (63/64). – С.28–33; *Томенко М.* Українська перспектива: історико-політологічні підстави сучасної державної стратегії. – К., 1995. – 104 с.; *Шпорлюк Р.* Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX ст. // Україна: Наука і культура. – Вип.25. – К., 1991. – С.159–167.

³ *Ehrlich L.* Pariška mirovna konferenca in Slovenci // Acta Ecclesiastica Sloveniae. – Št.24. – Ljubljana, 2002. – S.53–618; *Malle A.* Med deželno in narodno zavestjo – primer Koroške // Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti: Mednarodni znanstveni simpozij, Maribor, 16–17 april 1998. – Ljubljana, 1998. – S.29–43; *Pečar T.* Die Stellung der Slowenischen Landsregierung zum land Kärnten 1918–1920: Tipkopisna disertacija na fil. fakulteti Dunajske univerze. – Dunaj, 1973. – 745 s.; *Pleterski J.* Narodna in politična zavest na Koroškem: narodna zavest in politična orientacija prebivalstva Slovenske Koroške v letih 1848–1914. – Ljubljana, 1965. – 478 s.

⁴ *Bergant Z.* Razmerje med vero in narodnostjo pri Ivanu Tavčarju in Ivanu Šušteršiču // Zbornik Janka Pleterskega / Ur. O.Luthar in J.Perovšek. – Ljubljana, 2003. – S.175–188; *Jeza F.* Simpozij o Francu Jezi: Zbornik: Trst, Peterlinova Dvorana, 22 aprila 1994 / Ur. M.Tavčar. – Gorica, 1995. – 258 s.; *Nedog A.* O nastanku izjave treh komunističnih strank o slovenskem narodnem vprašanju // Prispevki za zgodovino delavskega gibanja. – 1967. – Št.1/2. – S.365–383; Oktobrska revolucija in slovinci: Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v teoriji in politiki KPJ – KPS: Zbornik razprav in obravnnav znanstvenega posvetovanja ob dveh obletnicah v Ljubljani od 2 do 4 novembra 1967 // *Ibid.*; *Perovšek J.* Idejni, družbeni in narodnopolitični nazori Ivana Tavčarja po ustanovitvi jugoslovanske demokratske stranke leta 1918 // Melikov zbornik: Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje. – Ljubljana, 2001. – S.885–902; *Idem.* Liberalizem in vprašanje slovenstva: Nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929. – Ljubljana, 1996. – 296 s.; *Idem.* Samoodločba in federacija: slovenski komunisti in nacionalno vprašanje 1920–1941. – Ljubljana, 2012. – 336 s.; *Idem.* Simpozij »150 let slovenskih narodnih programov«, Ljubljana, 12 december 1998 // Zgodovinski časopis. – Letnik 53. – 1999. – Št.1. – S.119–121; *Prunk J.* Slovenski narodni programi: Narodni programi v slovenski politični misli od 1848 do 1945. – Ljubljana, 1985. – 285 s.; *Idem.* Nova slovenska samozavest: pogovori s slovenskimi političnimi prvaki. – Ljubljana, 1990. – 165 s.; 150 let programa Zedinjene Slovenije: Simpozij v Ljubljani, 12 decembra 1998: Zbornik / Ur. P.Kovačič-Peršin. – Ljubljana, 2000. – 204 s.; *Vošnjak B.* U borbi za ujedinjeno narodnu državu: utisci i opažanja iz dobe svetskog rata i stvaranja naše države. – Ljubljana, 1928. – 410 s.

⁵ *Bergant Z.* Ivan Tavčar in narodno vprašanje: od slovenstva k jugoslovanstvu // Prispevki za novejšo zgodovino. – Letnik XLII. – 2002. – Št.3. – S.5–19; *Biber D.* Jugoslovanska ideja in slovensko narodno vprašanje v slovenski publicistiki med balkanskimi vojnami v letih 1912–1913 // Istorija XX veka. – Beograd, 1959. – S.285–326; *Pirjevec D.* Slovenstvo, jugoslovanstvo in socializem // Naša sodobnost. – Letnik 9. – 1961. – S.1116–1129; *Ude L.* Slovenci in jugoslovanska skupnost. – Maribor, 1972. – 390 s.

⁶ *Godeša B.* Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno. – Ljubljana, 2006. – 416 s.; *Grafenauer B.* Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj. – Ljubljana, 1987. – 227 s.; *Granda S.* Prva odločitev Slovencev za Slovenijo: Dokumenti z uvodno študijo in osnovnimi pojasnili. – Ljubljana, 1999. – 588 s.; *Grdina I.* Od rodoljuba z dežele do meščana. – Ljubljana, 1999. – 314 s.; *Hribar T.* Slovenci kot nacija: Soočanja s sodobniki. – Ljubljana, 1995. – 270 s.; *Kovačič-Peršin P.* Zorenje slovenske narodne zavesti in identitete // 2000: revija za krščanstvo in kulturo. – 2000. – Št.127/128. – S.26–48; *Melik V.* Slovenci 1848–1918: razprave in članki. – Maribor, 2002. – 715 s.; *Perovšek J.* «V zaželjeni deželi»: slovenska izkušnja s Kraljevino SHS / Jugoslavijo 1918–1941. – Ljubljana, 2009. – 314 s.; *Pleterski J.* Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju. – Maribor, 1981. – 437 s.; *Prunk J.* Slovenski narodni vzpon: Narodna politika (1768–1992). – Ljubljana, 1992. – 455 s.; *Idem.* Slovenski nacionalni interes iz zgodovinske retrospektive // Teorija in

відображенням нагальних потреб часу, процесів державо- та націєтворення у Словенії на сучасному історичному відрізку.

Що таке «національна ідея»? Чим словенська або українська національна ідея відрізняється, скажімо, від російської, білоруської, польської, турецької? Національна ідея – це не коктейль з історичних символів, гасел, соціальних благ; це – загальна мета й довгострокова стратегія розвитку суспільства. Натомість політична ідея – спосіб упровадження національної ідеї у життя. Так, наприклад, українська національна ідея була домінуючою у життєтворчості письменника М.Драй-Хмара. Національне в ній поєднувалося із загальнолюдським за потужної присутності соціально-гуманістичного стрижня. Справжнім українцем майбутній літератор відчув себе в 1915–1917 рр. у Петрограді, де він як професорський стипендіат студіював славистику в місцевому університеті. У травні 1917 р. повернувся до Києва, щоб узяти участь у національному відродженні свого рідного народу. Упродовж 1918–1923 рр. працював у Кам'янець-Подільському державному університеті – спочатку приват-доцентом, згодом професором кафедри загального слов'янознавства. Кам'янецький університет він називав «твердиною націоналізму» й базою для виховання студентів у виразному націоналістичному напрямі. Своїй дружині Ніні Петрівні признавався, що відчув себе українцем, і що, ставши на цей шлях, радше помре, ніж зійде з нього. Обіцянка виявилася фатальною – репресований у сталінські часи М.Драй-Хмара відійшов у Вічність на далекій Колимі 19 січня 1939 р. У протоколі допиту він «охарактеризував» свою діяльність як «контрреволюційну», а власний світогляд – як «націоналістичний» («У 1918–1923 рр. я перебував у складі професури Кам'янець-Подільського університету, де ненаціоналістів не було»⁷).

Національно-політична ситуація у Словенії була іншою. Австро-Угорська імперія, як і Російська, мала у своєму складі слов'янські народи. Але в Росії метропольним був також слов'янський етнос, тому націоналізація народної самосвідомості серед поляків, українців та білорусів була набагато інтенсивнішою, ніж серед габсбурзьких слов'ян. В Австро-Угорщині метропольними народами виступали австрійські німці та угорці, що призвело до максимального єднання всіх місцевих слов'ян під ідейними гаслами панславізму й відобразилося в політиці хорватів та словенців після поразки Австрії у війні з Італією 1868 р. Серед словенських громадсько-політичних діячів, які послідовно захищали національну ідею, можна згадати письменника й журналіста Ф.Радешечка, котрий двічі залишав Батьківщину – в 1911 р. був змушений виїхати до Чехії, а в 1912–1921 рр. – до Сербії, де його й застала Перша світова війна⁸. Приводом для першої еміграції, яка мала для Ф.Радешечка

Praksa. – Letnik 39. – 2002. – Št. 4. – S. 548–558; Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti: Mednarodni znanstveni simpozij, Maribor, 16–17 april 1998 / Ur. S. Granda, B. Šatej. – Ljubljana, 1998. – 352 s.; Zwitter F. O slovenskem narodnem vprašanju. – Ljubljana, 1990. – 502 s.

⁷ Сохацкая Е. Михаил Драй-Хмара и украинская национальная идея: К 120-летию со дня рождения // День. – 2009. – 2 октября.

⁸ Gantar Godina I. Prsilno izseljenstvo politicnega agitatorja Frana Radeščka 1911–1921 // Prispevki za novejšo zgodovino. – Letnik XLVII. – 2007. – Št. 2. – S. 43–62; Idem. Fran Radešček: vpliv izseljenske izkušnje 1911–1921 na svetovnonazorsko opredelitev // Migracijske i etničke teme. – Godina 23. – Broj 3. – S. 269–292.

далекосяжні наслідки, стала його громадсько-політична й організаційна діяльність, адже він був одним із керівників національно-соціалістичної партії, почав видавати власну газету⁹. Після повернення з Чехії виступив ініціатором першого з'їзду словенських національних соціалістів, який пройшов 12 серпня 1912 р. в Любляні. Активна політична діяльність Ф.Радешчека призвела до його другої еміграції зі Словенії восени 1912 р.¹⁰ Роки у вигнанні, особливо у воєнний час, виявилися переломними, спричинили політичну і світоглядну трансформацію. Після завершення війни Ф.Радешчек залишився відданим словенській національній ідеї, «своєму народові». У 1921 р. він повернувся на Батьківщину. Через життя та діяльність Ф.Радешчека «червоною ниткою» проходила боротьба за незалежну Словенію з національним урядом та законодавчими зборами в Любляні (у період існування Держави Словенців, Хорватів і Сербів у жовтні – листопаді 1918 р.).

Пошук наукового інтересу до процесів націєтворення не є прерогативою лише сьогодення. Якщо Англійська буржуазна революція XVII ст. не справила великого впливу на суспільний розвиток Європейського континенту, то вже революція у Франції сприяла широкому розвитку впродовж XIX ст. лібералізму, який серед багатьох інших питань уперше порушив проблему самовизначення націй, що було напругою пов'язано з питанням формування національної ідеї. Практична політика XIX ст. давала багатий матеріал для роздумів, зародження нових національних і політичних ідей потребувало їх історичного обґрунтування, та у зв'язку з цим – розробки системи доказів, які задовольняли б усі сторони. В умовах існування полінаціональних державних утворень майже по всій Європі національна ідея кожного бездержавного народу вступала у суперечність із національно-державницькою ідеєю метропольної нації. Процес формування національної ідеї серед несаможиттєвих народів Центрально-Східної Європи вповільнювався через підлегле становище й тягар феодальних пережитків, адже стара феодалізована еліта була слабкою, а національна буржуазія ще тільки народжувалася. Але фактор поліетнічності, зі свого боку, прискорював зародження націоналізму, тож національна ідея вийшла на поверхню не з суто буржуазних кіл, набувши інших форм – панславізму, югославізму, неославізму. Цей процес актуалізувався під час так званої «Весни народів» середини XIX ст., а у практичну площину перейшов під час розпаду Німецької, Австро-Угорської, Російської й Османської імперій у 1917–1922 рр. Поневолені народи, котрі у процесі національно-визвольної боротьби другої половини XIX – початку XX ст. сформували національну ідею, спільними зусиллями сприяли падінню імперіалізму та проклали власний шлях до незалежності¹¹.

Словенську національну ідею вперше було сформульовано у програмі «Воз'єднана (Велика) Словенія» (1848 р.). Мета її полягала у захисті цього південнослов'янського народу від онімечення, для чого словенці прагнули

⁹ *Perovšek J. Slovenski avtonomizem socialistične smeri v letu 1923 // Prispevki za novejšo zgodovino. – Letnik XXXIV. – 1994. – Št.2. – S.163, 165.*

¹⁰ *Gantar Godina I. Prsilno izseljenstvo... – S.49–50, 53–54.*

¹¹ *Бердяев Н. Судьба России. – Москва, 1990. – 208 с.*

об'єднання всіх етнічних земель під владою автономного уряду, рівноправності для рідної мови. Ця ідея покликала до життя «таборський рух» – масові народні збори просто неба (за аналогією з чеськими «таборами»), де словенські громадсько-політичні й культурні діячі мали можливість вести широку пропаганду національної ідеї, об'єднання в єдину автономну провінцію в кордонах імперії. Але після здобуття Угорщиною рівних прав з Австрією (1867 р.) усі габсбурзькі слов'яни усвідомили необхідність боротьби за свої права під гаслами триалізму-югославізму. Ліберальна течія у словенській політиці, тоді ще заслабка, до 1914 р. стояла на позиціях місцевого націоналізму, але впродовж Першої світової війни теж здебільшого перейшла до табору югославістів. Натомість українська національна ідея у другій половині ХІХ ст. розвивалася в умовах Російської імперії, де слов'янські народи не бачили необхідності ідейно-політичного об'єднання для свого визволення. Характерною рисою українського національного руху на російських теренах було подібне до словенського «таборництва» «культурництво». Свідомі українці не порушували питання про «від'єднання», але пропагували ідею поширення в народі грамотності та рідномовного навчання. Але й у цьому їм було відмовлено (Валуєвський циркуляр, Емський указ 1863, 1876 рр.). Тож, слід зазначити, розпад Австро-Угорської та Російської імперій відбувався з подібних причин, але в Росії здебільшого домінував соціальний фактор, а в Австро-Угорщині – національний, де однією з головних переможних ідей став югославізм, підтриманий широкими масами словенців, хорватів та воеводинських сербів.

Характерно, що майже всі бездержавні східноєвропейські нації під час Першої світової війни створили власні військові формування у складі імперських армій, а польські легіони діяли як у німецькому, так і австро-угорському війську. З одного боку, це було виявом лояльності до центральної влади, а з іншого – заявкою на повоєнне творення власних національних автономій. На цьому тлі поява у складі австро-угорської армії українського підрозділу січових стрільців стала закономірним фактом¹². Що стосується чехів, то в багатьох австрійських полках завдяки територіальній системі комплектування їх було до 70–80%. Наприкінці війни поразенство й дезертирство стали поширеним явищем. Відома історія з переходом на російський бік цілого австрійського піхотного полку, котрий, зважаючи на його чеський етнічний склад, у просторіччі називали «празькими дітьми». У Росії із полонених чехів та словаків згодом було сформовано 75-тисячний добровольчий корпус, який, повернувшись із часом до Чехословаччини, зміцнив своїми багнетами новонароджену республіку. Можемо згадати також бунт розквартированого в Радгоні запасного батальйону «словенського» 97-го піхотного полку наприкінці травня 1918 р.¹³ Словенські офіцери служили на

¹² *Дашкевич Я.* Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України. – С.44–78.

¹³ *Nečak D.* Vojaški upor v Radgoni 23 in 24 maja 1918 // *Revolucionarno vrenje v Pomurju v letih 1918–1920: Zbornik.* – Murska Sobota, 1981. – С.343; *Pleterski J.* Slovenci in Avstro-Ogrska // *Večer.* – 1992. – 11 november. – С.17; *Švajncer J.J.* Slovenska vojska 1918–1919. – Ljubljana, 1990. – С.12; *Vodopivec V.* Odmevi oktobra med slovenskimi vojaki v avstro-ogrski armadi // *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja.* – 1967. – С.121–127; *Ude L.* V Radgoni so se uprli // *Delo.* – 1968. – 25 maj. – Št.165. – С.19.

різних фронтах і в різних полках австро-угорської армії. П'ять словенських полків перебували в основному на Італійському фронті¹⁴.

Після розпаду внаслідок війни централізованих імперій бездержавні нації, спираючись на власні політичні організації, котрі висловлювали волю народу, та військові структури, які забезпечували захист цього волевиявлення, проголосили свою державність. Серед них Польща, Чехословаччина, Держава Словенців, Хорватів і Сербів, Фінляндія, Україна, прибалтійські країни. Відмінність словенців і західних українців від поляків, фінів або чехів полягала в тому, що їм не вдалося відстояти свою державність. На короткий період у жовтні – листопаді 1918 р. словенці здобули повну автономію у складі Держави СХС, створеної як перехідний етап до завершення об'єднання всіх західнобалканських слов'ян у Королівство Сербів, Хорватів і Словенців (із 1929 р. – Югославія). Намагалися не втратити свій шанс і українці, які в березні 1917 р. на підросійських теренах сформували власний законодавчий орган – Центральну Раду (проголосила створення Української Народної Республіки), а в листопаді 1918 р. в Галичині постала Західноукраїнська Народна Республіка. Як бачимо, саме в намаганнях здобути державність проявилася спільність українського та словенського шляхів націєтворення з іншими східноєвропейськими народами.

У Східній Україні процес націєтворення на початок ХХ ст. ще не досяг західноукраїнського рівня. Тож під час визвольних змагань 1917–1920 рр. ступінь консолідації місцевих українців виявився недостатнім для здобуття державної незалежності. Для більшості населення соціальний аспект переважав національно-визвольний, і на цьому вправно спекулювали російські більшовики та білогвардійці. Яскравий приклад: поки чехи й поляки на добре підготовленому ґрунті розбудовували свої держави, в Україні навіть проголошення самостійницького ІV Універсалу Центральної Ради у січні 1918 р. заскочило «зненацька» уряд, керований істориком М.Грушевським і письменником В.Винниченком¹⁵. Навіть за юридичної незалежності Української Народної Республіки її лідери продовжували апелювати до «демократичної» Росії, якої вже не існувало декілька місяців. Ще раз це підтвердилося в діях уряду гетьмана П.Скоропадського, котрий 14 листопада 1918 р. оприлюднив федеративну грамоту про союз із небільшовицькою Росією. Ідеолог українського націоналізму Д.Донцов слушно зауважував із цього приводу: «Що грамота проголошувала федерацію з неіснуючою Росією, її не виправдовує. Питання державної незалежності не є питанням тактики»¹⁶.

Діяльність Національної ради та уряду в Любляні у січні – листопаді 1918 р. демонструє подібні тенденції й у середовищі словенських політиків. За цей короткий час місцеві діячі змінили свої позиції на протилежні: дрібнобуржуазні ліберали почали обстоювати югославізм, а більш впливові клерикали – словенську національну ідею. Тенденції югославізму, тобто

¹⁴ *Andrejka V. Razvoj vojaštva in vojaški dogodki od prevrata do danes // Slovenci v desetletju 1918–1928: Zbornik. – Ljubljana, 1928. – S.269.*

¹⁵ Див.: *Винниченко В.К. Відродження нації: Історія української революції (марець 1917 р. – грудень 1919 р.). – Т.1–3. – К.; Відень, 1920.*

¹⁶ *Донцов Д.І. Рік 1918, Київ. – К., 2002. – С.140.*

спільності політичних дій із хорватським політикумом у створенні єдиної Держави СХС та подальшого об'єднання з Чорногорським і Сербським королівствами, проявилися ще у серпні 1918 р., коли щойно обрана Національна рада в Любляні проголосила себе частиною майбутнього Національного віча у Загребі¹⁷, своєю чергою люблянський уряд було призначено Національним вічем у Загребі¹⁸. Обидва органи влади, хоча й були «національними», не мали в назві нічого, що вказувало б на Словенію.

Важко уявити, щоб подібним чином діяли К.Г.Маннергайм, Т.Г.Масарик або Ю.К.Пілсудський – лідери, на вимогу часу висунуті власними народами. Ані в Україні, ані у Словенії в 1918–1920 рр. процес формування нації ще не вийшов на такий рівень, коли з'являються «свої» Маннергайми чи Пілсудські. Тому, наприклад, українці мали вдовольнитися наявними квазілідерами на кшталт В.Винниченка чи С.Петлюри, які за своїми соціалістичними вподобаннями втрачали головне – націю. Захоплені соціальними експериментами та безоглядною вірою у «прогресивну революцію» в Росії вони допустили розпорошення сил. Як писав сам В.Винниченко: «Але нашою метою, істотною, ґрунтовною метою була не сама державність. Наша мета була – відродження, розвинення нашої національності, пробудження в нашому народі своєї національної гідності, почуття необхідності рідних форм розвитку, здобуття сих форм і забезпечення їх. Державність же є тільки засіб для сеї істотної цілі»¹⁹.

Суперечки щодо різних форм розвитку України спричинили жорстке протистояння всередині українства. Так, В.Винниченко постійно намагався знайти компроміс між вітчизняним соціалістичним рухом і більшовизмом, який йому був ближчим, аніж соціалістичне самостійництво С.Петлюри. Прихильність М.Грушевського до демократичних гасел і небажання «розколовати» російський соціалістичний рух відрізняли голову Центральної Ради від українських соціал-демократів Галичини. УЦР під його керівництвом, декларуючи статус автономії України у складі Росії, марнувала такий дорогоцінний час. Скажімо, у III Універсалі поряд із проголошенням Української Народної Республіки наголошувалося: «Не відокремлюючись від російської республіки й зберігаючи її єдність, станемо твердо на нашій землі, щоб нашими силами допомогти цілій Росії, щоб російська республіка стала федерацією рівних і вільних народів»²⁰. Автори цих слів відірвалися від реалій, адже Тимчасового уряду вже не існувало – з'явилася радянська республіка. За таких умов проголошення намірів надати допомогу буржуазній Росії й існувати разом із нею у складі ефемерної федерації означало створення єдиного фронту з російською контрреволюцією, котра, своєю чергою, міцно стояла на позиціях «єдинонеподільності». Через ці експерименти українство виявилось остаточно дезорієнтованим, селянство впало в анархію, не визнаючи будь-якої влади (Н.Махно, повстанство). У результаті незалежність України

¹⁷ *Pleterski J. Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo: Politika na domačih tleh med vojno 1914–1918. – Ljubljana, 1971. – S.244–246.*

¹⁸ *Perovšek J. «V zaželeni dežel»: slovenska izkušnja s Kraljevino SHS. – S.24.*

¹⁹ *Винниченко В.К. Відродження нації... – Т.1. – К.; Відень, 1920. – С.49.*

²⁰ Там само. – С.81.

було втрачено, боротьбу програно, а всі згадані вище безсумнівно патріоти так і не стали справжніми лідерами нації.

До революції 1917 р. український народ підійшов невідготовленим. Перш за все через несвідомість еліти, котра переважно залишалася в полоні ілюзорних ідей. Саме тому провідники Центральної Ради, Української Народної Республіки не реалізували свого історичного шансу. Роль цього етапу визвольних змагань у процесі творення української нації полягає в наступному. По-перше, було доволі швидко подолано відмінності в розвитку різних частин України. Свідченням цього став Акт злуки УНР та ЗУНР (22 січня 1919 р.), який яскраво продемонстрував, що попри історичні особливості українці уявляли себе єдиним цілим, спільнотою. Проблема регіональної відмінності була вельми складною. На думку Р.Шпорлюка, процеси творення нації у складі імперій Романових та Габсбургів настільки різнилися, що навіть поставало питання: Україна – це одна нація чи дві? Адже самих лише спільних етнічних коренів чи мови замало. Австрійці та німці теж мають спільні етнічні корені, однак через належність до різних держав упродовж тривалого історичного часу створили різні нації. Проте на початку ХХ ст. українська інтелігенція свідомо висунула гасло соборності України та наполегливо працювала над створенням єдиної мови, єдиного культурного, а згодом і політичного простору²¹. Це, безумовно, визначне досягнення. Українці Росії та Австро-Угорщини стали єдиною нацією не тому, що розмовляли однією мовою – вони почали розмовляти однією мовою тому, що спочатку вирішили стати єдиною нацією. По-друге, безумовним досягненням на етапі визвольних змагань стало те, що об'єднаний народ дійсно почав уявляти себе нацією (раніше такими категоріями оперувала тільки інтелігенція). І це усвідомлення дійшло такого рівня, що й більшовики не могли його зігнувати, визнавши українців як окрему націю, погодившись на створення квазідержавності у вигляді УРСР та власної радянської еліти. По-третє, досвід існування УНР став великим уроком для української нації. Після цього сумнівів щодо необхідності власної держави у суспільстві вже не виникало. Дискусії велися лише про її форму. УРСР насправді стала реальною наступницею УНР, виробляла у широких верств населення звичку до національних державних інститутів і державної символіки, наповнювала патріотизм не лише етнічним, але й державницьким змістом. Інша річ, що самі більшовики при створенні української радянської республіки такої мети аж ніяк не мали.

У Словенії процес націєтворення йшов своїм шляхом. Під проводом клерикального та соціалістичного таборів тут теж відбувалася боротьба за самосвідомість і визнання словенців окремою нацією, що має право на незалежне існування. Словенці опинилися під франкською/австрійською владою ще в ХІ ст. Мало хто в Європі знав, що вони мають свою державотворчу традицію та чіткі етнічно-мовні обшири. Тому на Паризькій мирній конференції, яка визначила кордони Королівства СХС і таким чином визнала це нове державне утворення на міжнародному рівні, словенсько-австрійська

²¹ Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX ст. – С.159–167.

війна початку 1919 р. та будь-які намагання словенської частини делегації перешкодити поділу народу між чотирма країнами не мали жодного успіху. Словенські землі стали лише спірною територією, стратегічно важливою для контролю над Адріатикою. Примор'я з Трієстом (340 тис. словенців) опинилися у складі Італії; Каринтія (640 тис.) – в Австрії; частина Прекмур'я, Пораб'є – в Угорщині; до складу Королівства СХС, що його світ сприймав як розширену Сербію, увійшла решта 60% словенських земель та населення.

Процес словенського державотворення було припинено на ранньому етапі, коли тільки почалося формування національних органів влади у рамках повної автономії та боротьба за воз'єднання всіх словенців у кордонах південнослов'янської держави. Цей короткий період мав позитивні наслідки для словенської ідентичності. Чітко окреслилися стратегічні цілі й тактичні завдання національної політики на століття вперед; визначилися сили, які неухильно дотримувалися програми збереження словенського народу від «розчинення». Головне своє завдання національно орієнтовані політики та культурні діячі бачили у захисті рідної мови, історичних доказів державотворчої традиції. У 1920–1929 рр. Словенська народна партія під проводом А.Корошеця вела політичну боротьбу проти національної уніфікації, що провадилася в Королівстві СХС від моменту його проголошення, була закріплена Відовданською конституцією 1921 р. й визначала словенців, хорватів і сербів «племенами» «триєдиного югославського народу». Після внутріпартійної дискусії 1923 р. на національні позиції перейшла й нелегальна Комуністична партія Югославії²².

1928–1929 рр. стали рубіжними у процесах націєтворення як словенців, так і українців. Політична криза 1928 р., пов'язана з убивством відомого політика С.Радича, і переворот 6 січня 1929 р. в Югославії призвели до встановлення авторитарного режиму, ліквідації залишків демократії та посилення у країні процесів централізації й національної уніфікації. Своєю чергою, перехід радянського тоталітарного режиму в 1928–1929 рр. до політики денационалізації, російщення й репресій, до фізичного винищення національної інтелігенції та, згодом, геноциду українського народу в 1932–1933 рр. – усе це перевело боротьбу національно-орієнтованої громадськості обох народів із політичної площини в культурно-освітнянську.

Як бачимо, національна ідея для українців у міжвоєнний період у умовах розподілу між кількома державами стала доволі ясною. Словенці теж були поділеними на чотири частини, а приблизно 60% їх мали деяку подобу власної державності в рамках Королівства СХС, що було відображено принаймні в назві цієї країни. Як словенці, так і українці опинилися у складі знов-таки поліетнічних утворень. Це, з одного боку, уповільнювало процеси націєтворення, але з іншого – давало можливість розвитку власних еліт, які

²² *Pleterski J.* Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v teoriji in politiki KPJ–KPS // *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja.* – 1967. – Št. 1/2. – S.277–316; *Perović L.* Dve koncepcije jugoslovenske države u shvatanjima jugoslovenskih komunista u debati 1923 godine // *Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923: dokumenti o oblikovanju federativnega nacionalnega programa KPJ / Ur. J.Perovsek, J.Prunk, J.Pleterski.* – Ljubljana, 1990. – S.9–38; *Perovšek J.* Samoodločba in federacija: slovenski komunisti in nacionalno vprašanje 1920–1941. – Ljubljana, 2012. – S.72–108.

очолили національні рухи не тільки всередині СРСР та Югославії, але й у діаспорах (українській – із 1920-х рр., словенській – із 1945 р.).

Після закінчення Першої світової війни й виникнення у Центрально-Східній Європі нових держав найкращі умови для подальшого політико-економічного та національно-культурного розвитку мали словенці, котрі жили в Югославії. Проте й вони, хоч і не так важко, як їхні співвітчизники в Італії, Австрії та Угорщині, зіткнулися з новими викликами. Національний унітаризм і державна централізація Королівства СХС/Югославії знову поставили у центрі уваги словенську проблему. Більшість словенців, провідна Словенська народна партія (СНП) підтримували у цьому питанні автономістсько-федералістський напрям, натомість прихильники югославського унітаризму (ліберали) залишалися в меншості.

Словенські вимоги автономії в «першій Югославії» (1918–1945 рр.) було реалізовано лише частково: у 1927–1929 рр. в рамках діяльності Люблянської та Мариборської обласних скупщин (органи представницької влади), коли вони під керівництвом СНП здійснювали управління соціально-економічними та освітньо-культурними справами. Однак до реалізації всеосяжної програми створення національної словенської держави з власними парламентом, урядом було ще далеко. Відповідні зусилля СНП провадила у Дравській бановині (адміністративно-територіальна одиниця Королівства Югославія, що включала територію Словенії), але у зв'язку із воєнною загрозою ця діяльність перервалася.

У «першій Югославії» словенці також дуже активно працювали в галузі культури. У новій державі зникли всі політичні перешкоди, що їх вибудовував австрійський націоналізм у габсбурзькій імперії, та склалися набагато сприятливіші умови для розвитку словенської культури. Найбільш важливим досягненням цього часу стала словенізація освіти, а також створення першого національного університету в Любляні (1919 р.). Розвиток словенської культури в рамках югославської держави перевищив усі попередні (до 1918 р.) досягнення. У «першій Югославії» словенці не добилися головної національно-політичної мети – автономії, але це компенсувалося корисними здобутками південнослов'янської спільноти, адже, окрім культурно-освітньої сфери, значного прогресу вдалося досягти в економіці, а словенський політичний фактор став одним із головних у тодішній державній політиці. Усе це сформувало доволі міцне підґрунтя майбутньої незалежності²³.

Сімдесятилітнє перебування українців у складі такого утворення, як УРСР, за всіх бід, катастроф, репресій, мало принаймні деякі позитивні наслідки. По-перше, відбулося воз'єднання етнічних земель під однією, нехай і квазідержавною, юрисдикцією. По-друге, сформувалися структури й інституції, котрі в умовах ослаблення центральної влади стануть важливим чинником мирного та легального національного самовизначення. По-третє, склалася місцева квазідержавна еліта. Коли керівна роль КПРС зійшла

²³ *Perovšek J. Temeljne značilnosti političnega in kulturnega življenja Slovencev v prvi Jugoslaviji: 1918–1941.* – Ljubljana, 2011. – S.15–20.

нанівець, а натомість посилювалося значення доти цілковито декоративних рад, Л.Кравчук, один із республіканських партійних ідеологів, зумів перетворити Верховну Раду УРСР на інструмент національного самовизначення та, водночас, нейтралізації місцевих комуністичних ортодоксів. Безумовно, динаміка тодішніх процесів породила б фігуру, подібну Л.Кравчукові, навіть якби його самого й не було²⁴. Для української нації на той момент це стало такою ж вимогою часу, як у 1918 р. Т.Г.Масарик – для чехів або Ю.К.Пілсудський – для поляків. По-четверте, серед різноетнічного населення УРСР за довгі десятиріччя радянської влади виробився певний «республіканський» патріотизм, котрий міг лягти в основу спільної національної ідентичності громадян України.

Подібні процеси відбувалися й у словенському суспільстві в період «другої Югославії» (1945 – початок 1990-х рр.): формування науково-культурної еліти та зрощення її з політичною (історик і політик Я.Плетерський), піднесення національної самосвідомості в 1980-х рр., провідна роль Компартії Словенії на чолі з М.Кучаном у процесах децентралізації Союзу комуністів Югославії тощо. Обидві квазідержави (УРСР і Соціалістична Республіка Словенія) у складі своїх полінаціональних федерацій (СРСР та Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія) були найбільш розвинутими в галузі наукомістких технологій, промисловості, економічно підтримували решту регіонів. Україна, крім того, справедливо вважалася радянською житницею.

Як бачимо, в українському й словенському суспільствах відбувалися подібні націєтворчі процеси. Хоча державна незалежність України та Словенії (1991 р.) і не стала прямим результатом збройної боротьби, проте вона аж ніяк не була «подарунком». Підготовлена визвольними змаганнями першої половини ХХ ст., загалом вона стала логічним продовженням тривалого процесу націєтворення в обох країнах. Як УРСР, так і СРСР проголосили незалежність улітку 1991 р., здобувши її безкровно. Інші народи не мали за спиною такого багажу, тож не змогли повною мірою скористатися винятковими обставинами 1991-го року. Їм довелося пройти через криваві заворушення, громадянські війни та розколи (Молдова, Грузія – у СРСР, Хорватія, Боснія й Герцеговина, Косово – у СФРЮ).

Таким чином, творення української та словенської націй, незалежно від тривалості, інтенсивності й конкретних історичних обставин цього процесу, відбувалося за спільним для всіх європейських націй сценарієм. Українська специфіка полягала хіба що у формах реалізації. Словенська ж характеризувалася незавершеністю процесів возз'єднання народу в єдиній державі. Якщо словенці Примор'я (в Італії), Каринтії (в Австрії) та Пораб'я (в Угорщині) зберігають національну ідентичність, але не мають права на об'єднання з основним масивом народу в єдиній державі, постає питання: чи можна вважати словенців у Словенії етносом, який завершив свій шлях до повноправної нації, залишивши поза цим процесом майже половину

²⁴ Жулинський М. Українська національна ідея в ідеологічній системі державотворення // Голос України. – 1995. – 23 листопада.

співвітчизників, що мешкають у відрізаних від Словенії землях? Як окреслити частину словенського народу, котру було поділено між трьома іншими державами, майже впродовж століття вона піддавалася італізації, онімеченню та мадяризації й не брала участі в національному державотворенні – національна меншина чи вже окрема нація? Узагалі, що таке в наш час, на початку ХХІ ст., «європейська нація»? Етнополітична історія Балкан та Європи загалом ставить багато подібних питань, які вимагають нового осмислення. Безперечно, сам процес націєтворення не має завершення – він має початок, однак кінець творення нації настає лише разом із кінцем самої нації.

This article deals with the development of the national idea by comparing the processes of state-building and nation-building in Slovenia and Ukraine. The common historical processes in the Ukrainian and Slovenian lands within the borders of the Austro-Hungarian Empire are concerned, as well as chronological and content similarity of historical processes towards independence in both countries during this period. The social processes, stages, moving forces, forms, methods, the fate of some participants of the national liberation struggle of both peoples are researched. The factors of formation of Slovenian national idea in conditions of the prepotency of the yugoslavism are described.

Keywords: *Ukraine, Slovenia, national idea, nation-building, Ukrainian nation, Slovenian nation.*

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.1 : 303.446.4

Ю.Ю.КУЦЕНКО*

ПОСТАТЬ І СПАДЩИНА М.ДРАГОМАНОВА В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: СТЕРЕОТИПИ Й КАНОН

Аналізується формування у драгомановознавстві стереотипів вивчення поста-ті й наукового доробку відомого українського вченого та громадсько-політичного діяча другої половини ХІХ ст. Досліджуються причини, шляхи складання канону драгомановознавства, а також його сутність.

Ключові слова: Драгоманов, українська історіографія, стереотип, канон, драгомановознавство.

Михайло Петрович Драгоманов (1841–1895 рр.) посідає унікальне місце в історії української гуманітаристики. Його історична концепція та політологічна теорія стали синтезом численних європейських наукових і політичних ідей, які він сприйняв передусім під час трирічного перебування у закордонному відрядженні на початку наукової кар'єри. Оригінальне політологічне вчення М.Драгоманова було популярним серед представників політичних партій початку ХХ ст. – від конституційних демократів до українських більшовиків. Це дозволило деяким сучасним історикам та політологам назвати його засновником української політології¹. До того ж політична орієнтація М.Драгоманова залишається невизначеною – ліберал, радикал і т.п.

Потрібно пам'ятати активну позицію М.Драгоманова в українському громадському та культурному житті, а також під час перебування в еміграції. Особливої уваги заслуговують його боротьба проти посилення радикальних

* Куценко Юлія Юріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету
E-mail: julik337@gmail.com

¹ Українська державність у ХХ ст.: історико-політологічний аналіз. – К., 1996. – С.6; Вступ до політології: Екскурс в історію правничо-політичної думки. – К., 1998. – С.315, 325; Світова класична думка про державу і право. – К., 1999. – С.332–337; *Потульницький В.А.* Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). – К., 1992. – С.24; *Його ж.* Теорія української політології. – К., 1993. – С.67–68, 71, 81–82; *Хруцький А.* Два українські анархісти: Михайло Драгоманов та Нестор Махно [Електронний ресурс]: <http://www/ditext.com/chrucky/makhno.html>

терористичних організацій народницького руху, підтримка ним створення політичних партій у західноукраїнських землях та ін. Слід згадати і про широке коло дослідницьких зацікавлень М.Драгоманова у царині історії, етнографії, етнології, фольклористики, культурології, літературознавства тощо. Творча спадщина мислителя оцінюється щонайменше у 2000 праць².

Постать і доробок М.Драгоманова спричинили різнопланові рефлексії дослідників, публіцистів, громадських діячів. Учений у них постає «космополітом» та «інтернаціоналістом», «лібералом» і «соціалістом», «конституціоналістом», «федералістом», «поступовцем», «еволюціоністом», «державником» та «анархістом», прихильником протестантизму й «атеїстом». Згадаймо вислів В.Липинського: «Бо єсть в історії не один, а кількох Драгоманових»³. Хоч автор мав на увазі хитання М.Драгоманова поміж різноманітними політичними доктринами, ці слова також влучно характеризують його психологічні особливості та історіографічні образи.

Усе це поклато початок формуванню в українській гуманітаристиці нового напрямку – драгомановознавства. Попри те, що сам цей термін неусталений, згаданий напрям у вітчизняній історичній науці існує й розвивається. Про це свідчить обсяг бібліографії драгомановознавчих праць – понад 1000 позицій, публікація джерел про життя та діяльність мислителя, підготовка й захист кандидатських, докторських дисертацій із драгомановознавчої проблематики.

На перший погляд, дослідники охопили всі найважливіші проблеми: формування наукових і політичних уподобань історика; його навчання та науководослідну діяльність у Київському університеті; громадську просвітницьку роботу у західноукраїнських землях; обставини звільнення з університету та виїзд за кордон; життя, творчість і видавничу діяльність в еміграції; педагогічну та фольклористичну працю в останні роки життя у Софії. Утім окремі питання залишаються. Так, висвітлюючи женецький період життя М.Драгоманова, автори зважають передусім не на наукове чи суспільне значення його діяльності, а на питання напівміфічної співпраці з представниками російського масонства⁴.

Наукова спадщина вченого займає другорядні позиції серед дослідницьких завдань драгомановознавців, бібліографія використовуваних фахівцями його праць не розширюється. Це, безсумнівно, відбивається на розумінні цінності наукового доробку, що особливо стосується антикознавчих і фольклористичних студій, які все ще недостатньо відомі в українській історичній та етнологічній науках. Лише в останні роки ці проблеми стали предметом спеціального розгляду, але все ж це не вплинуло суттєво на загальні тенденції розвитку

² *Круглашов А.* Небезпечний українофіл? Русифікатор? Сепаратист? // *Трибуна*. – 1991. – №9. – С.29; *Пинчук Ю.А.* Драгоманов Михайло Петрович // *Енциклопедія історії України*. – Т.2: Г–Д. – К., 2004. – С.458; *Чернихівський Г.І.* Михайло Драгоманов на Кременеччині // *Прапор перемоги*. – 1971. – 16 вересня. – С.4; *Його ж.* Вперше на Україні: [Респ. конф. у Києві з нагоди 150-річчя від дня народж. М.Драгоманова] // Там само. – 1991. – 8 червня. – С.4.

³ *Лисяк-Рудницький І.* Михайло Драгоманов і його місія // *Сучасність*. – 1979. – Ч.3 (219). – С.113.

⁴ Див., напр.: *Антонович М.* М.П.Драгоманов і «Вільне слово» (на базі таємних австрійських документів) // *Український історик*. – 1978. – Ч.4. – С.41–58; *Богучарский В.* Земский союз или Священная дружина? // *Русская мысль*. – 1912. – №9. – С.74–120; *Его же.* По поводу одной исторической справки // *Современник*. – 1913. – №4. – С.261–267; *Ефремов С.* О том, что было и чего не было (по поводу воспоминаний г. Дейча) // *Украинская жизнь*. – 1915. – №10. – С.55–64, №11/12. – С.101–113; *Засулич В.* «Вольное слово» и эмиграция // *Современник*. – 1913. – №6. – С.179–191 та ін.

драгомановознавства⁵. Особливості характеру М.Драгоманова також розглядалися в історіографії. Цей важливий елемент загального образу вченого побіжно згадувався в контексті висвітлення його впливу на тих, кого традиційно називають його учнями й послідовниками – Леся Українка, М.Павлик, І.Франко⁶.

Неослабна увага дослідників до постаті та спадщини М.Драгоманова призвела до цілком передбачуваних наслідків, адже в науковому середовищі відносно перших, знакових осіб часто формуються певні стереотипи сприйняття та вивчення. Іноді це перетворює їх на, так би мовити, «недоторканих», що заважає подальшому розвитку знань і не сприяє повнішому вивченню життя та творчості. На кожному з етапів розвитку драгомановознавства діяли певні чинники, які спричинили «стереотипізацію» вивчення постаті та діяльності М.Драгоманова. Це стало причиною існування стереотипів сприйняття особи, спадщини вченого, а також певного канону драгомановознавчих праць. Тим самим справжня цінність та актуальність його наукового доробку залишається для українства дещо закритими. Аналіз питання формування стереотипів і канону у драгомановознавчій історіографії дозволить зрозуміти проблеми, котрі постали перед сучасними дослідниками, визначити пріоритети подальших студіювань.

Формування у вітчизняній гуманітаристиці стереотипів щодо постаті та спадщини М.Драгоманова на перших етапах було пов'язане з різними факторами. Конструювання власного життя самим істориком стало одним із перших. Саме у своїй автобіографії він уперше висловив думку про власну «немодність» («Для того, щоб мати слухність у майбутності, треба в певні хвилини уміти зважитися стати немодним»)⁷. Теза про «немодного» М.Драгоманова стабільно зустрічається у спеціальних розвідках незалежно від політичної кон'юнктури чи наукових зацікавлень дослідника.

У подальшому процес формування стереотипів зумовлювався глорифікацією постаті М.Драгоманова на некрологічному етапі. Важливим фактором у цьому процесі стало масштабне відзначення у Львові 30-річного ювілею творчої та громадської діяльності мислителя, яке сам він називав панахидою по собі⁸. Некрологічний етап розвитку драгомановознавства став важливим у процесі кристалізації історіографічних образів історика⁹. Оскільки

⁵ Лагодзінський В.В. Антикознавчі студії М.П.Драгоманова: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2014. – 16 с.; Гарнага В. Вплив В.Я.Шульгіна на формування М.П.Драгоманова як дослідника історії стародавнього світу // Каразінські читання (історичні науки): [Тези доп. 63-ї Міжнар. наук. конф., м. Харків, 23 квітня 2010 р.]. – Х., 2010. – С.81–82; Його ж. Антикознавча спадщина Михайла Драгоманова в контексті європейської та української історіографії // Історична наука, історична пам'ять та національна свідомість модерної доби в Україні, Білорусі та Польщі / Упор. В.В.Масненко, Ю.П.Присяжнюк. – Черкаси, 2011. – С.77–81; Його ж. Археологічні дослідження в Римі у XIX ст.: внесок М.П.Драгоманова в історіографію проблеми // Шості Богданівські читання: Мат. Всеукр. наук. конф. – Черкаси, 2011. – С.50–52; Його ж. Концепція всевітньої історії у творчій спадщині М.П.Драгоманова // Чорноморський літопис. – Вип.3. – Миколаїв, 2011. – С.95–100.

⁶ Див., напр.: Денисюк І.А. Михайло Павлик. – К., 1960. – С.12–22; Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. – К., 2007. – С.339–346; Гирич І.Б. М.Грушевський і І.Франко: до історії взаємин // Український історичний журнал. – 2006. – №5 – С.35–67 та ін.

⁷ Драгоманов М. Автобіографія // Самі про себе: Автобіографії видатних українців XIX-го ст. / Ред. Ю. Луцький. – Нью-Йорк, 1989. – С.139.

⁸ Див.: Атанасов П. Неспокійне серце // Жовтень. – 1964. – №5. – С.102.

⁹ Куценко Ю. Некрологічний образ М.Драгоманова як етап формування історіографічних образів вченого // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету

сам М. Драгоманов з об'єктивних причин не міг бути присутнім на заходах у Львові, на його ім'я до Софії було надіслано велику кількість вітальних телеграм і листів. Саме вони закладуть певні стереотипи, що й до сьогодні успішно побутують у драгомановознавчих дослідженнях: вельмишановна людина, що присвятила себе справі визволення власного народу; популяризатор української ідеї в європейському інтелектуальному середовищі; відкрив своїм співвітчизникам шлях до політичної свободи та розвитку, що виведуть Україну на європейський рівень; політичний вигнанець; учитель української молоді; попри нерозуміння громадськості, непохитно стоїть на обраному шляху за гідне майбутнє своєї Батьківщини тощо. Відзначалася також глибина й наукова значущість його досліджень, що є еталоном наукових дослідів для колег і студентів. М. Драгоманов – взірець для багатьох людей не тільки як науковець, викладач та безкомпромісний борець за правду, але і як людина – чесна, принципова, добра. Це – приклад духовного та фізичного страдника, уважного до чужого болю, долі Батьківщини, свого народу й загальнолюдської правди. Він залишив духовний заповіт для своїх нащадків: у жодних умовах не поступатися моральними принципами та понад усе любити свій народ, поєднуючи це з любов'ю до інших народів¹⁰. Подібні висловлювання, що узагальнюють основні історіографічні оцінки постаті та спадщини М. Драгоманова, стали в подальшому чи не обов'язковим елементом переважної більшості драгомановознавчих публікацій, утверджуючи стереотипи в історичній науці.

Під час відзначення згаданого ювілею було закладено ще один характерний стереотип – використання на адресу М. Драгоманова красномовних вербальних характеристик. Так, уже на некрологічному етапі з'явилася одна з найбільш усталених в українській історіографії, що й досі залишається в активному арсеналі драгомановознавства – «апостол правди і науки» (з листа-привітання краківських академіків-радикалів)¹¹. Згодом з'являлися нові характеристики, причому вони не витісняли попередні, а доповнювали наявний термінологічний інструментарій.

Одним із перших до цього долучився послідовник М. Драгоманова та його найближчий учень – М. Павлик, котрий активно послуговувався такими визначеннями: «ідеал науковості», «більше вчений, ніж політик», «борець за щастя народу», «українець, не зрозумілий іншими»¹². До цих характеристик із часом додалися: «апостол правди і науки» (С. Єфремов), «джерело світла та великий вчитель» (О. Луначарський), «творець історії» (Ф. Рудницький), «український Герцен» (Б. Кістяківський)¹³. У період Української революції 1917–1921 рр. з'явилися: «вчитель українства та провидець майбутнього» (І. Свенціцький); «сумління нації, вчений світового рівня з невеликою кількістю наукових

імені Володимира Гнатюка: Серія: Історія. – Вип. 2. – Ч. 2. – Тернопіль, 2013. – С. 126–130.

¹⁰ М. П. Драгоманов: 1841–1895: Сто юбилей, смерть, автобіографія і спис творів / Зладив і видав М. Павлик. – Л., 1896. – С. 3–130, 162–195.

¹¹ Там само. – С. 3.

¹² Павлик М. М. Драгоманов як політик. – Л., 1911. – С. 6, 39; *Його ж. Пам'яті М. Драгоманова*. – Чернівці, 1902. – С. 3, 22, 34, 38.

¹³ Єфремов С. Апостол правди і науки // Рада. – 1908. – № 131. – С. 1–3; Луначарський А. Шевченко і Драгоманів // Дзвін. – 1914. – Кн. III. – С. 148; Рудницький Ф. М. Драгоманов // Житє. – 1914. – Вип. 2. – С. 34–41; Кістяковський Б. М. П. Драгоманов по его письмам // Русская мысль. – 1911. – Кн. 9. – С. 137; Кістяківський Б. Вибране. – К., 1996. – С. 279.

праць», «антихрист критики, але з великою любов'ю до людей» (автори збірки «Пам'яті М.Драгоманова»); «творець історії», «український Герцен», «євангелійський камінь сучасної України», «будитель України» (Я.Довбищенко); «правдолюб й українофіл», «пропагатор України в Європі», «невтомний борець за українську справу», «геній України» (С.Русова); «велетен духу» (М.Галушинський)¹⁴. Представники критичної традиції висвітлення постаті та спадщини М.Драгоманова також доповнили інструментарій драгомановознавства доволі показовими визначеннями: «письменник з репутацією вченого», «самозваний представник українського соціалізму», «літературний Нарцис», «удаваний охоронець чистоти соціалізму», «Іуда», «фальсифікатор, наклепник, спотворювач» (В.Черкезов)¹⁵. Від російських революціонерів за емоційністю не відставали представники оунівської еміграції: «шайтан», «софійський Мефісто», «найнятий адвокат диявола» (М.Мухін); «Гав-Гав Драгоманов», «пророк з Гадячого й Женеви», «Сусанін для України», «червоний Мефісто з гострими чортячими московськими рогами над українською маскою» (К.Подольнин); «покійник, якому не дають вмерти» (Р.Бжеський)¹⁶. Використання як хвалебних, так і зневажливих характеристик надавало студіям зайвої емоційності, подеколи відволікаючи навіть від основного змісту.

Характеристики М.Драгоманова у працях В.Леніна – ще один стійкий стереотип, закладений уже в радянський період. Деякі сучасні дослідники користуються усталеним кліше про те, що ленінська критика драгоманівського погляду на вирішення національного питання визначила розвиток драгомановознавства в радянській історичній науці¹⁷. Позитивно оцінюючи думки М.Драгоманова з приводу земств, В.Ленін уважав, що національне питання він розглянув несистемно та навіть вніс плутанину у спробі його роз'яснення. Саме по суті цієї проблеми В.Ленін назвав М.Драгоманова «націоналістичним міщанином»¹⁸. Історіографічна ситуація в радянському драгомановознавстві засвідчує, що насправді ця критика суттєво не позначалася на кількості (нараховується більше сотні драгомановознавчих студій радянського періоду), формах і змісті спеціальних розвідок. Це підтверджується працями, присвяченими цій проблемі. Тим більше, що їх за радянські часи вийшло небагато, а посилання на В.Леніна не надто численні. Акцентуючи на суперечливості та невитриманості світоглядної позиції М.Драгоманова, радянські дослідники не

¹⁴ *Свенціцький І.* Драгоманов і Галичане. – Л., 1922. – С.5, 7; *Пам'яті М.Драгоманова: 1895–1920.* – Х., 1920. – С.29–30, 33–34; *Довбищенко Я. М.П.* Драгоманов. – Х., 1918. – С.3–4, 7; *Русова С.* М.Драгоманів: 1841–1895. – К., 1918. – С.5, 24, 44–45; *Галушинський М.* М.Драгоманов – ідеолог нової України. – Л., 1921. – С.6.

¹⁵ *Черкезов В.* Драгоманов из Гадяча в борьбе с русскими социалистами. – Женева, 1881. – С.5, 19, 30, 34, 40.

¹⁶ *Мухін М.* Иван Франко як критик Драгоманова // *Визвольний шлях* (Лондон). – 1956. – №8. – С.885; *Його ж.* В путях шайтана // Там само. – 1960. – №9; *Його ж.* Драгоманов без маски // Там само. – 1962. – №3. – С.268; *Подольнин К.* З минулих літ // Там само. – 1953. – №12. – С.28; 1954. – №1. – С.103; *Бжеський Р.* Покійник, якому не дають вмерти. – [Б.м.], 1946. – 71 с.

¹⁷ *Шудря М.* Українець із ленінським тавром націонал-міщанина // *Молодь України.* – 1994. – 26 липня. – С.3; 28 липня. – С.4.

¹⁸ *Ленін В.И.* Критические заметки по национальному вопросу // *Его же.* Полное собрание сочинений в 50-ти т. – Изд. 5-е. – Т.24. – Москва, 1969. – С.144.

вважали критику її В.Леніним безапеляційною¹⁹. У Центральному державному історичному архіві України у Львові зберігається лист сина М.Драгоманова Світозара до академіка К.Студинського, в якому висловлювалося прохання захистити пам'ять батька від спотворень і фальсифікацій. Як приклад автор наводив твори М.Мухіна й Д.Донцова та вважав подібну ситуацію в радянській науці неприпустимою, адже це зближувало радянських авторів із ретроградною позицією націоналістів, при тому, що В.Ленін цілком позитивно оцінив діяльність його батька²⁰. Тож можна стверджувати, що даний стереотип невідповідний реальній історіографічній ситуації в радянському драгомановознавстві. Утім він і надалі побутує у працях.

Неможливо оминати увагою стереотип, закладений зарубіжними українськими дослідниками, котрий стосується впливу політичної концепції М.Драгоманова на історичні події в українських землях 1917–1921 рр. Політичні невдачі Центральної Ради, державницьких теорій П.Скоропадського й С.Петлюри спотворили не тільки перспективи майбутнього України, але й змусили шукати винних у цих поразках. Саме вплив ідей М.Драгоманова став фатальним для визвольних змагань українців. Намагання тогочасних політиків утілити у життя його політичну теорію призвели до поразки національного руху й перемоги більшовиків. Некритичне ставлення М.Грушевського до концепції М.Драгоманова, нерозуміння її справжньої політичної орієнтації стали причиною краху незалежності²¹. Проте, попри твердження про нібито визначальний вплив політичної теорії М.Драгоманова, його відповідальність за поразку тощо, більшість дослідників у цілому не погоджується з ними²². О.Салтовський наводив слова О.Лотоцького: «Молодь 80-х та 90-х років дивилася на Драгоманова як на учителя, пророка, вождя, [...] драгоманівство було

¹⁹ *Сарбей В.Г.* Антицарська публіцистика М.Драгоманова і ставлення до неї основоположників марксизму-ленінізму // Український історичний журнал. – 1966. – №9. – С.23–35; *Його ж.* Про вираз «внутрішні турки» у В.І.Леніна // Радянське літературознавство. – 1967. – №8. – С.81–83; *Его же.* К вопросу об отношении В.И.Ленина к публицистике М.П.Драгоманова // Революционное и общественное движение в России XIX в. – Воронеж, 1968. – С.58–59; *Романченко І.* В.І.Ленін про М.П.Драгоманова // Жовтень. – 1969. – №4. – С.90–94; *Дьяков В.А.* В.И.Ленин об освободительном движении в Польше и его оценке М.Драгомановым // Ленин и Польша: Проблемы, контакты, отклики. – Москва, 1970. – С.67–110; *Чернишов А.* Проти вульгаризаторського спрощення і схематизму // Вітчизна. – 1956. – №11. – С.155–157; Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії. – К., 1969. – С.89–91.

²⁰ Див.: Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф.362. – Оп.1. – Спр.288. – Арх.9–10.

²¹ *Чехович К.* Шкідливі думки М.Драгоманова. – Перемишль, 1938. – С.5, 21; *Донцов Д.* Підстави нашої політики. – Відень, 1921. – С.143; *Бжеський Р.* Покійник, якому не дають вмерти. – С.42, 64–70; *Мухін М.* В пугах шайтана // Визвольний шлях. – 1960. – №10. – С.1143–1154; 1960. – №11. – С.1204–1218; *Антонович М.* [Рец.]: Hornowa E. Problemy polskie w twórczości Michała Drahomanova, Wrocław, 1978, 195 s. // Український історик. – 1979. – №1/4. – С.150; *Климишин М.* Шевченко і Драгоманів і їхній вплив на події в Україні в 1917–1920 рр. // Визвольний шлях. – 1989. – №12. – С.1459, 1463; *Салтовський О.І.* Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ ст.) [Електронний ресурс]: litopys.org.ua/salto/salt08.htm

²² *Андрусак Т.Г.* Шлях до свободи (М.Драгоманов про права людини). – Л., 1998. – С.94–99; *Сарбей В.Г.* До поглядів М.П.Драгоманова на національне питання // Український історичний журнал. – 1991. – №9. – С.61; *Комзюк Л.Т.* Драгоманівська конституційно-правова концепція політичної самостійності України і ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. юр. наук. – Х., 1998. – С.19–20; *Хорковський Р.* Основні ідеї Драгоманова, Липинського, Донцова і Липи // Юрій Липа: голос доби і приклад чину. – Л., 2001. – С.363.

її катехізисом. Але молодь дальшого покоління вже переросла Драгоманова, його поклони перед московськими богами [...] вже не викликали співчуття серед новітньої молоді»²³.

Один із найбільш усталених у драгомановознавстві стереотипів – про кількість праць історика й мислителя. Уже згадувалося про 2000 студій, що їх деякі дослідники визначають саме як наукові²⁴. Утім на сьогодні подібні твердження не підкріплено бібліографічно. Наявні переліки є радше не бібліографіями праць М.Драгоманова, а бібліографіями публікацій його робіт²⁵. У складеному М.Павликом під час видання ювілейної збірки 1896 р. реєстрі нараховується всього 367 позицій. До того ж сам автор наголошував, що він далеко неповний і подеколи неточний²⁶. У бібліографії М.Мороза на 1895 р. налічувалося вже 476 позиції, які у цілому повторюються в бібліографії 2011 р.²⁷

Складання канону драгомановознавства пов'язано насамперед із кристалізацією в гуманітаристиці кінця XIX – початку XX ст. певної кількості історіографічних традицій: апологетичної М.Павлика, критичної І.Франка, позитивно-нейтральної Лесі Українки, різко негативної, закладеної російськими революціонерами та продовженої в розвідках зарубіжних українських дослідників. Аналіз драгомановознавчих публікацій засвідчує, що основною за проблематикою та стилем праць стала позитивно-нейтральна традиція. Сутність її полягає в нейтральності формулювань, наявності критики, перевазі аналізу над емоціями, спробі аргументувати висновки не гаслами, а студіями й епістолярієм самого М.Драгоманова. Фактично канон драгомановознавчих праць заклала невелика, але комплексна розвідка С.Русової, котра вийшла друком у революційний період, коли ім'я М.Драгоманова набуло особливого значення²⁸. Ця публікація не претендувала на статус наукової: своїм завданням її авторка традиційно визначила ознайомлення широкого загалу зі спадщиною історика, не заглиблюючись в його політичну філософію чи аналіз наукових досліджень. У подальшому не тільки розвідки популярного характеру, але й наукові дослідження в переважній більшості повторювали схему С.Русової:

1. Стандартний виклад матеріалу. Як правило, подається біографія з більшою або меншою деталізацією в контексті доби та акцентуванням на знакових подіях. Серед останніх найчастіше акцентувалося цькування М.Драгоманова в університеті перед звільненням, обставини самого звільнення, період перебування в еміграції, останні роки життя у Софії. Деталізація як правило залежала не стільки від предмета конкретного дослідження, як від його рівня – монографія, стаття чи публікація популярного характеру.

2. Мету студії обумовлювала насамперед необхідність ознайомлення широкого загалу з особою та науковим і публіцистичним доробком М.Драгоманова.

²³ Салтовський О.І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX ст.) [Електронний ресурс]: litopys.org.ua/salto/salt08.htm

²⁴ Пінчук Ю.А. Драгоманов Михайло Петрович. – С.458.

²⁵ Михайло Петрович Драгоманов: Бібліографічний покажчик видань творів та критичної літератури / Укл. М.О.Мороз [Електронний ресурс]: <http://www.ditext.com/moroz/>; Відомий-невідомий Михайло Драгоманов. – К., 2011. – С.218–272.

²⁶ М.П.Драгоманов: 1841–1895: Єго юбілей, смерть, автобіографія і спис творів. – С.І–XXXIV.

²⁷ Див. прим.25.

²⁸ Русова С. М. Драгоманів: 1841–1895. – К., 1918. – 45 с.

3. Ефект своєрідної відстороненості при викладі матеріалу, намагання відійти від навішування ярликів та партійної ідеології. Натомість доволі часто використовувалися вербальні характеристики, притаманні раннім етапам розвитку драгомановознавства.

4. В абсолютній більшості студій увагу зосереджено на політичній концепції мислителя.

5. Відсутність різко критичних відгуків. Указування на вади світогляду чи діяльності М.Драгоманова не мало за мету засудити. Дослідники наголошували на тому, що все помилкове у спадщині вченого залишилося в минулому, а сучасність має справу лише з тими ідеями, що витримали перевірку часом.

6. Продовжує спостерігатися деяка невизначеність використовуваної авторами термінології («соціалізм», «атеїзм», «федералізм» М.Драгоманова).

7. Кількість праць вченого, що їх дослідники брали для аналізу, залишалася традиційною (приблизно 20 із заявлених 2000). Причому під час розгляду політичної концепції мислителя недостатньо залучаються його публікації в періодичних виданнях.

Робилися спроби подолати стереотипність у драгомановознавчій тематиці. У радянській історіографії до традиційних проблем додавалися нові: М.Драгоманов і Болгарія; М.Драгоманов та Польща; спеціальне дослідження женецького періоду життя; літературознавчі студії; М.Драгоманов і В.Ленін; шевченкознавчі студії дослідника; відтворення основ його історіософії²⁹. Сучасна українська історіографія не стоїть осторонь процесу подолання стереотипів у драгомановознавстві. Додаються нові теми (наприклад антикознавство та педагогічна проблематика), видаються архівні матеріали, проводиться робота з опублікування маловідомих праць історика. На сучасному етапі у драгомановознавстві існують такі проблеми:

1. Фактологічний, описовий характер частини студій.
2. Перехід висновків з однієї праці до іншої.
3. Подальша «забронзовілість» постаті М.Драгоманова.

4. Абсолютне переважає у сучасних спеціальних студіях позитивних оцінок персони та діяльності відомого історика й мислителя, що істотно перешкоджає процесу подолання стереотипів. Проти цього ще на початку 1990-х рр. застерігав Я.Дашкевич, наголошуючи, що оцінки спадщини М.Драгоманова в історіографії ґрунтуються не на детальному аналізі його творчості, а на принципі: «Якщо наш – отже позитивний»³⁰.

Для подолання проблеми канонів і стереотипів щодо М.Драгоманова та його творчості потрібно вирішити ряд питань. По-перше, складання нової повної бібліографії та чітке визначення щодо того, які праці М.Драгоманова слід уважати науковими, а які віднести до публіцистичних. По-друге, розширення усталеного

²⁹ Див., напр.: Романченко І. М. Драгоманов у Болгарії // Жовтень. – 1958. – №5. – С.145–151; Його ж. В.І.Ленін про М.П.Драгоманова // Там само. – 1969. – №4. – С.90–94; Дьяков В.А. В.И.Ленин об освободительном движении в Польше и его оценке М.Драгомановым // Ленин и Польша: Проблемы, контакты, отклики. – Москва, 1970. – С.67–110; Сарбей В.Г. К вопросу об отношении В.И.Ленина к публицистике М.П.Драгоманова // Революционное и общественное движение в России XIX в. – Воронеж, 1968. – С.58–59 та ін.

³⁰ Дашкевич Я. Драгоманов і Закарпаття // Ратуша (Львів). – 1991. – 2–3 жовтня. – С.4.

кола робіт історика, що традиційно піддаються аналізу у драгомановознавчих студіях. По-третє, подальше поглиблення вивчення традиційної проблематики. По-четверте, більш детальний аналіз ранніх розвідок, особливо з античної та фольклористичної тематик, із метою визначення їх наукової цінності на момент написання та з урахуванням сучасних досягнень історичної науки. По-п'яте, остаточне з'ясування проблем, пов'язаних із взаємовідносинами М.Драгоманова з тими, кого традиційно вважають його учнями (І.Франко, М.Павлик, О.Терлецький та ін.), а також із російськими масонами й видавничою роботою у часопису «Вольное слово», визначення його справжнього місця в українському громадсько-політичному житті та впливу драгомановських ідей на подальший суспільний розвиток. На часі складання інтелектуальної біографії М.Драгоманова.

Процес складання стереотипів і канону драгомановознавства був цілком логічним та природним, надто зважаючи на масштаб постаті. Оформлення стереотипів сприйняття М.Драгоманова, канону відповідних праць знайшло свій вираз у формі, проблематиці студій, використовуваних у них вербальних характеристиках, кристалізації кліше щодо постаті, діяльності, спадщини історика й мислителя. Подальше їх усталення в українській історіографії було пов'язане з доволі пасивною позицією насамперед радянських драгомановознавців у царині публікації праць ученого. Як результат – вони ставали бібліографічною рідкістю, а їхня сутність – невідомою для широкого загалу. Свій внесок у процес складання стереотипів щодо М.Драгоманова зробили автори популяризаторських розвідок із притаманною їм емоційністю, браком комплексного підходу, нехтуванням правилами наукових досліджень та ін. Тож за формою деякі драгомановознавчі студії поступово набували агіографічних рис. Відсутність критичності при висвітленні біографії, наукової та педагогічної діяльності, суспільно-політичної концепції історика, мислителя, громадсько-політичного діяча стає перепоною для подальшого розвитку драгомановознавства. До вітчизняних драгомановознавчих студій потрібно більш широко залучати розробки зарубіжних, зокрема російських, дослідників, адже, розглядаючи національне питання в Російській імперії ХІХ – початку ХХ ст., вони звертаються до спадщини М.Драгоманова, відносячи його до «українофілів»³¹. Таким чином, подолання наявних проблем відкриває для драгомановознавства подальші перспективи більш ґрунтовного й повного опрацювання відповідної проблематики.

³¹ Дмитриев М. Этнонациональные отношения русских и украинцев в свете новейших исследований [Електронний ресурс]: <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/dmitriev-1.htm>; Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина ХІХ в.) [Електронний ресурс]: www.twirpx.com/file/30921; Михутина И.В. Украинский вопрос в России (конец ХІХ – начало ХХ в.). – Москва, 2003. – 288 с.

This article analyzes the formation of stereotypes in Drahomanov study figures and scientific heritage of famous Ukrainian scientist and public figure of the second half 19 century. Investigates the causes, by means of a canon of Drahomanov study and its essence.

Keywords: Drahomanov, Ukrainian historiography, stereotype, canon Drahomanov study.

Г.О.КОРОЛЬОВ*

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ФЕДЕРАЛІСТ, ІМПЕРІАЛІСТ І ПОЛІТИЧНИЙ РЕАЛІСТ: ПОЛЬСЬКІ ІСТОРИКИ ПРО Ю.ПІЛСУДСЬКОГО ТА ЙОГО СХІДНУ ПОЛІТИКУ

Висвітлено розвиток «теми Пілсудського» під впливом різних історіографічних традицій та ідеологічних тлумачень. Аналізується формування історіографічного міфу про Ю.Пілсудського як європейського федераліста, імперіаліста чи патріота, що становить основні оцінки його постаті в польській історіографії.

Ключові слова: *Пілсудський, Польща, східна політика, федералізм, імперіалізм, реальна політика, польська історіографія.*

Міфологізація в історіографії та суспільстві сучасної Польщі життя й діяльності Юзефа Клеменса Пілсудського (1867–1935 рр.) відіграє визначальну роль у розвитку національної свідомості та в політичній консолідації. Постать першого керівника відновленої Польщі ввійшла до пантеону національних героїв, без котрих не мислиться незалежна польська держава. За популярністю Ю.Пілсудський не поступається поетові А.Міцкевичу, композиторові Ф.Шопену або Папі Римському Іванові Павлові II. Це відповідає ситуації в нинішньому польському суспільстві, де існує своєрідна кон'юнктура історичного знання, що відображається в послугуванні суспільними стереотипами, спрощенням і категоричністю історичної аргументації¹.

Нижче спробуємо розглянути формування й розвиток історіографічного міфу про Ю.Пілсудського і його східну політику без будь-якого применшення внеску керівника відродженої країни в польську історію ХХ ст. Поняття «міф», відповідно до визначення Р.Барта, розуміємо як «один зі способів позначення, міф – це форма»². Слід зауважити, що вироблення нової оцінки діяльності та переоцінка ролі очільника відновленої Польщі в європейській історіографії ще попереду.

У центрі цієї статті – сприйняття Ю.Пілсудського та інтерпретація його східної політики в дослідженнях польських істориків. Проаналізуємо формування відповідної історіографічної традиції у працях соратників і сучасників, а також еміграційних, комуністичних, сьогоднішніх фахівців. Як нам видається, істотне значення має відтворення їхнього взаємовпливу на вироблення методології історичних студіювань. Тож розглядатимемо лише системні й показові дослідження з «теми Пілсудського», які допоможуть зрозуміти формування відповідних історіографічних міфів. Методологія статті ґрунтується на історії ідей, що дозволяє показати генезис ідеологічних кліше й міфів, котрі

* Корольов Геннадій Олександрович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії Української революції 1917–1921 рр.

E-mail: hennadiukorolev@gmail.com

¹ Стобецький Р. Підсумок польської історіографії початку ХХІ століття // Критика. – 2013. – Ч.5/6 (187/188). – С.20.

² Барт Р. Миф сегодня // Его же. Избранные работы: Семиотика, поэтика. – Москва, 1994. – С.72.

відіграють значну роль в історіографічному процесі, а також впливають на нього. Представник кембриджської школи історії ідеї К.Скіннер довів, що ретельне читання/прочитання будь-якого тексту не гарантує повного розуміння його смислів, тому вивчення контексту дозволяє лише «пояснити» текст, а не зрозуміти його³.

Окреслимо основні пояснювальні моделі щодо оцінки діяльності Ю.Пілсудського, котрі залишаються панівними в польській історіографії. Перша – це його оцінка як європейського федераліста. Така позиція засновується на переконанні, що в революційній і політичній діяльності він завжди керувався патріотичними ідеями, тому державну практику Ю.Пілсудського можна пояснити на засаді європейських демократичних традицій. Прихильність до європейських ідей і річесполитського історичного досвіду відчутно впливала на ухвалення ним рішень та на провадження на чолі польської держави політичний курс загалом. Одним із таких інструментів був федералізм, що в тодішній національній історіографії представлявся як давня політична традиція польсько-литовського союзу. Власне така оптимістична візія сприяла формуванню кліше «федеративної республіки» щодо Речі Посполитої.

Відповідно до другої пояснювальної моделі Ю.Пілсудський характеризується прихованим імперіалістом. Деякі польські історики використовують це поняття у виразно позитивному контексті, що не має нічого спільного з історією імперій і тоталітарних ідеологій. Така історіографічна позиція з'явилася задля виправдання східної політики Польщі, яка мала на меті відновлення кордонів 1772 р. Ця світоглядна теза була характерною для більшості польських політичних кіл. На формуванні поглядів Пілсудського-політика позначився синдром поразки Січневого повстання 1863 р., що в ньому брав участь його батько⁴. У цьому випадку ворогом оголошувалася самодержавна або більшовицька Росія. Польсько-радянська війна розглядалася в категоріях збройного протистояння цивілізації й варварства, Заходу та Сходу. Усі ці формулювання мали ідеологічне опертя в месіанській концепції *antemurale* та неоромантичній історіографії, що пропонувала оптимістичний погляд на польську історію. Цей напрям виник на противагу краківській історичній школі, представники котрої критично оцінювали історію Речі Посполитої, а часткову відповідальність за три поділи перекладали також і на польський народ.

Третя пояснювальна модель передбачає конструктивістський підхід щодо оцінки Ю.Пілсудського у вітчизняній історії. Усе його життя й діяльність змальовуються як біографія патріота, котрий особистою харизмою, непокірністю та силою духу досяг головної мети – відновлення незалежності Польщі. Цікаво, що більшість істориків не порушують питання дослідження впливу на Ю.Пілсудського націоналізму, заперечуючи наявність у нього таких поглядів. Аргументами слугує його походження зі «східних кресів» і досвід революційної боротьби в Російській імперії. Поряд із цим патріотизм маршала оцінюється

³ Skinner Q. Meaning and Understanding in the History of Ideas // History and Theory. – 1969. – Vol.8. – №1. – P.3–53.

⁴ Iranek-Osmecki K. Powstanie Styczniowe w życiu i pracy Józefa Piłsudskiego // Niepodległość. – Londyn; Nowy Jork, 1974. – T.9. – S.6–7.

як політичний реалізм, що ґрунтувався на вірі у відродження Речі Посполитої. Остання уявлялася Ю.Пілсудським як «ідеальна Вітчизна». Наступним вагомим аргументом був фактор походження та виховання майбутнього польського лідера. Історики звертають увагу, що він народився поблизу Вільна, а тому палко бажав возз'єднання всіх польських «історичних земель», де «етнографічна Литва» займала центральне місце. Ця пояснювальна модель пропонує оцінювати діяльність Ю.Пілсудського через весь набір існуючих історіографічних інтерпретацій, однак без применшення та критики ролі його в польській історії.

Отже загальний історіографічний міф про лідера відродженої Польщі можна поділити на декілька: європейський федераліст, імперіаліст, політичний реаліст. Слід відзначити, що аналіз соціалістичних поглядів Ю.Пілсудського та його віра в марксизм залишилися темою польської комуністичної історіографії. Сучасні історики розглядають цей аспект лише на підставі виправдання його патріотичної діяльності. Зі зрозумілих причин, адже це дозволяє національній історіографії та історикам впливати на визначення напрямів відповідної історичної політики⁵.

Поряд із цим, наявність описаних пояснювальних моделей свідчить про плюралізм інтерпретацій у польській історіографії та звернення до державної традиції, культурної й політичної спадщини I і II Республік. У цьому полягає парадокс стратегій описання історії та появи історичних текстів, де Польща в мовному й національному вимірах ототожнювалася з Річчю Посполитою⁶. Таке привласнення історичних фактів, явищ і постатей відіграє значну консолідуючу роль у сучасній Польщі. Однак ця історіографічна модель не актуалізувала низку проблем, що викликають відторгнення в національних сусідніх історіографіях. Наприклад, роль Ю.Пілсудського у військовій операції генерала Л.Желіговського з окупації Вільна в 1920 р. та у проведенні «паціфікації» на території Східної Малопольщі (тодішня офіційна назва Східної Галичини).

Творення міфу Пілсудського розпочалося ще за його життя і тривало кілька десятиліть. Апогеєм став справжній культ маршала, створений у міжвоєнній Польщі⁷. Появу цього ідейно-політичного явища слід розглядати в контексті розвитку авторитарних режимів в Європі після Першої світової війни. Портрети керівника держави мали висіти у всіх владних установах, його життя й діяльність ідеалізувалися в літературних творах. У 1938 р. Сейм ухвалив рішення про покарання за наклеп на ім'я творця польських держави та армії. По суті, аналіз тенденцій розвитку і явищ «культу Пілсудського» може актуалізувати питання про характер політичного режиму II Речіпосполитої.

Образ очільника держави й верховного вождя Ю.Пілсудського наділявся набором патетичних характеристик: «геній незалежності», «видатний стратег

⁵ Див.: *Hauser P.* Mit Józefa Piłsudskiego: Narodziny i trwanie legendy // *Dzieje polityczne, kultura, biografistyka: Studia z historii XIX i XX wieku ofiarowane prof. Zbigniewowi Dworeckiemu / Pod red. L.Trzeciakowskiego i P.Matusika.* – Poznań, 2002. – S.182.

⁶ Див.: *Halecki O.* Dzieje Unii Jagiellońskiej. – Т.1: W wiekach średnich. – Kraków, 1919; Т.2: W XVI wieku. – Kraków, 1920.

⁷ *Idea i czyn Józefa Piłsudskiego / Współpr. Handelsman M.; kom. red. Sieroszewski W.* – Warszawa, 1934. – S.272.

і керівник», «геніальний командир та державний діяч»⁸. Розвиток цього процесу стимулювався відповідною пропагандистською, науковою, видавничою діяльністю. У 1935 р. побачила світ книжка одного з найвпливовіших польських діячів, близького соратника маршала – Л.Василевського (1870–1936 рр.), котрий підважив уявлення про європейський федералізм Ю.Пілсудського⁹. Автор доводив значимість і представив реалістичний погляд на східну політику. Його підхід базувався на протиставленні концепцій «Великої» й «Малої» Польщі (останню репрезентували ендеки на чолі з Р.Дмовським). В основі проекту Ю.Пілсудського лежав міф про Велике князівство Литовське та ідея щодо протекторату супроти російської загрози для «руських» земель (у польському мовному та історичному розумінні)¹⁰. Тому цей ідейний конфлікт слід розглядати як боротьбу між прихильниками патріотичного й національного векторів розвитку польської державності. Можна припустити, що саме ці висновки Л.Василевського вплинули на оцінку діяльності Ю.Пілсудського як політичного реаліста, що проводив інкорпораційну політику та у цьому сенсі був «імперіалістом».

Закінчення Другої світової війни, остаточна поразка Армії крайової, проголошення Польської Народної Республіки зумовили формування двох основних історіографічних таборів щодо оцінки Ю.Пілсудського і II Речіпосполитої в повоєнний період. Тональність оцінок задавали колишні пілсудчики, які на шпальтах польських закордонних часописів активно публікували документи, спогади, статті¹¹. До першого еміграційного напрямку можна віднести істориків, котрі в період Другої світової війни й пізніше, за політичних переслідувань часів комуністичної Польщі, були змушені покинути Батьківщину. Слід відзначити, що в еміграції більшість польських дослідників успішно захищали докторати, здобуваючи роботу у престижних американських і канадських університетах. Закономірно, що тематика їхніх праць оберталася навколо польської, східноєвропейської та російської історії. Щодо польського минулого, то фахівці здебільшого опиралися на оптимістичну концепцію неоромантичної історіографії. Відповідно це накладало свій відбиток на зміст досліджень, присвячених історії міжвоєнної Польщі та постаті Ю.Пілсудського.

Другий історіографічний табір умовно репрезентовано історичною наукою комуністичної Польщі. З огляду на негативне ставлення її партійних еліт до міжвоєнної державності історики зайнялися подоланням «культу Пілсудського» та критикою політичного курсу II Речіпосполитої. Однак історіографічне середовище ПНР не можна розглядати як певну цілісність. Осібне місце займала школа Г.Яблонського, до якої належали А.Деруга, Ю.Левандовський, А.Леванда, С.Мікулич¹².

⁸ *Rayski S.* Geniusz niepodległości, 1918–1933. – Lwów, 1935. – S.199.

⁹ *Wasilewski L.* Józef Piłsudski jakim go znałem. – Warszawa, 1935. – S.236.

¹⁰ *Ibid.* – S.172.

¹¹ *Charaszkievicz E.* Przebudowa Wschodu Europy: Materiały do polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego w latach 1893–1921 // *Niepodległość* (Nowy Jork). – 1955. – T.V. – S.125–167; *Idem.* Przebudowa Wschodu Europy: Fragmenty faktów z lat 1917–21 // *Ibid.* – 1974. – T.IX. – S.229–285.

¹² *Pisuliński J.* Polityka wschodnia Józefa Piłsudskiego // *Józef Piłsudski: wyobrażenia i dzieło polityczne* / Pod red. J.Michnika i A.Nowaka. – Kraków, 2006. – S.52.

У 1950-х рр. розпочалося наукове протистояння між польськими комуністичними та еміграційними істориками. Одним з ініціаторів заочної методологічної полеміки став знаний медієвіст, колишній професор Варшавського університету й католицький активіст О.Галецький (1891–1973 рр.). Із початком війни він змушений був виїхати до Швейцарії, потім до Франції, де працював в паризькому Польському університеті в екзилі. У 1940 р. перебрався у США. У цій країні завдяки своїм науковим здібностям, інтелектуальній харизмі та з допомогою католицького лобі зробив академічну кар'єру. У 1944–1961 рр. керував кафедрою історії Східної Європи Фордемського університету (Нью-Йорк), згодом очолював Польський науковий інститут. У своїх наукових студюваннях О.Галецький послуговувався класичною історіографічною дихотомією «між Німеччиною й Росією» («між Німеччиною та Азією»), яка стала одним із головних інструментів опису історії. Слід підкреслити, що така методологічна амбівалентність відповідала початку «холодної війни». Власне на цій засаді історик обґрунтовував концепцію Ягеллонського союзу¹³, пояснював історичне значення східної політики Ю.Пілсудського¹⁴. У США О.Галецький не створив історичної школи, однак його аналітичні підходи, інтерпретації та методологічний дискурс вплинули на тематику східноєвропейських, російських та євразійських студій в американських університетах¹⁵. Багато польських еміграційних істориків повернулися до вивчення вітчизняної проблематики. У цьому не було нічого специфічного, адже таким чином вибудовувалася система науково-дослідницької роботи у США¹⁶.

Міф про Пілсудського-європейського федераліста найбільш повне обґрунтування знайшов у працях М.Дзевановського (1913–2005 рр.), а критику – у П.Вандича (нар. 1923 р.). Обидва автори сприйняли методологічні позиції О.Галецького щодо польської історії, особливу його оцінку ягеллонської ідеї та федералізму. М.Дзевановський народився у Житомирі, після відступу польської армії з Києва у квітні 1920 р. його родина виїхала до Варшави. Тут майбутній історик студював право в університеті. Із початком Другої світової війни його мобілізували в армію, деякий час перебував у радянському полоні. Згодом виїхав до Франції, потім Великобританії, а вже 1944 р. опинився у США. У 1951 р. М.Дзевановський здобув ступінь доктора історії в Гарвардському університеті. Його молодший колега по цеху П.Вандич народився у Кракові, але дитинство провів у Львові. Після 1939 р. разом із родиною виїхав до Франції. У 1941–1942 рр. навчався в університеті Ґренобля. Потім опинився у Великобританії, де вступив до лав польської армії. По війні П.Вандич здобув ступінь магістра в Кембриджському університеті, а 1951 р. захистив докторат

¹³ *Halecki O.* The Historical Role of Central-Eastern Europe // *The Annals of the American Academy.* – 1944, March. – P.16.

¹⁴ *Halecki O.* Problem of Federalism in the History of East Central Europe // *The Polish Review* (New York). – 1960. – Vol.5. – №3. – P.5–10.

¹⁵ *Wincek J.* Oskar Halecki // *Polish American Studies.* – 1967. – Vol.24. – №2 (Jul. – Dec.). – P.106–108; *Thaddeus V.* Gromada: Oscar Halecki, 1891–1973 // *Slavic Review.* – 1974. – Vol.33. – №1. – P.203–204; *Idem.* Gromada: The contributions of Oscar Halecki to American historical scholarship // *Nationalities Papers.* – 1976. – Vol.4. – Issue 2. – P.89–97.

¹⁶ *Nowak A.* A “Polish Connection” in American Sovietology, or the Old Homeland Enmities in the New Host Country Humanities // *Ab Imperio.* – 2007. – №4. – P.237–259.

у Лондонській школі економіки й політичних наук. Обидва історики зробили кар'єри в американській науці, ставши відомими фахівцями з історії Польщі, Східно-Центральної, Східної Європи та Росії. М.Дзевановський і П.Вандич якнайбільше спричинилися до актуалізації питання щодо східної політики і творення історіографічних міфів про Ю.Пілсудського. Саме з-під пера першого вийшла монографія з красномовною назвою «Юзеф Пілсудський: європейський федераліст, 1918–1922»¹⁷. У цій капітальній синтезі автор представив основні аргументи міфу про Ю.Пілсудського як європейського федераліста. Виходячи з цього, зрозуміла сама ідея книжки: відроджена Річ Посполита завдяки успішній східній і зовнішній політиці маршала була й залишається справжньою польською національною державою; натомість ПНР – це лише прикрий епізод вітчизняної історії, зумовлений комуністичним пануванням і розширенням російського імперіалізму.

Із чого розпочав М.Дзевановський? По-перше, розвиваючи далі «тему Пілсудського», історик звернувся до проблеми федералізму, що стала його пояснювальною моделлю. По-друге, він досліджував концепцію «Міжмор'я» (пол. «Międzymorze»), що була проектом створення конфедеративного союзу держав на обширі між Балтійським і Чорним морями. У підсумку вона стала ідеологічною утопією польських еліт після відновлення незалежності в 1918 р.¹⁸ По-третє, М.Дзевановський проаналізував східну політику Польщі, зробивши висновок про її федеративну спрямованість. Усі ці аспекти він науково виокремлював у рамках «теми Пілсудського»¹⁹.

Паралельно М.Дзевановський написав декілька статей та есе історіософського плану, де відкрито відстоював ідеї табору пілсудчиків. Він протиставляв федералізм Ю.Пілсудського його радянському варіантові, доводячи авторитарну сутність останнього. Радянський федералізм автор трактував як псевдоідеологію та державну практику. Основні аргументи з цієї проблеми він виклав у критичній рецензії на монографію польського історика зі Швеції Ю.Левандовського (1923–2007 рр.), що в ній федералізм Ю.Пілсудського змальовувався як експансіоністська політика²⁰. Федеративну програму маршала, проголошену в теорії, було поховано діяльністю його урядів. Тож Польща, замість того, щоб нести народам свободу, несла на підкорені землі національний гніт²¹.

Праці Ю.Левандовського займають важливе місце для розуміння системи аргументів і логіки критичної оцінки діяльності керівника відродженої Польщі²². Саме цей історик спробував підважити міф про Ю.Пілсудського в

¹⁷ *Dziewanowski M.* Joseph Pilsudski: A European Federalist, 1918–1922. – Stanford, 1969. – P.379.

¹⁸ *Dziewanowski M.* Nie jesteśmy sami (O krajach i narodach Międzymorza). – Londyn, 1947. – S.8.

¹⁹ *Dziewanowski M.* Pilsudski's Federal Policy, 1919–1921 // *Journal of Central European Affairs*. – 1950. – T.10 (July – October). – №2/3. – P.113–128, 271–287; *Idem.* Dualism or Trialism? Polish Federal Tradition // *Slavonic and East European Review*. – 1963. – 41. – №97 (Jury). – P.442–466.

²⁰ *Dziewanowski M.* [Rev.] Lewandowski J. Federalizm – Litwa i Białoruś w polityce obozu Belwederskiego (XI 1918 – IV 1920). – Warszawa, 1962 // *The Central European Federalist*. – 1963. – December. – Vol.XI. – №2. – P.38–42.

²¹ *Dziewanowski J.* Federalizm – Litwa i Białoruś w polityce obozu Belwederskiego (XI 1918 – IV 1920). – Warszawa, 1962. – S.252.

²² *Lewandowski J.* Imperializm słabości: Kształtowanie się koncepcji polityki wschodniej piłsudczyków 1921–1926. – Warszawa, 1967. – S.228.

рамках офіційної історіографії ПНР. Однак його доля склалася по-іншому. У березні 1968 р. Ю.Левандовський емігрував до Швеції, де обійняв посаду викладача у Стокгольмському, а потім – в Упсальському університетах. Від початку 1970-х рр. він почав співпрацювати з часописом «Історичні зошити». Ю.Левандовський писав, що його оцінка Ю.Пілсудського формувалася під впливом вивчення доктрини прометеїзму²³. Саме вона ґрунтувалася на концепції польсько-білорусько-литовської федерації, а також переконанні про затриманий розвиток країн Центрально-Східної Європи порівняно із Заходом. Тому було сформовано відповідну мету прихильників прометеїзму – створення національних держав на території колишньої Російської імперії²⁴.

У відповідь на штампи офіційної історіографії ПНР професор Єльського університету (США) П.Вандич розглянув радянсько-польські відносини та східну політику на основі ідеї про цивілізаційну війну між Заходом і Сходом, конфлікт між західною та східною історичними тенденціями²⁵. Як відомо, у США 1960-х рр. цей погляд став доволі популярним, здобувши всі риси наукової концепції. Інтерес до цієї тематики слід розглядати в контексті кількох військово-політичних криз «холодної війни». Вихідною точкою міркувань П.Вандича стала думка, що постать Ю.Пілсудського являла собою цікаве поєднання прагматизму й романтизму. Його романтичні уявлення ґрунтувалися на гордості за традиції польсько-литовського союзу²⁶. Протиставляючи федералізм польських еліт націоналістичній програмі, він доводив його вельми утопічну та романтичну сутність. Історик визнавав, що розгляд складної проблеми федеративних поглядів Ю.Пілсудського можна пояснити лише на підставі аналізу його загального світогляду. Відповідаючи на питання, чи був маршал федералістом, П.Вандич запропонував оцінювати його як політичного реаліста. По-перше, Ю.Пілсудський не втручався в дискусію між федералістами та «інкорпорантістами»²⁷. По-друге, очільник держави піддавав сумніву можливість імплементації федеративних практик за тодішніх історичних обставин. По-третє, «Ю.Пілсудський не був ідейним федералістом, або пристрасним українофілом. Його розрахунки у квітні 1920 р.²⁸ виникали з оцінки польсько-го геополітичного інтересу»²⁹. Логіка аргументації П.Вандича являла деконструкцію міфу про федералізм Ю.Пілсудського, хоча й визнаючи вагому роль цієї модерної ідеології серед його тогочасних політичних інтересів.

На історіографічну дискусію щодо постаті Ю.Пілсудського відреагували також редактори паризької «Культури». Засновник цього часопису – один із найбільших польських інтелектуалів ХХ ст. Є.Гедройць (1906–2000 рр.) – був

²³ *Lewandowski J.* Między historią i współczesnością // *Zeszyty Historyczne* (Paryż). – 1975. – Т.256. – S.28.

²⁴ *Ibid.* – S.28–29.

²⁵ *Wandycz P.* Soviet-Polish relations, 1917–1921. – Harvard Press, 1969. – P.1.

²⁶ *Ibid.* – P.97–98.

²⁷ *Ibid.* – P.96–97.

²⁸ Мається на увазі підписання 20 квітня 1920 р. Варшавської угоди між Директорією УНР і Польщею. Однією з головних умов її була відмова УНР від претензій на «історичні польські землі» – Східну Галичину.

²⁹ *Nowak A.* Od Imperium do Imperium: Spojrzenia na historię Europy Wschodniej. – Kraków, 2004. – S.238.

чільним провідником політики примирення з сусідніми народами, особливо у Східній Європі. Його надто цікавила проблема вироблення виваженої й адекватної оцінки східної політики Польщі. У журналі «Історичні зошити», що видавався як частина бібліотеки «Культури», побачили світ важливі студії. Так, 1975 р. вийшла аналітична стаття одного з соратників маршала й безпосереднього учасника подій – Б.Медзінського (1891–1972 рр.)³⁰. Зробивши кар'єру в міжвоєнній Польщі, після початку Другої світової війни він змушений був покинути Батьківщину. Пройшов шлях від підполковника польської армії, міністра в уряді Ю.Пілсудського та К.Бартла до маршалка Сейму. Тож задум редакторів «Культури» зрозумілий: особисті контакти з «комендантом» і рівень обізнаності щодо політичної ситуації у II Речіпосполитій можуть деконструювати твердження про Ю.Пілсудського як диктатора.

Погляди й оцінки Б.Медзінського збігалися з висновками М.Дзевановського. Сповідуючи історичну традицію Речі Посполитої, Ю.Пілсудський мріяв створити союз держав між Балтійським і Чорним морями. Реалізація проекту «Міжмор'я» визначала східну політику Польщі. Тому він інтерпретувався як прихильник федералізму, що в той час протиставлявся націоналістичній концепції Р.Дмовського. Називаючи федеративну концепцію Ю.Пілсудського «мрією», Б.Медзінський резюмував, що це була єдина смілива думка в тодішній польській політиці³¹. Однак найсуттєвішою частиною дослідження стало обґрунтування відповідних зусиль керівника держави як закономірного продовження політичної традиції, починаючи ще від династії Ягеллонів. Ці історичні аргументи написано на підставі звернення до ягеллонської ідеї, польського месіанізму й, окремо, міфу про Гадяцьку угоду 1658 р.³² Усі ці факти Б.Медзінський пояснював у контексті розгортання «холодної війни». Для нього протистояння Заходу та Сходу, капіталістичного й соціалістичного блоків було продовженням давнього, тривалого конфлікту цивілізацій. У підсумку, східна політика Ю.Пілсудською – новий історичний етап цього протистояння, де Польща знову відіграла вирішальну оборонну роль перед натиском «варварського Сходу». Слід констатувати, що така логіка повною мірою відповідає утопічній доктрині *antemurale*. До подібних висновків нав'язують також спогади Б.Медзінського, де описаний ідейний підтекст представлено рельєфніше³³.

Наступний вихід пілсудчиків на історіографічний фронт було репрезентовано дослідженнями В.Єнджеєвича (1893–1993 рр.), котрий народився на Правобережжі України, у с. Спичинці, а 1909 р. разом із батьками перебрався до Варшави. Із 1913 р. навчався в Ягеллонському університеті, а з початком Першої світової війни вступив до Польської військової організації. У серпні 1915 р. зарахований до складу 1-ї бригади легіонів. У міжвоєнній Польщі обіймав низку урядових посад. В еміграції, у 1943–1948 рр., став

³⁰ Див.: *Miedziński B.* Polityka Wschodnia Piłsudskiego // *Zeszyty Historyczne.* – 1975. – Т.252. – С.3–45.

³¹ *Ibid.* – С.11–12.

³² *Ibid.* – С.23.

³³ *Miedziński B.* *Moje wspomnienia* // *Ibid.* – Т.256. – С.3–27.

одним із засновників і першим директором Інституту Юзефа Пілсудського (Нью-Йорк)³⁴. У 1977 р. в Лондоні побачила світ присвячена маршалові книга В.Єнджеевича³⁵. Кількома роками пізніше він видав популярну біографію Ю.Пілсудського³⁶, котра досі залишається однією з найбільш повних, хоча й не позбавлена ідеологічної суб'єктивності.

Інтерпретаційна лінія В.Єнджеевича засновувалася на твердженні, що Ю.Пілсудський критично оцінював сформований після Першої світової війни міжнародний порядок, особливо щодо народів Центральної Європи. Польща залишилася у старій міжнародній ситуації між Німеччиною та Росією. Він звернувся до федеративних ідей, які протиставляв російському імперіалізму. Саме на цій концепції Ю.Пілсудський планував створити союз національних держав Східної Європи з метою захисту своєї країни. В.Єнджеевич стверджував, що інтерес Ю.Пілсудського до федеративних ідей був тимчасовим, він розглядав його як механізм відновлення «Речі Посполитої двох націй». На підтвердження цього історик наводив інтерв'ю Ю.Пілсудського з А.Луцкевичем у 1918 р., де він розглядав міжнародну ситуацію в контексті українського й балтійського питань, що не могли рухатися вперед, адже перебували на стадії підготовки, а білоруське взагалі не мало сталої традиції. Тож Ю.Пілсудський радив А.Луцкевичу почати «органічну роботу» над створенням «білоруського П'ємонту», коли Україна та Прибалтика «стануть міцно на ноги», тоді можуть з'явитися підстави для актуалізації білоруської справи. Ю.Пілсудський розумів вирішення білоруського й українського питань тільки в контексті реалізації федеративного проекту на сході Європи. Утім цю позицію він ніколи виразно не висловлював. Щодо Литви Ю.Пілсудський, бачачи тиск із боку німців і російських більшовиків, уявляв її пов'язаною з Польщею на засадах «ягеллонської унії» в тогочасному розумінні, або федерації. Задля зміцнення польської незалежності на півдні має існувати самостійна Україна, що перебувала б у політичному й військовому союзі з Польщею. Зі стратегічного погляду такий альянс міг би назавжди відірвати її від Росії³⁷. Практична реалізація цього плану Ю.Пілсудського розпочалася у квітні 1920 р., коли було підписано Варшавський договір між Польщею та Українською Народною Республікою, відомий в історіографії як пакт Пілсудського – Петлюри. Цей документ, за яким УНР в обмін на військову підтримку відмовлялася від претензій на Східну Галичину, викликав хвилю обурення та протестів у середовищі колишніх наддніпрянських політиків і західноукраїнських діячів. Жешувський історик Я.Пісулінський (нар. 1968 р.) справедливо зауважив, що польські дослідники часто посилалися на одні й ті самі аргументи на підтвердження федералізму Ю.Пілсудського, який до 1919 р. щодо нього ніяк не висловлювався³⁸. Такі

³⁴ *Stobiecki R. Waclaw Jędrzejewicz (1893–1993): Historyk epoki Józefa Piłsudskiego // Historycy polscy wobec wyzwań XX wieku. – Poznań, 2014. – S.127–160.*

³⁵ *Jędrzejewicz W. Kronika życia Józefa Piłsudskiego, 1867–1935 (Chronicles of Jozef Piłsudski). – London, 1977. – T.1. – S.544; T.2. – S.604.*

³⁶ Див.: *Jędrzejewicz W. Józef Piłsudski 1867–1935: Życiorys. – Londyn, 1982. – S.303.*

³⁷ У цій статті послугуємося пізнішим виданням: *Jędrzejewicz W. Józef Piłsudski 1867–1935: Życiorys. – Łomianki, 2008. – S.71.*

³⁸ *Pisuliński J. Polityka wschodnia Józefa Piłsudskiego. – S.53.*

спроби відшукування федеративних переконань маршала можна розглядати як процес виправдання його інкорпораційної політики.

Отже формування різних історіографічних міфів про Ю.Пілсудського відбувалося завдяки науковій активності його колишніх соратників і сучасників. Їхній внесок у ці «бої за історію» полягав у пропонуванні змістовної аргументації щодо оцінки керівника відродженої Польщі як європейського політичного діяча, котрий сповідував демократичні та федеративні цінності й не мав будь-яких експансіоністських планів щодо інших держав і народів. Цей суттєвий аспект дозволяє зрозуміти нюанси подальшої переорієнтації історіографічного дискурсу наприкінці 1980-х рр. Саме голос пілсудчиків тоді зазвучить найголосніше, визначально впливаючи на зміст і характер полеміки щодо постаті «коменданта».

За періоду Польської Народної Республіки «тема Пілсудського» розглядалася в контексті політики «бельведерського табору»³⁹, до котрого належали «пілсудчики» – прихильники й однодумці очільника держави впродовж 1918–1923 рр. Переважна більшість із них були колишніми легіонерами, в основному безпартійними, обіймали високі військові й державні посади. Східній політиці Ю.Пілсудського та його ставленню до Росії у часи ПНР було присвячено чимало досліджень. Однак найбільш виважену оцінку представлено в монографії вроцлавського історика А.Юзвенка (нар. 1939 р.), де цю тему висвітлено в рамках дослідження відносин відродженої Польщі й «білої» Росії⁴⁰. Це стало можливим завдяки тому, що автор зумів відійти від сліпого відтворення позицій тодішньої історіографії, запропонувавши натомість змістовну аналітику.

Для більшості польських істориків федералізм в інтелектуальній думці та політиці завжди був пов'язаний із генеалогією ягеллонської ідеї. Відповідно такий стиль мислення й політичні уявлення мала переважна частина польського політичного класу, і Ю.Пілсудський зокрема. Основними ідеологічними міфами були ідея про відродження Речі Посполитої в кордонах 1772 р., конструювання образу Росії й Німеччини як «ворога», а також деякі постулати польського месіанізму, що ґрунтувався на ідеї про виняткову цивілізаційну роль поляків на сході Європейсько континенту. Ідеологія *antemurale*, де Польща уявлялася форпостом Заходу, латинської цивілізації, якнайкраще живила польський модерний націоналізм. Ідеологічні міфи сильно впливали на політичну свідомість і діяльність Ю.Пілсудського. Недаремно табір пілсудчиків бачив у відновленій Польщі продовження місії Речі Посполитої щодо Східної Європи⁴¹.

Підсумовуючи, можна погодитися, що Ю.Пілсудський ніколи й ніде не писав про свої федеративні погляди, очевидно розглядаючи їх іманентною частиною власного соціалістичного світогляду⁴². Міф про очільника відродженої Польщі як про європейського федераліста мав чіткі та зрозумілі цілі: деконструювати

³⁹ *Garlicki A.* U źródeł obozu belwederskiego. – Warszawa, 1978. – S.386. Зауважимо, що сучасні польські історики намагаються не послуговуватися цим поняттям.

⁴⁰ *Juzwenko A.* Polska a «biała» Rosja (od listopada 1918 do kwietnia 1920 r.). – Wrocław, 1973. – 296 s.

⁴¹ *Paruch W.* Myśl polityczna obozu piłsudczykowskiego: 1926–1939. – Lublin, 2005. – S.47–48.

⁴² *Dziewanowski M.* Joseph Piłsudski: A European Federalist 1918–1922. – P.26.

твердження істориків ПНР про «експансіоністську політику» міжвоєнної офіційної Варшави, що засновувалася на авторитарному характері режиму санації.

Як оцінювати роль Ю.Пілсудського в польській історії? Так звучить головне питання у студіях професора Ягеллонського університету А.Новака (нар. 1960 р.)⁴³. Він запропонував переглянути панівний історіографічний дискурс про Ю.Пілсудського, успадкований із часів його культу, що склався у II Речіпосполитій. Крім того, у центрі критики краківського дослідника опинилися інтерпретаційні лінії, сформульовані за періоду комуністичної Польщі. Як відомо, тоді деякі автори характеризували Ю.Пілсудського диктатором⁴⁴. Також А.Новак продовжив шукати відповідь на питання задавненої історіографічної дискусії: «Чи був Ю.Пілсудський федералістом»? Ця полеміка триває вже декілька десятиліть. Слід зауважити, що більшість фахівців розглядають ефективність діяльності керівника держави в контексті східної політики Польщі. Варшавський історик М.Корнат (нар. 1971 р.) пояснив, що сутність цієї проблеми зводиться до позиції: чи можна вважати Ю.Пілсудського «політичним ідеалістом» (федералістом), що сприяв самостійному розвитку українського й білоруського народів, чи радше «реалістом», котрий прагнув перш за все ослаблення Росії як головного ворога Польщі?⁴⁵

У причинах домінування такого сприйняття у середовищі польських діячів спробував розібратися Я.Цісек (нар. 1955 р.). На його думку, визначальну роль у формуванні світогляду майбутнього «коменданта» мали «традиція багатоетнічної Речі Посполитої в кордонах 1772 р., почуття її цивілізаційної місії на Сході та переконання щодо постійної загрози з боку Росії»⁴⁶. Відповідно до цього, серед польських еліт і суспільства домінувало уявлення про «східні креси» як крайній кордон західної цивілізації, культурно-географічний «бастіон»⁴⁷. Із подібних позицій розглядав східну політику Ю.Пілсудського вроцлавський історик В.Сулея (нар. 1948 р.) – автор однієї з найкращих його політичних біографій⁴⁸.

На противагу цьому згаданий вище А.Новак обґрунтовував позицію, що східна політика Ю.Пілсудського свідчить про нього радше як про імперіаліста, аніж переконаного європейського федераліста⁴⁹. Задля підсилення цього твердження автор доводив, що ідея федералізму сприймалася маршалом лише як один з інструментів зовнішньої політики, що спрямовувався на відновлення кордонів історичної Речі Посполитої. Як відомо, у цьому й полягала суть концепції «Міжмор'я», котра передбачала створення федеративного/конфедеративного союзу держав. Його реалізація апіорі могла повернути колишні

⁴³ Nowak A. Spory o politykę wschodnią Piłsudskiego: bohater, zdrajca, czy kozioł ofiarny // *Idem*. Od Imperium do Imperium. Spojrzenia na historię Europy Wschodniej. – S.224.

⁴⁴ Наленч Д., Наленч Т. Юзеф Пілсудський – легенда и факты. – Москва, 1990. – С.152–198.

⁴⁵ Kornat M. Stan badań na temat stosunków polsko-radzieckich // *Białe plamy – czarne plamy: Sprawy trudne w polsko-rosyjskich stosunkach, 1918–2008 / Pod red. A.D.Rotfelda i A.W.Torkunowa.* – Warszawa, 2010. – S.801.

⁴⁶ Cisek J. Kilka uwag o myśli federacyjnej Józefa Piłsudskiego // *Międzymorze: Polska i kraje Europy Środkowo-Wschodniej XIX–XX w.: Studia ofiarowane Piotrowi Łossowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin.* – Warszawa, 1995. – S.93.

⁴⁷ *Idib.* – S.94.

⁴⁸ Suleja W. Józef Piłsudski. – Wrocław, 1995. – S.383.

⁴⁹ Nowak A. Odnowiona Rzeczpospolita, odnowione imperium? Walka o granice 1918–1921 // *Idem*. Historie politycznych tradycji: Piłsudski, Putin i inni. – Kraków, 2007. – S.179–209.

«руські» землі до складу «історичної Вітчизни». Однак пояснення, що розумілося під цими територіями, А.Новак не надав. Можна припустити, що у цьому випадку Ю.Пілсудський сприймав Україну без Східної Галичини, яка однозначно розглядалася польською історичною землею. Утім деякі історики припускають, що очільника держави більше цікавило повернення Віленщини, аніж проблемного західноукраїнського (східногалицького) регіону.

Свої інтерпретаційної лінії А.Новак дотримувався й в англомовній монографії «Історія та геополітика: Змагання за Східну Європу», де спробував комплексно розглянути історіографічні підходи теми «Пілсудський: федераліст чи імперіаліст?»⁵⁰. Автор розпочав зі з'ясування практичних цілей і завдань східної політики маршала. У концептуальному вимірі краківський фахівець спирався на напрацювання згаданого М.Дзевановського та дипломата й історика Т.Комарніцького (1896–1967 рр.), котрі відстоювали ідеалістичну оцінку Ю.Пілсудського як реалістичного федераліста⁵¹. Слід підкреслити, що вони розглядали східну політику очільника Польщі як «realpolitik». На думку Т.Комарніцького, про це свідчило прагнення Ю.Пілсудського відірвати Україну й Білорусію від Росії, тим самим позбавивши останню імперських амбіцій в Європі⁵². Приймаючи ці аргументи, А.Новак спробував дати власне пояснення політичного курсу маршала⁵³.

Краківський історик запропонував зважено оцінити міф про федералізм Ю.Пілсудського в контексті польсько-більшовицької війни та київської операції 1920 р.⁵⁴ Головне питання: наскільки укладений між Ю.Пілсудським та С.Петлюрою союз міг призвести до перемоги над більшовизмом у Росії? Тому федералізм варто розглядати як ідеологічне прикриття реалізації польських національних інтересів на сході Європи, особливо у Східній Галичині. Власне з таких позицій А.Новак продовжував висвітлювати значення Ю.Пілсудського в польській історії. У підсумку автор зробив важливий висновок, що східна політика маршала – це складний комплекс різноманітних політичних, дипломатичних і воєнних акцій, що не може мати однозначних оцінок. Тому А.Новак запропонував свою інтерпретацію цієї політики, яка могла бути спрямована на відбудову «польської імперії»⁵⁵.

Можна припустити, що саме в дослідженнях А.Новака постать Ю.Пілсудського та його східна політика знайшли більш-менш адекватну оцінку. З одного боку, він не підважив основні уявлення про очільника держави як національного

⁵⁰ Nowak A. Józef Piłsudski: a Federalist or an Imperialist? // *Idem*. History and Geopolitics: A Contest for Eastern Europe. – Warsaw, 2008. – P.169–186.

⁵¹ *Dziewanowski M.* Piłsudski's Federal Policy, 1919–1921 // *Journal of Central European Affairs*. – 1950 (July, October). – Т.10. – №2/3. – P.113–128, 271–287.

⁵² *Komarnicki T.* Józef Piłsudski a polityka wielkich mocarstw zachodnich. – Londyn, 1952. – 80 s.; *Idem*. Rebirth of the Polish Republic: Study in the Diplomatic History of Europe 1914–1920. – Melbourne; London; Toronto, 1957. – P.774.

⁵³ Див.: *Nowak A.* Polska i trzy Rosje: Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku). – Kraków, 2001. – S.644.

⁵⁴ *Nowak A.* Spory o politykę wschodnią Piłsudskiego: bohater, zdrajca, czy kozioł ofiarny. – S.231–234.

⁵⁵ *Nowak A.* Wizja polityczna Józefa Piłsudskiego // *Idem*. Historie politycznych tradycji: Piłsudski, Putin i inni. – S.204–220. Автор щиро вдячний М.Корнатові, котрий порадив звернути увагу на цю дискусійну інтерпретацію А.Новака.

героя, а з іншого – закликав до виваженої наукової полеміки щодо оцінки його політичної й військової діяльності. Ю.Пілсудський і надалі сприймається польськими істориками як видатний державний діяч, творець незалежної Польщі, тому допущені ним військові прорахунки та політичні помилки можна пояснити захистом національних інтересів.

Отже історіографічний міф про Ю.Пілсудського став реакцією на відродження Польщі після Першої й одночасно – на падіння II Речіпосполитої під час Другої світової війни. Маршал став символом незалежності, назавжди ввійшовши до пантеону національних героїв. У цій ситуації його постать оцінювалася на рівні тоталітарного культу. «Тема Пілсудського» в польській історичній літературі розглядається на основі трьох головних підходів. По-перше, східна політика «коменданта» ґрунтувалася на федеративній ідеї, яка мала ідеологічне опертя в ягеллонській традиції польсько-литовського союзу. Сам же маршал за ідеологічними переконаннями був європейським федералістом. Тому його федералістська риторика вможлилювала й легітимізувала територіальні претензії Польщі щодо нових держав на сході Європи, особливо щодо ЗУНР. По-друге, Ю.Пілсудський проводив типову імперіалістичну політику, прагнучи здобути найбільше зиску для тодішньої Польщі на внутрішніх і зовнішніх фронтах. Ця інтерпретація не тільки не підважувала міф про Ю.Пілсудського, а навпаки – посилювала його. В історичних та геополітичних реаліях після закінчення Першої світової війни ця політика мала виразний імперіалістичний характер, лідер польської держави прагнув протиставити її аналогічній політиці більшовицької Росії. По-третє, очільник держави вважається політичним реалістом і патріотом Польщі. Тому в реальній політичній діяльності він послуговувався набором усіх можливих ідей та ідеологій, якщо це відповідало національним інтересам країни. Після Великої війни та революцій у Німеччині, Австро-Угорщині, Росії подібна логіка мислення польських еліт відповідала тогочасним тенденціям різких змін на політичній мапі Європи, коли реалізовані проекти національних держав остаточно перемагали імперії.

In this article describes the formation of historiographical myth about Józef Piłsudski as a European federalist, an imperialist or a patriot, which constitutes the main assessment of his personality in Polish historiography.

Keywords: Piłsudski, Poland, eastern policy, federalism, imperialism, realpolitik, Polish historiography.

ОСОБИСТОСТІ В ІСТОРІЇ

УДК 929 «Тронеко»

В.А.СМОЛІЙ, О.П.РЕЄНТ *

УЛЮБЛЕНЕЦЬ ДОЛІ (до 100-річчя від дня народження академіка НАН України, Героя України П.Т.Тронека)

Поданий нижче короткий нарис найважливіших, поворотних моментів долі академіка П.Т.Тронека як людини та науковця присвячено висвітленню його багатогранної ролі в історії. Відродження репресованого в 1930-х рр. історичного краєзнавства, унікальні за своїми масштабами краєзнавчі та пам'яткознавчі видавничі проекти, створення музеїв народної архітектури просто неба – усім цим завдячуємо його невтомній натурі. Окрему увагу приділено огляду діяльності улюбленого дітища академіка П.Т.Тронека, продовжувача його починань – Національній спілці краєзнавців України.

Ключові слова: *Тронеко, історичне краєзнавство, пам'яткознавство, «Історія міст і сіл Української РСР», «Звід пам'яток історії та культури України», Національна спілка краєзнавців України.*

Ще якихось чотири роки тому він був серед нас, генеруючи ідеї, будуючи плани, дивуючи оточуючих своєю неймовірною працездатністю й непосидючістю, щедро винагороджуючи добротою у спілкуванні... І от цьогогоріч, 12 липня, ми відзначили вже 100-річчя від дня народження академіка, Героя України, Громадянина й Людини – Петра Тимофійовича Тронека, ювілей якого так символічно збігся у часі з двома ювілеями його улюбленого дітища, Національної спілки краєзнавців України: 25-річчям від її відновлення та 90-річчям її попередника – Українського комітету краєзнавства, історичним наступником якого вона себе розглядає.

Про Петра Тимофійовича сказано й написано чимало¹. Список літератури про його життя та діяльність, який чи не щороку поповнюється новими

* Смолій Валерій Андрійович – доктор історичних наук, професор, академік НАН України, директор Інституту історії України НАНУ

Реєнт Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАНУ

¹ Назвемо тут тільки найголовніші праці про академіка П.Т.Тронека, що побачили світ за останні 15 років: Петро Тимофійович Тронеко: Біобібліографічний покажчик. – К., 2000; Удод Л. П.Т.Тронеко: портрет на тлі епохи. – Дніпропетровськ, 2000; Кудряченко А.І., Скляренко Є.М. Славний син України (До 90-річчя Героя України, академіка Тронека П.Т.). – К., 2005;

працями, нараховує понад півтисячі позицій². З огляду на це, не ставимо тут за мету біографічно переповісти його довгий життєвий шлях, а вважаємо за потрібне зупинитися на деяких поворотних і вирішальних моментах його долі, адже саме вона захищала й вела його по життю, обравши одним зі своїх любленців...

Захоплення наукою, постійний потяг до знань допомогли П.Т.Тронькові – простому селянському хлопчині з Забродів на Харківщині – згодом стати вченим зі світовим ім'ям, а започатковані ним напрацювання в розвитку краєзнавства, пам'яткознавства, регіональних студій, охороні культурної спадщини й сьогодні втілюються у життя та реалізуються в нових проектах.

Парадоксально, але знаний на весь світ академік прийшов у науку вже в доволі зрілому віці, і не через парадний, а бічний вхід – як комсомольський та партійний функціонер. Закінчуючи 1948 р. екстерном (за два роки навчання) історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка, 33-річний П.Т.Тронько вже мав за плечима чималий життєвий досвід роботи на керівних посадах, зокрема завідувача відділу пропаганди та секретаря Лебединського на Сумщині райкому комсомолу (1937–1939 рр.), секретаря Сумського обкому ЛКСМУ (1939 р.), першого секретаря Станіславського обкому ЛКСМУ (1939–1941 рр.), члена ЦК ЛКСМУ (1940–1948 рр.), першого секретаря Київських обкому та міськкому ЛКСМУ (1943–1946 рр.), члена Київського міськкому КП(б)У (1945–1947 рр.), другого секретаря ЦК ЛКСМУ (1946–1947 рр.). Доля завжди була прихильною до П.Т.Тронька: у лебединський період йому пощастило уникнути репресій у найжорстокіші роки Великого терору, коли персональний склад райкому декілька разів зазнавав докорінних змін, а під час Другої світової війни він вижив, пройшовши через горнило Південно-Західного, Сталінградського, Південного та 4-го Українського фронтів.

Війна залишила глибокий слід у свідомості Петра Тимофійовича й він усе своє подальше життя не з кон'юнктурних міркувань, а щиро, за покликом серця працював над увічненням пам'яті про подвиг українського народу. Його кандидатську (1951 р.) та докторську (1968 р.) дисертації, як і низку індивідуальних монографій (інколи написаних у співавторстві), що неодноразово перевидавалися й перекладалися російською, а також колективних за його участі

Петро Тимофійович Тронько: Бібліографічний покажчик. – К., 2005; *Скляренко Є.М.* Историк і час. – К., 2005; *Реснт О.П.* Академік НАН України Петро Тимофійович Тронько (до 90-річчя від дня народження) // Український історичний журнал. – 2005. – №3; Що ми залишимо нащадкам?: Збірка матеріалів і документів про державну, громадську діяльність та наукову роботу академіка НАН України, Героя України Петра Тимофійовича Тронька. – К., 2008; Я тобою, Україно, живу...: Літопис життя і діяльності вченого, державного і громадського діяча, академіка НАН України, Героя України Петра Тимофійовича Тронька. – К., 2010; Обранець історії (до 95-річчя від дня народження академіка НАН України Петра Тимофійовича Тронька): Матеріали Перших наукових читань 19 листопада 2010 р. – Дніпропетровськ, 2011; Петро Тимофійович Тронько / Г.М.Кривошея, Г.П.Семилетка, Є.М.Скляренко [Серія «Київський національний університет імені Тараса Шевченка: Герої – видатні вихованці та педагоги»]. – К., 2012; *Верменич Я.В.* Простір у науці і людина у науковому просторі (до 100-річчя академіка НАН України П.Т.Тронька). – К., 2015.

² Див.: Література про життя та діяльність П.Т.Тронька // Що ми залишимо нащадкам? – С.493–529.

та керівництва праць – було присвячено саме цій надзвичайно важливій для нього темі. Цілком традиціоналістські за підходами, не завжди науково витримані, із помітним нальотом публіцистичності – вони проте завжди були щирими та проникливими.

Захистивши кандидатську, П.Т.Тронько продовжив стрімке сходження щаблями партійної кар'єри, до якої його наукові зацікавлення були тоді лише доданком. Так, він послідовно або паралельно обіймав посади завідувача відділу науки і вузів (1951–1952 рр.) Київського обкому КП(б)У та секретаря (1952–1960 рр.) Київського обкому КПУ, члена Київського міськкому КПУ (1954–1961 рр.), завідувача відділу пропаганди й агітації ЦК КПУ (1960–1961 рр.).

Уже тоді П.Т.Тронько зарекомендував себе як людина вдумлива, сердечна, але водночас смілива, послідовна й неупустива у відстоюванні справедливості. Майбутній Герой України Михайло Сікорський до кінця свого життя зі вдячністю згадував, як на початку 1954 р. П.Т.Тронько, тоді секретар Київського обкому КПУ та член республіканського Комітету по підготовці і святкуванню 300-річчя возз'єднання України з Росією, розібравшись у ситуації, своїм вольовим рішенням забезпечив скасування ухвали бюро Переяслав-Хмельницького райкому КПУ про зняття його з посади директора музею, а надалі всіляко підтримував його ініціативи з розбудови в місті музейного комплексу, яким небезпідставно нині пишається вся Україна³.

Багато у чому поворотним у долі П.Т.Тронька стало призначення його 1961 р. в республіканський уряд на посаду заступника голови Ради Міністрів УРСР, до посадових обов'язків якого входило курирувати питання науки, освіти, культури, охорони здоров'я, спорту. А наступного року його затверджують головою Головної редколегії з підготовки унікальної за своїм масштабом та значимістю праці – багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР», «батьком» якої його по праву вважають.

Якби у своєму житті Петро Тимофійович більш нічого не зробив, окрім видання 26-томної (1967–1974 рр.) «Історії міст і сіл Української РСР» (а ще ж вийшли друком і 14 томів у перекладі російською), то вже цим одним усе одно заслужив би на шану сучасників та вдячну пам'ять нащадків. А скільки ним усього надзвичайної ваги ще було у житті зроблено! Згадуючи, як народжувалася ця праця, аналогів якій і донині не існує у світі, П.Т.Тронько зауважував, що далеко не всі спочатку вірили в можливість реалізації такого масштабного й незвичайного проекту. Безпрецедентне за задумом і складністю виконання завдання (понад 50 тис. сторінок первісного тексту, 1 млн 200 тис. підготовчих карток, 2361,3 обліково-видавничих аркуша, 1340 нарисів, зокрема 25 – про області, 352 – про міста, 964 – про селища міського типу й окремі села, 8319 довідок про центри селищних і сільських рад, 9116 ілюстрацій, 620 карт і картосхем) було успішно реалізоване за координації П.Т.Троньком зусиль майже 100-тисячного колективу науковців та аматорів, причетних до появи цього видання, яке вже саме по собі стало пам'яткою історії та книгодрукування⁴.

³ Див.: Сікорський М. Шляхами доброти // Там само. – С.84.

⁴ Див.: Тронько П. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи) // Там само. – С.177–178, 182.

Весь грандіозний проект було втілено у три етапи. На першому (1962–1964 рр.), організаційно-підготовчому, сформовано редколегії й авторські колективи всіх областей і м. Києва, розроблено методологічні та науково-методичні засади проекту. Саме до цього етапу відноситься й перша публікація П.Т.Тронька, присвячена підготовці «Історії міст і сіл Української РСР»⁵. На другому (1964–1967 рр.), творчо-апробаційному, було написано робочі варіанти більшості томів, а макети декількох із них пройшли випробовування рецензуванням. На третьому (1967–1974 рр.), видавничому, остаточно доопрацьовано й видано всі 26 томів проекту⁶.

Попри цілком зрозумілу заідеологізованість видання, яка була даниною часу, а також неврахування при розробці теоретико-методологічних засад проекту досягнень західних шкіл локальної історії (через необізнаність, зумовлену самоізоляцією радянської гуманітарної науки), 26-томна «Історія міст і сіл Української РСР» зробила головне – повернула суб'єктність в історії містам та селам, і це у країні, де вагу мали «маси», а не окрема людина («гвинтик»), знеособлені історичні схеми, а не історії окремих населених місць. Більше того, не буде перебільшенням сказати, що санкціонована «згори» робота над підготовкою багатотомника сприяла відродженню (фактично заново створила його після тотального розгрому в 1930-х рр.) широкого краєзнавчого руху в УРСР, поставивши на порядок денний проблему його науково-методичного та методологічного забезпечення. Унікальний досвід роботи над створенням такого амбітного проекту, як «Історія міст і сіл Української РСР», став невичерпним джерелом для вивчення й наслідування. Не дивно, що П.Т.Тронько ще неодноразово повертався до викладення методичних та методологічних засад видання⁷. Зауважимо, що до останніх днів свого життя Петро Тимофійович мріяв про перевидання «Історії міст і сіл» на новій джерельній та методологічній базі, був переконаний у необхідності цього. Водночас він усвідомлював, що «перевидання», по суті, потребуватиме підготовки всіх томів заново, а отже – вимагатиме акумуляції колосальних коштів і зусиль багатьох тисяч науковців та аматорів, для чого на нинішньому етапі історичного розвитку України немає умов. Усвідомлюючи це, він усе ж невтомно продовжував «вибивати» урядові постанови про «перевидання» (до речі, не завжди безуспішно), але вони, на жаль, залишалися лише чорнилами на папері. Підготовка та видання «Історії міст і сіл України» – безперечно найголовніша, звернена до нащадків, настанова «батька» успішно реалізованого первісного проекту.

Не маємо сумнівів, що свої 17 років на високій державній посаді заступника голови Ради Міністрів УРСР повний сил і планів 63-річний П.Т.Тронько не вважав для себе межею можливого у владі. Тим більше, що СРСР тоді впевнено входив у період геронтократичного стилю керівництва державою. Але доля

⁵ Тронько П.Т. До написання історії міст і сіл радянської України // Український історичний журнал. – 1963. – №2. – С.24–30.

⁶ Тронько П. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). – С.178–181.

⁷ Тронько П.Т. Летопись дружбы и братства: Из опыта создания «Истории городов и сёл Украинской ССР»: В 26 т. – К., 1981; Його ж. Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень: досвід, проблеми, перспективи. – К., 2001.

розпорядилася інакше: у 1978 р. Петро Тимофійович був змушений залишити кабінет в уряді, натомість, як певну «компенсацію», його обрали академіком АН УРСР та її віце-президентом (останню посаду, щоправда, він обіймав лише рік). Значною мірою це було «почесне заслання» й багато-хто в такому, уже пенсійному, віці спокійно, не перенапружуючись, доживав би віку у цілком пристойних умовах, які забезпечували пенсія колишнього заступника голови Ради Міністрів УРСР й престижний статус академіка. Багато-хто, але тільки не П.Т.Тронько!

У це важко повірити, але Петро Тимофійович, прийнявши виклик долі, з юначим запалом розпочав і прожив ще одне тривале, довжиною у 33 роки, насичене науковим пошуком, творчими здобутками, порівняними за масштабністю з попередніми, академічне життя. Усі свої вміння, величезний досвід, організаторські здібності, широкі зв'язки, набуті в попередній період, помножені на надзвичайну, від природи, комунікабельність, він якнайповніше використав, спочатку очоливши 1979 р. щойно створений постановою Президії АН УРСР, з огляду на назрілу потребу в організації науково-методичного забезпечення краєзнавчих студій, відділ історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії АН УРСР, а 1993 р. – відділ регіональних проблем історії України Інституту історії України НАНУ.

Велике методологічне значення для подальшої активізації краєзнавчих досліджень мали підготовлені у відділі академіком П.Т.Троньком (особисто та у співавторстві) праці: «Деякі питання розвитку історичного краєзнавства в Українській РСР» («Вісник АН УРСР», 1982 р., №6), «Історичне краєзнавство в Українській РСР» (1989 р.), «Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи)» (2000 р.), «Українське краєзнавство в ХХ столітті (До 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців)» (2002 р.), «Краєзнавство України: здобутки і проблеми (До III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців)» (2003 р.). Постановою Президії АН УРСР від 4 листопада 1982 р. на відділ також було покладено наукове забезпечення «Свода пам'яток історії і культури ССРСР по Українській ССР», складання слівників, участь в апробації відповідних матеріалів, підготовлених обласними редколегіями. За керівництва й редакцією П.Т.Тронька впродовж 1983–1987 рр. вийшли друком 5 випусків «Матеріалов к Своду пам'яток історії і культури ССРСР по Українській ССР» та каталог-довідник «Пам'ятники історії і культури УССР» обсягом понад 100 друкованих аркушів. Ці праці започаткували розробку теми «Науково-методичні основи дослідження пам'яток історії і культури», заклали підґрунтя для підготовки найамбітнішого проекту у 28 томах – «Зводу пам'яток історії та культури України». У червні 1999 р. за редакцією Петра Тимофійовича побачила світ перша книга першого тому («Київ») цього унікального видання, а 2004 р. – друга. На сьогодні в кожній області діють науково-редакційні групи, які готують до видання обласні томи «Зводу», а в Інституті історії України НАНУ створено підрозділ, що займається їх науково-методичним забезпеченням.

Справжнім полігоном наукових дискусій, оприлюднення нових ідей стали започатковані Петром Тимофійовичем загальноукраїнські конференції з

історичного краєзнавства, яких із 1980 р. відбулося тринадцять. Остання на сьогоднішній день – XIII Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Краєзнавча Шевченкіана України», присвячена 200-річчю від дня народження Т.Г.Шевченка, проходила 24–25 жовтня 2014 р. у Шевченківському національному заповіднику в Каневі.

Багато зроблено академіком П.Т.Троньком для популяризації історичних знань про рідний край на посаді редактора журналів «Пам'ятки України» (1975–1985 рр.) та «Краєзнавство» (1993–2011 рр.). Із 1992 р. він очолював також Головну редколегію багатотомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», створену у відповідності до постанов Президії Верховної Ради України від 6 квітня 1992 р. та Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1992 р. Правову основу дослідження проблеми заклав закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні», ухвалений Верховною Радою 17 квітня 1991 р. Ініціатором вивчення цього напрямку став учень академіка – кандидат історичних наук Ю.З.Данилюк.

Повернення доброго імені безневинних жертв тоталітаризму та відновлення історичної правди Петро Тимофійович уважав одним із головних обов'язків. Ідея викристалізувалася у всій своїй повноті ще під час дослідження політичних репресій проти членів Українського комітету краєзнавства. Віддаючи шану репресованим тоталітарним режимом попередникам на ниві краєзнавства, колектив відділу історико-краєзнавчих досліджень під керівництвом П.Т.Тронька підготував і видав за його редакцією працю «Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки)» (1991 р.). Спочатку планувалося видати по одному тому серії книг «Реабілітовані історією» в кожній області, Автономній Республіці Крим і містах Києві та Севастополі. Однак репресії радянської доби виявилися настільки масштабними, що кількість книг обласних томів значно зросла і вже перевищила сотню, а проект усе ще триває. Започатковано та наповнюється Національний електронний банк жертв політичних репресій.

Сьогодні, коли в Києві постають із руїн і небуття численні пам'ятки історії й архітектури, лише фахівці пам'ятають, що біля витоків руху за збереження та відновлення втраченої історичної спадщини столиці стояв саме П.Т.Тронько. Ще на посаді заступника голови Ради Міністрів УРСР він виступив із пропозицією, за якою було ухвалено урядове рішення «Про стан і заходи по покращенню охорони пам'яток історії та культури в Києві». Обраний головою правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОШК) на громадських засадах, Петро Тимофійович упродовж 22 років (1967–1989 рр.) спрямовував в єдине русло зусилля тисяч ентузіастів, учених, студентів – усіх, кого цікавила доля національних історичних надбань. Було реставровано, відновлено, законсервовано, убезпечено від руйнувань десятки пам'яток та історичних будівель. Академік робив усе, аби урядова постанова, яку він ініціював ще 1965 р., набула реальних обрисів, і на острові Велика Хортиця, зрештою, уже в незалежній Україні, було зведено меморіальний комплекс запорозького козацтва. У 1970-х рр. розгорнулася кампанія зі збирання коштів на реставрацію Золотих воріт – унікальної пам'ятки XI ст. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури виділило 1 млн 600 тис. руб. на відтворення цієї

перлини давньоруського зодчества. А скільки зусиль, часу, коштів потребувало втілення у життя ідеї створення Державного музею народної архітектури та побуту України (першу чергу комплексу було відкрито 1976 р.). І донині один із найбільших в Європі музейних комплексів просто неба приваблює своєю неповторною красою й унікальністю експонатів тисячі киян і гостей столиці. Щоб відтворити та залишити в пам'яті нащадків масштаби Другої світової війни, участь у ній українського народу, гіркі втрати та збитки, було вирішено спорудити комплекс «Музей Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Петро Тимофійович став одним із керівників цього будівництва, а з фондів УТОПІК на цю справу було перераховано 10 млн руб.

Разом із видатним письменником О.Т.Гончаром і відомим архітектором О.О.Силиним П.Т.Тронько в 1994 р. підготував на ім'я Президента України доповідну записку, на підставі якої вийшов указ «Про заходи щодо відтворення пам'яток історії та культури». На його виконання у січні 1996 р. уряд затвердив перелік першочергових заходів із відбудови комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря й Успенського собору Києво-Печерської лаври. Петро Тимофійович очолив Комісію з відтворення видатних пам'яток при Президентові України і Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. О.Т.Гончара, якому вдалося зібрати для забезпечення своєї статутної діяльності понад 5 млн грн. На проведення пошукових, проектних і будівельних робіт, пов'язаних із відродженням тільки комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря, фонд асигнував понад 1 млн грн. Тут слід згадати, що через свою принципову позицію, яка полягала у відстоюванні наскільки це можливо автентичної, не руйнівної для оточуючого історичного середовища технології відновлення пам'яток, П.Т.Тронько був змушений 1989 р. залишити посаду голови УТОПІК, коли питання можливості відбудови зруйнованих святинь уперше розглядалося на державному рівні. Мабуть через таку ж його принциповість, яка дошкуляла прихильникам швидких будівельних методів відновлення пам'яток і «освоєння» коштів, Петрові Тимофійовичу не надали можливості виголосити слово на врочистому відкритті повернутого з небуття Михайлівського Золотоверхого. Сьогодні величні бані обох святинь, воскреснувши з попелу та руїн, знову сяють над Києвом, як і багато років тому.

Діяльність завідувача відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАНУ, голови Національної спілки краєзнавців України, доктора історичних наук, академіка НАН України Петра Тимофійовича Тронька було гідно оцінено в незалежній Україні. Указом Президента України від 7 липня 2000 р. йому присвоєно звання Героя України з врученням ордена Держави.

П.Т.Тронько був ідейним натхненником створення й головою (1990–2011 рр.) Національної спілки краєзнавців України. Не в останню чергу завдяки його невтомній праці вона стала однією з найвпливовіших національних творчих спілок у нашій країні. Сьогодні НСКУ налічує понад 2 тис. членів. Цей колектив ентузіастів розробляє низку масштабних науково-видавничих, культурно-просвітницьких, освітніх проектів.

За останні десятиліття відзначається якісно новий етап розвитку краєзнавства, яке одержало офіційне визнання. Президентським указом від 23 січня 2001 р. «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні» його було включено до навчальних планів і програм загальноосвітніх, позашкільних, професійно-технічних і вищих навчальних закладів. У 1993 р. було відновлено видання журналу «Краєзнавство». 10 червня 2002 р. Кабінет Міністрів України затвердив «Програму розвитку краєзнавства на період до 2010 р.», основним завданням якої визначалось «удосконалення науково-методичної бази краєзнавства, формування у громадян відповідальності за збереження духовних скарбів». 25 листопада 2002 р. Президія НАН України створила Міжвідомчу координаційну раду з питань краєзнавства, яку очолив академік П.Т.Тронько. Розпочата ним справа наукової інституціоналізації краєзнавства продовжується й нині.

Національна спілка краєзнавців України розробила новий проект Державної програми розвитку краєзнавства на період до 2025 р. Метою її є подальший розвиток краєзнавства як галузі наукових знань, розгортання краєзнавчого руху – невід'ємної складової сучасного громадянського суспільства. Завданнями програми проголошено узагальнення теоретичного та практичного досвіду у краєзнавстві; удосконалення його науково-методологічних основ; поглиблення досліджень джерельної бази; розробка галузевих напрямів (історичного, природничого, географічного, етнографічного, культурно-мистецького, освітянського, пам'яткознавчого, музейного, бібліотечного, туристичного, екологічного); поширення краєзнавчої складової та зміцнення навчально-методичної бази краєзнавства у системі національної освіти; популяризація краєзнавчих досліджень і залучення широких кіл громадськості до збереження історико-культурної спадщини України.

Президія НАН України у червні 2013 р. затвердила запропонований Національною спілкою краєзнавців України та Інститутом історії України НАНУ оновлений склад Міжвідомчої координаційної ради з питань краєзнавства при Президії НАН України (33 особи, голова – О.П.Реєнт, заступники – В.М.Даниленко, В.П.Коцур, відповідальний секретар – Р.В.Маньковська). Основним завданням ради є координація наукових досліджень і громадської діяльності в галузі краєзнавства, краєзнавчої роботи навчальних закладів, архівів, музеїв та бібліотек, інших державних установ і громадських організацій; науково-методичне забезпечення та контроль за реалізацією завдань Державної програми розвитку краєзнавства.

НСКУ продовжує один із напрямів своєї діяльності – науково-краєзнавчі експедиції, започатковані 2009 р. В їх рамках проводяться тематичні круглі столи, наукові наради та консультації з провідними фахівцями, розглядаються проблеми збереження духовної та матеріальної культурної спадщини України. Такі виїзди на місця було здійснено на Полтавщину, Львівщину, Чернігівщину, Дніпропетровщину, Запорозжжя та Херсонщину, Кіровоградщину, Черкащину, Київщину, Вінниччину, Житомирщину. На найближчий час заплановано ще дві виїзних експедиції – на Слобожанщину та Закарпаття.

Краєзнавство є важливим інструментом науково-інтелектуального та духовного впливу на формування державницької свідомості й патріотичних почуттів у молодих громадян нашої країни. П.Т.Тронько зазначав, що «молодь – це благодатне середовище для втілення найамбітніших краєзнавчих проєктів – від створення музею історії школи до створення музею села, від пошуку меморіальних матеріалів про видатних земляків минулого до важливих пам'яткоохоронних і природоохоронних програм, увічнення пам'яті жертв репресій і голодомору, воєнних років. Краєзнавчо-просвітницька робота серед молоді сьогодні особливо важлива, вона є підмурком духовного оздоровлення нації, формування її патріотичного майбутнього».

Підсумковим документом обговорення нагальних проблем використання краєзнавчої складової у системі освіти на XII Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції «Освітнянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи» (м. Івано-Франківськ, 6–7 жовтня 2011 р.) стали рекомендації учасників форуму про введення до навчальної шкільної програми предмета «Історія рідного краю», внесення до гуманітарного циклу дисциплін у вищих навчальних закладах усіх профілів навчального курсу «Основи краєзнавства», підготовку підручників із краєзнавства, науково-методичну роботу з викладачами та вчителями дисципліни «Краєзнавство», форми й методи позашкільної освіти, участь у ній бібліотек, музеїв, закладів культури, туристичних організацій.

Ураховуючи погляди П.Т.Тронька на перспективи розвитку краєзнавства та його широкого потенціалу в освіті, Національна спілка краєзнавців України підготувала й видала підручник для студентів вищих навчальних закладів «Основи краєзнавства» (Харків, 2015 р.) за загальною редакцією члена-кореспондента НАН України О.П.Реєнта. Підручник уніфіковано для всіх спеціальностей, містить сучасні теоретичні та практичні розробки з основних питань краєзнавства. Авторський колектив з урахуванням результатів найновіших наукових досліджень приділив увагу висвітленню науково-методологічних засад краєзнавства, історії розвитку науки, головних напрямів у структурі краєзнавства та впливу краєзнавчих знань на патріотичне виховання молодого покоління. У додатках уміщено навчально-методичний і хрестоматійний матеріал із дисципліни «Основи краєзнавства». Метою підручника є визначення краєзнавства як комплексної галузі знань про окремо взятий край, виокремлення його природних особливостей та історико-культурної самобутності у загальноукраїнському контексті, а також формування в молодих людей патріотичних почуттів, поваги до історії своєї малої батьківщини, необхідності зберігати її духовну спадщину як унікальну складову не лише українського, а й світового надбання.

Оскільки 2015-й рік для Національної спілки краєзнавців України є ювілейним, на першому щорічному засіданні президії її правління основні питання присвячувалися відзначенню 90-річчя НСКУ та 100-річчя Героя України, академіка П.Т.Тронька, увічненню його пам'яті. Ще у січні 2015 р. на ім'я київського міського голови В.В.Кличка спілка подала документи та матеріали щодо перейменування однієї з вулиць Києва на честь Петра Тронька,

і нині це клопотання позитивно вирішене (ім'я академіка носитиме вулиця, що безпосередньо веде до входу в Національний музей архітектури та побуту України). Серед інших запланованих ювілейних заходів можна виокремити наступні: Міжнародна наукова конференція «Дев'ятнадцяті Слобожанські читання»; урочистий пленум правління НСКУ; науково-краєзнавча експедиція «Пам'ятні місця Слобожанщини Героя України, академіка Петра Тронька»; «Наукові читання на честь П.Т.Тронька» в рамках «Ольвійського форуму-2015» на базі Чорноморського державного університету імені Петра Могили; науково-краєзнавча експедиція «Народне музейництво Закарпаття»; липневі врочистості з нагоди відзначення 100-річчя від дня народження Героя України, академіка П.Т.Тронька; вручення премії імені академіка Петра Тронька НСКУ 2015 р.; круглий стіл «Петро Тронько: державник, учений, громадський діяч»; урочисте відкриття погруддя П.Т.Троньку в м. Богодухові та меморіальної аудиторії у Харківському національному університеті ім. В.Н.Каразіна; виставка до 100-річчя від дня народження П.Т.Тронька в Національному заповіднику «Софія Київська»; встановлення меморіальної дошки П.Т.Тронькові на адміністративному приміщенні Національного заповідника «Хортиця»; наукова конференція до 100-річчя від дня народження П.Т.Тронька в Інституті історії України НАНУ; просвітницький лекторій «Краєзнавство у розвитку духовних засад суспільства»; III краєзнавчі читання пам'яті Петра Тронька в Національній історичній бібліотеці України; IV Міжнародна науково-краєзнавча конференція молодих вчених, присвячена 100-річчю від дня народження Героя України, академіка П.Т.Тронька у Харківському національному університеті ім. В.Н.Каразіна; виставка в Національній спілці краєзнавців України з нагоди 90-річчя НСКУ та 100-річчя академіка Петра Тронька; екскурсійний маршрут «Київські адреси Петра Тронька»; проведення ювілейних виставок, фотоекспозицій, краєзнавчих читань, круглих столів, видання літератури за затвердженими планами регіональних і місцевих організацій НСКУ тощо.

Крім того, Національна спілка краєзнавців України запланувала випустити у світ упродовж 2015 р. ряд важливих у спілчанській діяльності видань. Одним із найзначніших є вихід згадуваного вище підручника для студентів вищих навчальних закладів «Основи краєзнавства» – багаторічної мрії та своєрідного заповіту П.Т.Тронька. Також готуються до друку збірники «Національна спілка краєзнавців України в інформаційному просторі України», «Літопис Національної спілки краєзнавців України (2008–2015)». Ювілеям присвячуватимуться й чергові номери наукового журналу «Краєзнавство».

П.Т.Тронько, щиро вважаючи, що «високі поняття “батьківщина”, “національна гідність” починаються саме зі знання рідного краю, історії села чи міста, вулиці, домівки, де людина народилась і виросла, де пройшло її дитинство»⁸, став патріархом українського краєзнавства, легендою національної науки. Його життєвий шлях – урок, гідний вивчення для прийдешніх поколінь.

Загальноукраїнська премія імені академіка П.Т.Тронька Національної спілки краєзнавців України щорічно з 2013 р. присуджується краєзнавцям

⁸ Тронько П. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). – С.149.

за вагомий внесок у справу вивчення, дослідження й популяризації історико-культурних і природних багатств рідного краю. В особливий рік ювілею Петра Тимофійовича почесного звання лауреата премії, що носить його ім'я, удостоєні:

– за висвітлення науково-краєзнавчої та громадської діяльності академіка Петра Тронька (дослідження проблем історії міст і сіл України, теоретичного та практичного краєзнавства): *Бондаренко Геннадій Васильович* – голова правління Волинської обласної організації НСКУ, завідувач кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, кандидат історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України; *Гаврилів Богдан Михайлович* – заступник голови правління (1996–2009 рр. – голова правління) Івано-Франківської обласної організації НСКУ, доцент Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України; *Тригуб Петро Микитович* – член правління (1991–2011 рр. – голова правління) Миколаївської обласної організації НСКУ, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету ім. Петра Могили, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України;

– за науково-організаційну та просвітницьку діяльність у краєзнавстві (проведення конференцій, круглих столів, лекцій, семінарів, читань, експедицій, краєзнавчих заходів і проектів, популяризація краєзнавства працівниками наукових, освітянських, туристичних, бібліотечних, архівних установ, засобів масової інформації): *Андрущенко Віктор Петрович* – ректор Національного педагогічного університету ім. Михайла Драгоманова, член-кореспондент НАН України, академік НАПН України та АНВШ України, доктор філософських наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України; *Косило Михайло Юрійович* – член президії правління НСКУ, голова правління Івано-Франківської обласної організації НСКУ, директор Івано-Франківського обласного державного центру туризму та краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти і науки України, заслужений працівник освіти України; *Онищенко Олексій Семенович* – радник президії НАН України, почесний директор Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України, академік НАНУ, доктор філософських наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України; *Смолій Валерій Андрійович* – член президії правління НСКУ, академік-секретар Відділення історії, філософії та права НАН України, директор Інституту історії України НАНУ, академік НАН України, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України;

– за внесок у музейну та пам'яткоохоронну справу: діяльність у сфері збирання, збереження та охорони історико-культурної спадщини України: *Іршенко Валентина Михайлівна* – член правління НСКУ, виконавчий директор Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. Олеся Гончара, заслужений працівник культури України; *Ситник Анатолій Андрійович* – член правління (1990–2012 рр. – відповідальний секретар) НСКУ, заслужений журналіст України; *Франко Роланд Тарасович* – член правління НСКУ, голова правління Всеукраїнського фонду

відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. Олесь Гончара, кандидат технічних наук;

– за видання краєзнавчої літератури: монографій, нарисів, описів, путівників, довідників, окремих публікацій, циклів статей тощо: *Добров Петро Васильович* – член президії правління НСКУ, професор кафедри історії України Донецького національного університету, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України; *Поліщук Володимир Трохимович* – завідувач кафедри української літератури і компаративістики Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького, доктор філологічних наук, професор; *Шевченко Віталій Федорович* – член ради ГО «Центр громадських ініціатив “Інформаційне суспільство”», народний депутат України 2–4-го скликань, голова Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення (2005–2009 рр.), заслужений журналіст України.

Уже чотири роки, як немає його з нами...

Але впевнено на варті пам'яті про П.Т.Тронька височіють у музеї просто неба в Переяславі-Хмельницькому вітражи з його рідних Забродів. Виблискують на сонці бані відновлених багаторічними його зусиллями Михайлівського Золотоверхого монастиря та Успенського собору Києво-Печерської лаври. Насичено й повнокровно живе, розвиваючи справу його життя, створена та виплекана ним Національна спілка краєзнавців України. Ані на мить не зупиняються у плідних творчих пошуках його колеги та учні з відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАНУ. Продовжують виходити, віддаючи шану пам'яті сотень тисяч значно менш щасливих його сучасників, томи науково-документальної меморіальної серії «Реабілітовані історією» (нещодавно побачила світ вже 101-ша книга). Після всього, зробленого Петром Тимофійовичем, уже ніколи не будуть позбавлені права суб'єктності в історії міста та села, включно з найменшими. Саме його по праву можна вважати справжнім, із людським обличчям символом правонаступництва двох епох і своєрідним містком від України радянської до України незалежної.

96 років життя в невтомній праці до останнього дня, невимовна радість бачити або тримати в руках гідні подиву її результати, заслужена повага та щира приязнь тисяч людей – хіба ж він не улюбленець Долі?!

The essay below covers the most important decisive in the academician P.T.Tron'ko's destiny as a human and scientific and his multifarious role in the history. P.T.Tron'ko is the one to whom we owe the revival of repressed in 1930s historical local studies, unique local-studied and memorial-studied publishing projects, creation of the open-air museums of architecture. The main attention is paid to the National Union of Researchers of Local History of Ukraine.

Keywords: *Tron'ko, historical local studies, monuments study, "History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR", "Digest of the Monuments of History and Culture of Ukraine", National Union of Researchers of Local History of Ukraine.*

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

УДК 323.15 : (=...); (477.62), «XVIII/XXI»

Л.Д.ЯКУБОВА *

ПРОЦЕС УКРАЇНСЬКОГО НАЦІЄТВОРЕННЯ vs ІМПЕРСЬКІ ПРАКТИКИ МАРГІНАЛІЗАЦІЇ НА ДОНБАСІ (XVIII – ПОЧАТОК XXI ст.)

Аналізується специфіка етнонаціональної ситуації на Донбасі як продукту його суперечливої історії та наслідку тривалих соціально-економічних, суспільно-політичних й етнокультурних процесів. Показано, що прагнення державних формувань, у межах яких відбувалося становлення регіону, нівелювати його специфіку, підпорядковуючи її природним потребам державної стандартизації та уніфікації, перебувало в постійній суперечності з об'єктивним процесом українського націєтворення, крайньою південно-східною околицею якого, власне, і був сучасний Донецький край. У контексті нинішніх проблем націєтворення зроблено спробу окреслити місце Донбасу в модерному українському політичному проекті.

Ключові слова: асиміляція, Донеччина, Луганщина, Дике Поле, Донбас, етнічні меншини, історична пам'ять, колонізація, маргіналізація, націоналізм, російщення, радянська імперія.

Концептуальне осмислення місця Донбасу в історії України та Росії, як і ролі в ній етнічного чинника, що називається, на часі. Актуальність його обумовлюється не стільки гостротою «донбаського розлому» та необхідністю протистояння «російському виклику», скільки внутрішніми потребами сучасного етапу українського націєтворення. Якщо російські історики під тиском офіційної доктрини Кремля практично визначилися з власними підходами й не мають намірів відхилитися від нині вже академічного дискурсу «Новоросії»¹ (справа лише за відбором фактичного матеріалу, який би його ілюстрував), а також активно «приватизують» концепт Т.Мартіна: «СРСР – імперія позитивної дії»,

* Якубова Лариса Дмитрівна – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України 20–30-х рр. XX ст.
E-mail: lyakubova@ukr.net

¹ Коли колонізатори не можуть обґрунтувати свого «права» на територію першістю освоєння, вони розвивають ідею вищості їхнього внеску в її розвиток (економічний, культурний). Саме в такий спосіб і народилася переважна більшість дискурсів, які твердять про винаятковий внесок росіян в освоєння Південної України, Донбасу тощо. Поза цими дискурсами залишаються справжні причини, що унеможливили підйом цих територій власними силами «тубільців».

завдання, що постали перед вітчизняними дослідниками, видаються значно більш суперечливими й, по правді, цікавішими. До того ж розмаїття існуючих історичних, культурологічних, політологічних, етнологічних як вітчизняних, так і зарубіжних підходів надає широке поле для узагальнень та плідної наукової дискусії.

Особливості етнонаціонального ландшафту Донбасу та відповідна йому регіональна ідентичність традиційно перебувають в епіцентрі суспільних і наукових баталій. Намагаючись з'ясувати причини проблем, що супроводжують процес українського націєтворення як на регіональному, так і на загальнонаціональному рівнях, суспільствознавці цілком слушно звертаються до історії, розуміючи, що у сучасному своєму вигляді Донбас є продуктом попереднього розвитку. Соціально-економічна, суспільно-політична та етнокультурна минувшина краю – непересічний феномен, що постав на місці Дикого Поля вражаючими уяву темпами. Колонізація й господарське освоєння території відбувалися в рамках імперських проєктів (російського й радянського), кровно зацікавлених у нівелюванні регіональної специфіки. Утім не менш потужними чинниками модерної історії стали народження та нестримний розвиток українського проєкту, південно-східні кордони якого проходили Донецьким краєм. В єдності й боротьбі цих різноспрямованих історичних векторів, власне, і викристалізувалася специфіка Донбасу.

Прадавні мешканці Дикого Поля – кочовики (Єдисанська, Буджацька, Джамбуйлуцька, Єдичкульська ногайські орди та кримчаки) – остаточно втратили контроль над ним наприкінці XVIII ст. Від 1789 р. їм заборонялося пересуватися кочовищами Південно-Східної України. Відтоді цивілізаційний вектор розвитку Донбасу змінив свій напрямок: замість світу кочовиків та воєнних небезпек, що їх він породжував, прийшла землеробська цивілізація в її оновленій імперській формі. Катерина II продовжувала курс Петра I, що правда в європеїзованій версії просвіченого абсолютизму. За її правління донецький степ став домівкою для десятків тисяч піонерів цілини з різних країн і народів. Розпочалася епоха бурхливих етнодемографічних процесів: до стихійної селянсько-козацької колонізації додалася низка імперських проєктів, що мали у стислі строки залюднити степи. Утім завдання просвіченої імператриці були тими самими, що й у Петра I: швидка колонізація опанованих територій, стабілізація внутрішньої суспільно-політичної ситуації, зміцнення кордонів, своєчасне надходження податків до державної скарбниці, поповнення зростаючої імперської військової потуги рекрутами, забезпечення умов і місць дислокації військ.

На відміну від решти історичних регіонів, у Південно-Східній Україні Російській імперії не довелося долати опір державницьких традицій – розроблений Катериною II в післяпугачовську добу шаблон державного й адміністративно-територіального устрою² затверджувався тут автоматично, без будь-яких дискусій, котрі не було навіть кому вести. Місцева еліта сформувалася впродовж трьох десятиріч шаленої роздачі рангових земель за заслуги під час

² Див.: Шандра В.С. Донецчина: Адміністративно-територіальний і відомчий поділ (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2015.

завоювання провінції чи як аванс за її подальшу колонізацію³. Отже вона була цілковито імперською, залежною від імператорського двору й позбавленою будь-яких зв'язків із краєм, окрім суто майнових.

Наприкінці XVIII ст. Донеччина та Луганщина, що перед тим були краєм козацьких вольностей і кочовицями степовиків, перетворилися на строкатий не лише в етнічному, а й у соціальному плані регіон, де, розділені становими та адміністративними кордонами, мешкали представники 27 етнічних груп. Так, 61,3% жителів тогочасної Азовської губернії становили українці. Більш як утричі поступалися їм росіяни (20,51%). Частка греків сягала 7,33%, вірмен – 6,13%, молдаван – 2,5%, на решту громад припадало понад 2%⁴. Таким чином, абсолютну більшість першопоселенців у донецьких степах становили етнічні українці. Більше того – український колонізаційний вектор за своєю потужністю, попри несприятливу внутрішньополітичну ситуацію, залишався поза конкуренцією, навіть незважаючи на фактичну протидію влади стихійній селянській колонізації.

«Переступивши» через Надазов'я, імперська Росія сконцентрувала всі свої ресурси на вкоріненні у Причорномор'ї. Тоді, як у Криму здійснювалася політика детатаризації, а Одеса перетворювалася на ворота в Європу та мультикультурне європейське місто, Донеччина й Луганщина існували в режимі завойованої, «підзабутої» провінції – навіть без сталої системи державного управління. Економічне освоєння набутих земель ішло повільно: завдяки колосальним масивам цілини провідною галуззю господарства як колоністів (скажімо, греків), так і поміщиків залишалося випасне тваринництво. Періодичні військові тривоги та епідемії, що їх супроводжували, також суттєво стримували прогресування регіону, незважаючи на величезний, і на той час уже розвіданий промисловий потенціал. Результати колонізації краю за часів кріпосництва виглядали так: населення зросло у понад 2,5 рази, 71,99% були українцями, 19,06% – росіянами, частка мешканців іноземного походження почала зменшуватися на тлі невпинного зростання перших двох етнічних складників⁵. Утім спростувати тогочасну етнонаціональну ситуацію, наголошуючи на чисельній перевазі українського сегмента, не доводиться.

Колоніальний фактор (попри те, що низка авторів зазначають нетиповість російського колоніалізму⁶) саме на Донбасі набув надзвичайно виразної форми

³ Мізерна частка російських поміщиків отримала дачі, що обчислювалися тисячами десятин; штаб-офіцери – по 1 тис. дес.; обер-офіцери – 500 дес.; іноземні колоністи – по 30–60 дес. на господарство й пільговий період майже у чверть сторіччя. Українські та російські селяни, які були особисто вільними, мали задовольнитися наділами в 5–6 дес., і до того ж сплачувати податки.

⁴ Нариси етнічної історії Донеччини (XVIII – початок XX ст.). – Артемівськ, 2010. – С.18.

⁵ Там само. – С.36.

⁶ Див.: Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // Київська старовина. – 2001. – №5. – С.8–20. Концепт специфічності російського імперіалізму у завершеній формі представлено в дослідженні: Його жс. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення, історія, розпад. – Л., 2005. – 358 с. Думки А.Каппелера отримали виразно емпатичні реакції з боку російських дослідників, що використовують їх як методологічне підґрунтя новоімперського дискурсу. Про те саме, але в історіографічному контексті, див.: Каппелер А. «Россия – многонациональная империя»: некоторые размышления в семь лет спустя после публикации книги // Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма: Сборник. – Москва, 2010 [Електронний ресурс]: http://propagandahistory.ru/books/Kollektiv-avtorov_Mify-i-zabluzhdeniya-v-izuchenii-imperii-i-natsionalizma--sbornik/

внаслідок того, що його природна (силами українців) і державна колонізація відбувалися впродовж кінця XVIII – першої половини XIX ст. шаленим темпом, а згодом ще й хронологічно нашарувалися на період реформ. Останні докорінним чином переформатували засади соціально-економічного та суспільно-політичного відтворення суспільства. На тому етапі колонізація здійснювалася силами українсько-російського етнічного конгломерату, складові якого ще не стали на шлях національного самоусвідомлення. Українсько-російський союз, обрамлений у концепт «самодержавства, православ'я, народності», відіграв вирішальну роль в інтеграції колишнього Дикого Поля до російського імперського проекту. Це, однак, не означало, що союз цей будувався на паритетних засадах. Українці були кровно зацікавленими в колонізації краю: тут вони набували землю, якої дедалі більше бракувало на українських етнографічних теренах, і намагалися знайти порятунком від закріпачення. Влада ж (в особі російського чиновництва та поміщицтва) використала українську колонізаційну енергію в інтересах зміцнення імперії, і не більше того. Колоніальний фактор позбавив чисельно домінуючу етнічну групу – українців – можливостей суттєво впливати на напрям соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку краю, оскільки вони тут, як у жодному іншому історичному регіоні України, становили мізерну частку імперської еліти. Замкненість українців у межах селянського стану залишалася вирішальним фактором їх підпорядкованого становища.

Значно сприятливішими були умови соціально-економічного розвитку та етнокультурного відтворення низки нечисленних громад іноземних колоністів, що з'явилися в регіоні внаслідок державної колонізації. Вони склали особливий стан особисто вільних землеробів, зі значними наділами, користувалися в межах колоній правом самоврядування й навіть створили колоністські округи з власною адміністрацією⁷. На таких підставах відбувалося життя в Маріупольському німецькому колоністському окрузі та Маріупольській грецькій окрузі⁸ на теренах сучасної Донеччини.

Утім говорити про те, що вони спроможні були скласти хоч якусь конкуренцію потужному векторові імперської уніфікації, не доводиться. Отримавши від російських імператорів небачені у країнах походження земельні ділянки, нечувані економічні та станові пільги, колоністи перетворилися на чи не

⁷ Регламентувалася «Інструкціями про внутрішній розпорядок та управління іноземними колоніями» (див.: Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799–1876 гг. / Под ред. О.В.Коноваловой. – Т.1: Аннотированная опись дел 1799–1818 гг.). – Одесса, 1998. – С.28).

⁸ Наприкінці XVIII ст. у приазовські степи переселилася неоднорідна за етнічним складом громада, відома в історіографії як «маріупольські греки». Загальна чисельність прибульців на момент переходу в російське підданство становила близько 18 тис. Умови переселення гарантували особливий статус поселенців. Греки вимагали, аби в місцях їхнього розселення не було інших етнічних груп. Тож уряд виселив із Маріупольщини місцеве населення, включаючи дворян. Маєтки останніх було викуплено державним коштом. Адміністративним центром громади став Маріуполь, заселення якого почалося 11 червня 1780 р. Навколо міста виникло 22 села. У 1807 р. поселенці домоглися створення Маріупольського грецького суду та відокремлення автономної Грецької округи. Суд був гарантом автономності округи й послідовно запроваджував політику штучної ізоляції як Маріуполя, який аж до 1860-х рр. залишався «закритим містом», так і грецьких селищ (див.: Якубова Л.Д. Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. – початок 30-х років ХХ ст.). – К., 1999).

найбільш надійну опору імперської присутності. Власне, для цього їх і було закликано сюди російськими самодержцями. Покладені на них сподівання щодо створення потужних осередків зразкових аграрних виробництв вони виправдали. Найбільш виразними були досягнення німців та менонітів. Однак і ціна за статус колоністів стала відповідною: цілковита лояльність імперії. Окружні колоністські начальники призначалися для них із числа росіян. До епохи реформ колоністи жили невеликими замкненими етноконфесійними громадами, абсолютно не втручаючись у внутрішнє життя регіону.

Механізм взаємодії колоністських органів самоврядування та місцевої гілки влади ефективно працював у першій половині XIX ст. Він стояв на сторожі виняткового статусу іноземних колоністів у кріпосницькій Росії, але дедалі більше стримував соціально-економічний та національно-культурний поступ краю загалом. Реформи 1860–1870-х рр. стали висхідною точкою руйнування ідилії колоністських округів. У 1859 р. Грецьку округу, в 1871 р. – німецькі та єврейські колонії підпорядкували громадянському управлінню. Від цього часу запускаються механізми асиміляції етнічних меншин. Провідниками російщення виступали такі потрібні й важливі установи, як школи, суди, земства, а також органи влади та управління. Усі вони перетворювалися на потужні осередки ґенерування процесів державної, адміністративно-територіальної та етнокультурної стандартизації, які лежали в підоснові модернізації Російської імперії. Згодом саме на них більшовики, а за ними й радянська історіографія покладуть відповідальність за жакливе культурне становище низки етнічних громад. Нестерпні умови існування у царській «тюрмі народів» стануть лейтмотивом дискурсу «переможної ходи» більшовицької революції 1917 р.

Утім бездумне культивування лєнінської тези про «русифікаторську» роль царату поза контекстом складних соціально-економічних та етнокультурних процесів у тогочасній Південно-Східній Україні дорівнює подальшій вульгаризації історії України й неспроможне дати відповіді на низку важливих питань по суті⁹, оскільки взаємини, що виникали між місцевими етнічними громадами у процесі співжиття та взаємодії, виходили за межі простого культурного обміну чи асиміляції. Одне зрозуміло: кількісне переважання українців аж ніяк не забезпечувало їм не те що культурного домінування, але й достатнього для власного етнозбереження впливу. Беззастережне панування російської як мови *офіційного* спілкування, освітніх і культурних установ у регіоні, аніскільки не дорівнювало російщенню місцевих етнічних громад.

⁹ Слід визнати, що мало хто із сучасних вітчизняних дослідників узагалі цим переймається. Розмірковування не йдуть далі загальнотеоретичних зауважень. Так, Н.Пашина, характеризуючи процеси, що відбувалися в регіоні в пореформену добу, зазначала: «Для Донбасу цього періоду були характерні етнооб'єднувчі процеси, що виражалися в етнічній асиміляції природного та насильницького характеру. На розвиток етнічних процесів впливало багато факторів, серед них: соціально-економічна структура етнічних груп та рівень їх суспільно-економічного розвитку, чисельність етнічних груп та їх співвідношення, характер територіального розміщення народів (гетерогенне або гомогенне), ступінь генеалогічного споріднення народів та їх мов, спільність походження, особливості культурно-господарчої діяльності, давність сумісного мешкання, конфесійні особливості та ін.» (див.: Пашина Н.П. Формування етноструктури Донбасу в контексті соціально-економічних перетворень краю пореформеного періоду (1861–1900 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997).

Російщення лише розпочиналося навіть у середовищі багатонаціонального колективу різночинської інтелігенції (це яскраво ілюструє історія грецького, німецького, єврейського просвітницького рухів). Обопільне існування й доволі тісне виробниче спілкування низки етнічних громад як міста, так і села обмежувалося цариною трудових процесів та не викликало ще скільки-небудь помітних зрушень у матеріальній і духовній культурі традиційних громад, які родичалися, спілкувалися у власному, доволі вузькому, колі. Земський рух не встиг набрати потужності (слід нагадати, що земські школи з'явилися в регіоні, та й то лише там, де існували земства, тільки наприкінці ХІХ ст.). Мережа земських шкіл і міністерських училищ зростала в геометричній прогресії, однак результати їх діяльності не варто переоцінювати.

Натомість слід наголосити: перетворення російської на офіційну мову та мову міжетнічного спілкування у краї на межі ХІХ–ХХ ст. неприпустимо отожднювати з мовним російщенням. Життя справді змушувало всі етнічні громади в офіційних та виробничих практиках послуговуватися цією мовою як засобом комунікації, але про мовну асиміляцію у жодному разі не йшлося. Так, у німецьких, єврейських, грецьких селах були одна – дві особи, через яких відбувалося спілкування громади з імперськими органами влади й управління, однак величезній масі селян російська залишалася абсолютно незрозумілою. Містяни, звичайно, володіли нею на рівні побутового спілкування (ринок, крамниця), проте родинне життя залишалось цариною цілковитої етнічної традиційності. Мішані шлюби були явищем винятковим і не просто не практикувалися, а й засуджувалися всіма етнічними громадами.

Інтенсивні процеси так званого культурного обміну назагал зачепили лише два соціальних шари, набувши незрівнянного характеру і форм. 1) Доволі широко вони охопили землевласників та підприємців, які в пореформену добу спрямували свої зусилля на переоблаштування державного організму на нових соціально-економічних засадах. Створювані ними сімейні союзи стали основою формування правлячої еліти оновленої Російської імперії, що, своєю чергою, плекала нову, позанаціональну за своєю суттю, імперську, культуру/ідентичність. 2) На протилежному полюсі перебувала нова для імперії соціальна верства – робітництво, що, як переконливо доведено генераціями російських, радянських, вітчизняних і закордонних дослідників¹⁰, у своїй переважній масі

¹⁰ Див., напр.: *Багалей Д.И.* Очерки по истории колонизации степной окраины Московского государства. – Т.1. – Москва, 1887; *Його ж.* Історія Слобідської України. – Х., 1993; *Дьяконова И.А.* Нефть и уголь в энергетике царской России в международных сопоставлениях. – Москва, 1999; *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997; *Курило В.С., Подов В.И.* Образование в Донбассе (ХІХ – начало ХХ вв.). – Луганск, 1999; *Линднер Р.* Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії). – К.; Донецьк, 2008; *Подов В.И., Курило В.С.* Історія Донбасса: В 3 т. – Т.2: Донбасс в ХІХ в. – Луганск, 2004; *Їх же.* Історія Донбасу. – Луганськ, 2009; *Подов В.И., Климов А.О., Бровченко І.Ю.* Історія Луганського краю. – Луганськ, 2008; *Куромія Г.* Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті рр. – К., 2002; *Михненко А.М.* Історія Донбасу (1861–1945 рр.). – Донецьк, 1999; *Наулко В.И.* Развитие межэтнических связей на Украине. – К., 1975; *Пашина Н.П.* Формування етноструктури Донбасу в контексті соціально-економічних перетворень краю пореформеного періоду (1861–1900 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997; *Тихонов Б.В.* Переселения в России во II пол. XIX в. – Москва, 1978; *Его же.* Каменноугольная промышленность и чёрная металлургия России во второй половине XIX в. – Москва, 1988 та ін.

складалася з російських селян, які не мали в місцях виходу засобів до існування. На підприємствах Донбасу вони були поставлені в такі умови життя, що говорити про будь-який культурний обмін не доводиться. Ця спільнота стала осередком маргіналізації та об'єктом нещадної експлуатації. Існуючи в означеній системі координат аж до 1917 р., вона акумулювала руйнівний потенціал ненависті як до іноземних інженерів та спеціалістів, котрі працювали поряд із ними на підприємствах, але фактично жили в «паралельному світі», так і до правлячої еліти, подібність до якої обмежувалася розмовною мовою.

Об'єктивно внаслідок навздогінної пореформеної модернізації Російської імперії, що супроводжувалася системним реформуванням суспільно-політичної сфери, наприкінці XIX ст. російська перетворилася на мову міжетнічного спілкування в Південній і Південно-Східній Україні. Жодна з мов, що побутували тут, не спроможна була конкурувати з нею, оскільки вона була мовою державних структур, земських навчальних закладів, науки, преси, «високої культури». Мови решти етнічних громад поволі відтіснялися на периферію побутового вжитку. За культурами етнічних меншин міцно закріпилося тавро меншовартісності. Низка етнічних громад втратили національну писемність (так було, скажімо, з маріупольськими греками¹¹). Окремі існували, узагалі не маючи писемної традиції (молдавани, гагаузи, роми та ін.). Асимілятивний тиск російської культури прискорював розмивання нечисельних міських нацменгромад, і вже на початок XX ст. питання етнокультурного виживання дисперсного населення набуло надзвичайної гостроти.

У змальованих обставинах залучення українського етнічного компонента до сфери впливу імперського етнічного ядра було завданням державної ваги. Триєдине етноядро було конче потрібним царату в імперську епоху – саме воно забезпечувало переконливу асимілятивну більшість «Російської» імперії. Воно ж було невичерпним джерелом управлінських, культурних, військових кадрів – найчисельнішої в Європі бюрократичної армії, що тримала залізною рукою «інородницькі» й тубільні околиці імперії та асимілювала дисперсні меншини. Однак не слід забувати, що самі росіяни на той час не були повноцінною нацією (це, зокрема, проявлялося й у розмитості уявлень про межі російського/українського/білоруського народів). Народ, як етнокультурна основа модерного російського проекту, та імперська еліта існували в «паралельних» світах. Саме в таких обставинах найбільш мультикультурний етап етнічної історії Донбасу у складі Російської імперії добігав свого кінця.

У добу пореформеної індустріалізації в імперській Росії дійсно зародилися й почали прискорено зміцнюватися осередки етнокультурної маргіналізації та асиміляції, однак не вони визначали загальне етнокультурне обличчя регіону. Усе почало стрімко змінюватися відтоді, як місто поволі трансформувалося у центр суспільно-політичного й економічного життя Донеччини та Луганщини, а Донбас з умовної назви геологічного феномену перетворювався на назву

¹¹ Маємо на увазі втрату новогрецької писемної традиції в будь-якому з поширених у Греції видах – кафаревуси чи димотики. Маріупольські діалекти, імовірно, уже на Кримському півострові розвивалися поза впливом грецької писемної культури, а за умов ізоляції Грецького автономного округу оформилися як безписемні мови.

промислового району зі специфічними принципами соціальної організації. Фундаментальні зміни в базисі соціально-економічних процесів, що лежали в підоснові етновідтворення громад Донбасу як складової частини Південно-Східної України, пов'язані з радянською добою. Із ними ж пов'язана й переможна більшість його сьогоденних проблем.

Незважаючи на те, що на Донбасі локалізувалися 7 із понад 30 національних районів України, не вони й не політика коренізації (українізації) намертво закарбувалися в пам'яті місцевих мешканців. Міжвоєнний період увійшов в обивательську пам'ять як епоха грандіозної індустріалізації, упродовж якої Донбас перетворився на флагамена виробничої потуги радянської України. Не національні школи, а новобудови часів сталінської індустріалізації сформували основу ментальної матриці донбасівців. Щоправда, була й утаємничена складова своєрідної «історичної амнезії» – замовчувані, але від того ще жахливіші згадки про колективізацію та Голодомор, Великий терор і депортації за національною ознакою. Саме вони виявилися вирішальним фактором досягнення лояльності місцевих етнонаціональних громад до радянської влади загалом, російщення зокрема. Радянська масова культура та пропаганда блискуче впоралися із завданням видалення з колективної пам'яті донбасівців цілих шарів свідомості, відповідальних за самоідентифікацію, патріотизм і розуміння терміна «Батьківщина». Після Великого терору з його національними справами¹² місцеві громади отримали надійне щеплення від будь-якого «штаму» націоналізму.

Міжвоєнний період по праву посідає центральне місце в етнонаціональній історії Донбасу. Саме за часів політики коренізації вирішувалося, яким етнокультурним шляхом надалі йтиме людність цього регіону. Донбас став своєрідним полігоном, на якому випробовувалися постулати «теорії боротьби двох культур». Кремлівська партійно-державна верхівка розглядала край як прототип майбутнього етнокультурного проекту, що згодом, утілюючись у значно більш урізаному за початкову версію (Всесвітній Союз Радянських Республік) вигляді, отримав назву «радянського народу». Саме з огляду на Донбас партійні догматики розробляли стратегічні плани тотальної денационалізації радянського населення. Урешті саме Донбас перетворився на специфічну лабораторію з особливими формами етносоціальної взаємодії. Село в ньому (а нині частка сільського населення тут є чи не найнижчою в Європі!) з життєдайного джерела етнічної культури стало аутсайдером соціального життя. Міста, що натомість задавали цьому життю тон, перетворилися на постійний міграційний вир. Суттєвість частки мігрантів і хронічно плинного населення, економічно, ментально, культурно не пов'язаного з Донбасом та Україною, стала визначальним чинником соціогуманітарного розвитку регіону. Сучасні Донецька

¹² «Калькуляція» терору у цілком лояльних до влади грецьких селах, як і співвідношення страчених та засуджених на тривале ув'язнення, вражає. Так, у Володарському районі розстрільні вирoki було винесено 174 грекам, ув'язнення присудили 2 (!); у Велико-Янісольському – 679 і 45; у Волноваському – 175 та 16; у Маріупольському – 899 і 21; у Старобешівському – 623 та 31; у Старокаранському – 460 і 19; Старокерменчицькому – 246 та 11; на решті території УРСР розстріляли 3470 греків (у тому числі й іноземних підданих), 158 засудили до різних термінів ув'язнення (див.: *Нікольський В.М., Бут О.М., Добров П.В., Шевченко В.О.* Книга пам'яті греків України. – Донецьк, 2005. – С.224–226).

й Луганщина за походженням свого населення – найбільш мігрантські області України (у цьому вони поступаються хіба що Криму). До того ж аж до подій весни 2014 р. Донбас залишався одним із найбільш мігрантоприймаючих регіонів. Переважна більшість його населення – це мігранти у другому – третьому поколіннях. Суттєво вища, ніж пересічно по Україні, тут частка громадян, які є мігрантами з Росії в першому поколінні. Нагадаємо, що, згідно з даними останнього перепису населення, уздовж українсько-російського кордону історично сформувалася своєрідна дуга, де частка уродженців Росії в населенні значно перевищувала середньоукраїнські показники: Запорізька область – 10,39%, Харківська – 10,64%, Донецька – 11,93%, Луганська – 12,7%, Крим – 18,77% (Севастополь – 26,87%). Складаючи в регіоні 56,9%, місцеві українці становлять лише 7,3% від їхньої загальної маси в державі. Натомість росіяни, навіть попри зменшення громади порівняно з даними останнього загальносоюзного перепису, становлять 22% від загального числа росіян України. Їх частка в населенні Донецької області сягає 38,2%¹³.

Повертаючись до подій міжвоєнного періоду, наважимося стверджувати, що стратегічні перемоги Кремля у справі придушення так званого українського національного відродження 1920–1930-х рр., так само, як і сьогоденні проблеми українського націєтворення, «гартувалися» саме на Донбасі. Розворот курсу українізації на 180° в доленосних 1933–1934 рр. і набуття росіянами упривілейованого становища «старшого брата» були свого роду генеральною репетицією остаточного переформатування радянської імперії, яка після 1937–1938 рр. лише номінально залишалася країною «пролетарського інтернаціоналізму». Наважимося також стверджувати, що зазначені зміни були б неможливими без філігранно застосовуваних тоді методик маніпуляції масовою свідомістю та без реальної підтримки більшовицької етнонаціональної політики широкими верствами населення.

Більшовики зробили свою ставку на пролетаріат та його ментальність, і не помилилися. Універсальною знахідкою тогочасних «політтехнологів» став своєрідний симбіоз удавано «народної» влади та насадження стандартів «пролетарської культури» як масової. У патронально-кліентарних відносинах, що склалися саме в той час, пролетаріату давали можливість відчувати себе «гегемоном» і диктувати свою волю решті соціальних груп Донбасу. Це своєрідне «загравання» влади (що за фактом паразитувала на тілі «країни Рад») із найчисельнішою соціальною верствою надало цій владі небаченого ресурсу стійкості. Побічним наслідком цього хворобливого зв'язку трударів і влади стала соціокультурна деградація не лише регіону, а й країни загалом.

Складно пригадати інший подібний випадок, де б етнічна більшість зазнала цілковитої та що, найважливіше, стратегічної поразки в питаннях власного етнокультурного й, відповідно, державного розвитку. Попри показний «інтернаціоналізм» більшовицької влади сталінської епохи вона виступала потужним фактором процесів денационалізації, підосновою яких стала навздогінна

¹³ У середньому по Україні показник дорівнював 7,49%. Цікаво, що у західній та на значній частині центру нашої країни він становив від 1,79% до 3,5%, у Київській області – 5,19%, у Києві – 8,06% (див.: *Момрик А.* «Русский мир» вимірає: Населення Сходу України і Росії стрімко зменшується, Заходу України не змінюється [Електронний ресурс]: http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/27739/Russkij_mir_vumyraje_Naseleenna_Skhodu_Ukrainy_i_www.ji-magazine.lviv.ua/.../momryk_15_03_1).

модернізація. Власне, усією своєю практикою вона втілювала більшовицьку концепцію неминучої, ба більше – історично прогресивної асиміляції. Та оскільки міста Донбасу так і не стали повноцінними центрами урбанізації, а були лише поселеннями «при» шахтах/заводах, то й етносоціальні та етнокультурні процеси тут зазнали непередбачуваних мутацій. Асиміляція відбувалася на вкрай урізаному соціальному ґрунті з усіма належними наслідками.

Найстрашніше ж те, що більшовикам удалося не лише впокорити етноси Донбасу та знищити в їхньому середовищі щонайменші паростки вільнодумства, а й фактично витравити історичну пам'ять народу в усіх її етнічних формах. Неприродно стрімка урбанізація спростила радянським пропагандистам це завдання: на кінець 1930-х рр. сільське населення регіону зменшилося в півтора рази, натомість кількість містян зростає вшестеро (!). У 1939 р. вже 68% українців Донбасу були міськими мешканцями¹⁴. На відміну від ситуації 1920-х рр.¹⁵, за даними перепису 1939 р., із 28 міст Сталінської області росіяни складали абсолютну більшість лише у двох (Орджонікідзе, Комсомольськ)¹⁶. Українці становили значну частку в міському пролетаріаті (на 1939 р. їх в абсолютних числах нараховувалося 1 567 098¹⁷). Однак зростання російської його частки відбувалося значно потужніше й передовсім за рахунок міграції. Означені тенденції увиразнилися у другій половині ХХ ст.

У повоєнну добу догма про «пролетарський інтернаціоналізм», здавалося, утілилася на радянському Донбасі майже буквально. На пальцях можна перерахувати етнічні групи СРСР, які не делегували своїх представників до багатомільйонного пролетаріату регіону. Мешкаючи в типових бараках, гуртожитках, «сталінках» і «хрущовках» подібних наче близнюки робітничих міст та містечок з однаковими назвами площ, вулиць, провулків, виховуючи дітей у збудованих за типовими проектами садочках і школах, вони стрімко втрачали зовнішні ознаки етнічності. Одноманітний радянський «ширвжиток» перетворював жінок і чоловіків на безлику сіру масу. Хіба що ромські райони Макіївки та Слов'янська мерехтіли яскравим етнічним колоритом. Утвердження російської як мови міжетнічного спілкування підштовхувало радянських теоретиків зробити такий бажаний висновок: «Ера зникнення/стирання національних відмінностей настала. Не за горою інтернаціоналізація у світовому масштабі». Яким би вмотивованим на той час він не видавався, усе ж був передчасним.

Постійні «довливання» населення та його надзвичайна рухливість стали підосновою того, що мешканці Донбасу виявилися найбільш податливими до засвоєння широко пропагованого міфу про виникнення «нової історичної»,

¹⁴ Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф.Р-4249. – Оп.1 дод. – Спр.26. – Арк.2.

¹⁵ Як переконливо довела Н.Малярчук, вони переважали в населенні промислових округ Донецького басейну: у містах Юзівської округи мешкали 24% від загалу росіян краю, Луганській та Бахмутській – по 19%, у Шахтинській – 17%, Таганрозькій – 16%. Які ж міста Донбасу за своїм національним складом були майже повністю російськими? Передовсім ідеться про Кам'янськ (93%), Шахти (90%), Сулін (88%), Таганрог (72%), Дмитріївськ (67%), Єнакієве (66%), Юзівка (65%), Горлівка (53%). У Луганську (46%) та Маріуполі (36%) росіяни становили відносно більшість (див.: *Малярчук Н.Г.* Росіяни в Донбасі (20–30 рр. ХХ ст.). – Донецьк, 2011. – С.44–45).

¹⁶ У Сталіно їх частка сягала 47% (220 101 особа) (див.: ДАДО. – Ф.Р-4249. – Оп.1 дод. – Спр.26. – Арк.2).

¹⁷ *Малярчук Н.Г.* Росіяни в Донбасі... – С.54.

наднаціональної за своєю суттю, спільноти – «радянського народу»: принципово іншої соціальної та інтернаціональної спільноті людей, об'єднаних територією, господарством, соціалістичною за змістом культурою, союзною загальнонародною державою й загальною метою – побудовою комунізму. Після відповідних промов Л.Брежнєва (на XXIV (1971 р.) й XXV (1976 р.) з'їздах КПРС) дискурс про виникнення у СРСР унаслідок «соціалістичних перетворень» та «зближення трудящих класів і прошарків» усіх націй та народностей «принципово нової історичної форми етнонаціонального співжиття», безумовно, запанував у суспільно-політичній і науковій думці. Мовною основою цієї штучної, прискіпливо цензурованої компартійною верхівкою культури, що розбудовувалася штатними науково-культурними діячами в рідчизні «радянського реалізму», із цілком зрозумілих причин було проголошено російську. У повоєнний час вона справляла вирішальний вплив на поступ етнокультурних процесів в усіх союзних республіках. Не став винятком і Донбас. Більше того – саме такі, як у краї, промислові центри та відповідні їм демографічні анклавиступали плацдармами просування радянського позанаціонального проекту. Саме тому російщення тут практично не зустрічало опору.

Мовна уніфікація в історичній ретроспективі виглядає як магістральний напрям розвитку етнокультурних процесів у регіоні. Зміни, що відбулися у середовищі донбасівської, на той час ще багатонаціональної, спільноти були лише віддзеркаленням загальносоюзної тенденції, що врешті спрямувала природні процеси етнокультурного відтворення та взаємодії неприродним шляхом. Мутація ця, слід зауважити, зачепила всі без винятку етнічні складові СРСР, включаючи й росіян.

І в Російській, і в радянській (за винятком короткого відрізка 1923–1935 рр.) імперіях росіяни розглядалися як системоутворююча етнічна спільнота, а російська мова – як свого роду «цемент», що утримував імперські конструкції. У добу запровадження обов'язкової початкової, згодом семирічної та середньої освіти радянській імперії вдалося досягти найбільшої міцності цього «цементу» та його максимального поширення в решті етнічних громад. Підносячи це як епохальні перемоги більшовицької влади на «культурному фронті», Кремль не зважав на той очевидний факт, що культурний рівень носіїв нового радянського маскульту, зокрема на Донбасі, був, м'яко кажучи, непорівнянним навіть зі зразками культури часів Російської імперії, не кажучи вже про сучасний їм навколишній світ. Масовість підміняла якість. Утім якість як таку, тим більше в культурі, замінити нічим неможливо. Видаючи факт мовної асиміляції низки етнічних спільнот та засвоєння ними (часом механічне) зразків штучної радянської масової культури на рівні повсякденного життя за утворення якісно нової етнокультурної спільноті («радянський народ»), теоретики КПРС видавали бажане за дійсне. Хибність їхніх теоретизувань унаочнилася в період розвалу СРСР, зокрема в маятникову поверненні низки етнічних спільнот «на висхідну» (народи Сибіру, Далекого Сходу, Дагестану, роми та ін.) і відновленні в новому історичному контексті *традиційних моделей* етнічного відтворення. Не менш болючим та гіпертрофовано контroversійним процесом пошуку нових шляхів етнічного розвитку був у середовищі росіян, які навіть після

розвалу СРСР не отримали *свободи вибору власного шляху* та, як і за сімдесят років радянської влади, виявилися знову затиснутими у прокрустовому ложі імперської доктрини. Сучасний етап є насправді вирішальним для росіян як нації – у цьому ми цілком згодні з І.Чубайсом¹⁸. Утім руйнівна енергія, що його супроводжує, надто дорого обходиться нашій країні.

Отже процеси, що нині відбуваються на сході України, є нічим іншим, як відлунням тектонічних зрушень у тілі так званих «радянських соціалістичних націй», що консервувалися та штучно стримувалися впродовж понад сімдесяти років радянської історії. У них у спотвореному, гіпертрофованому вигляді великоросійського шовінізму унаочнюється й відродження російського націоналізму, природний поступ котрого було призупинено більшовиками, і відчайдушна боротьба українського націоналізму за державний суверенітет та відновлення історичної справедливості. Утім не сама лише вирішальна битва російського й українського націоналізмів відбувається нині на Донбасі, і не лише доля російського та українського проєктів вирішується в ній. Ідеться передовсім про збереження геополітичної рівноваги в Євразії та недопущення реінкарнації імперської політичної традиції.

Зважаючи на зазначене вище, розуміти принципovu відмінність ментальної матриці сучасних мешканців Донбасу вкрай важливо. Це – не лише основа подальшого наукового заглиблення в надто актуальну проблематику, це ще й життєво необхідний фундамент для розробки довгострокових програм нівелювання «донбаського розлому» в тілі української нації. Отож важливо усвідомлювати, що парадигмальна відмінність ціннісної складової донбаської ідентичності від сутнісних міфів, що перебувають у підоснові формування будь-якої національної ідентичності, полягає в тому, що знакові постаті та пам'ятні дати донбаського міфу *перебувають поза межами будь-якого національного дискурсу*, і російського зокрема.

Основу пам'яттевої матриці донбаських містян становить радянський міф. Ним просякнуте все, що оточує місцевого мешканця від народження: усі більш-менш значні події у житті міста (перш за все – День шахтаря) відбуваються на центральній площі, звісно ж, ім. Леніна; масові святкування – у Будинку культури, збудованому за радянських часів, або біля пам'ятників радянської доби (В.Леніну, С.Орджонікідзе, С.Кірову, Невідомому солдату й т.ін.). Власне інших історичних пам'яток немає навіть у містах із відносно тривалою історією. Скажімо, перша мурована будівля у Слов'янську з'явилася тільки 1812 р. – це була церква на кладовищі. Що вже казати про решту міських поселень, які стали містами лише на 1950-ті рр. або вирости поблизу шахт у 1970-х рр.?! До того ж більшість міст Донбасу переважну частину своєї історії існували як села та селища, неодноразово вцент вигорали за часів лихоліття. Таким вузьким архітектурним, історико-культурним шаром не може «похвалитися» міське середовище у жодному з регіонів України. Власне в більшості випадків ідеться про його відсутність.

¹⁸ Див., напр.: Чубайс І. Разгаданная Россия: Что же будет с Родиной и с нами (Опыт фило-софской публицистики). – Москва, 2005; *Его же*. Как нам понимать свою страну: Русская идея и российская идентичность: прошлое, настоящее, будущее. – Москва, 2014.

Слід визнати – зрушення, що відбулися у соціумі Донбасу під впливом тривалої у часі політики денаціоналізації, вплинули на глибинні механізми його відтворення. Наприкінці радянської епохи це помітив японський дослідник, який працював у донецьких архівах над вивченням історії регіону. Г. Куромія насправді був вражений. І це враження віддзеркалилося у його словах про те, що «клас» і «нація» – дві важливі концепції політичного мислення, що сформувалися як реакція на Просвітництво, – не підходили й не підходять до реалій політики в Донбасі¹⁹.

Сучасне соціокультурне середовище Донбасу дійсно є плідним ґрунтом для процесів культурної маргіналізації, адже цілі покоління виростили з невизначеною, а то й анаціональною самоідентифікацією. Не космополітичною, а саме анаціональною. І якраз ця обставина ставить у край високі вимоги перед дослідниками, котрі звертатимуться до вивчення дотичної проблематики. Не менш потужні виклики стоять перед державниками, які мають інтегрувати Донбас у загальноукраїнський політичний та етнокультурний проект. Надійною основою відповідних стратегій може бути лише розвиток фундаментальних наукових досліджень даної проблематики.

Історичний досвід Донбасу засвідчує: формування модерної української політичної нації є об'єктивним і, тепер уже зрозуміло, незворотним процесом, який неспроможні зупинити жодні імперські практики. Проте останні можуть суттєво його гальмувати, відтермінуючи у часі вирішення низки завдань обов'язкового «дорослішання» цього складного соціального організму, формування й розвитку відповідного йому громадянського суспільства, механізмів взаємодії суспільства та влади.

Націєтворення – наскрізний процес переродження суспільства. Його неможливо «організувати» чи «вигадати». Він має просуватися як згори соціального організму, так і з низу. Цього впродовж 24 років незалежності не спостерігалось не лише на Донбасі, а й у решті історичних регіонів нашої країни. Намагання згори створити нові смисли та надати українській нації модерної форми не стали результативними, оскільки були штучними. Органічний процес націєтворення – тривалий у часі, він має пройти декілька етапів. Надзвичайно відповідальний серед них – просвітництво, упродовж якого нові національні смисли не лише генеруються інтелігенцією, а й розчиняються у суспільстві, перетворюючись на органічну складову його ментальності. Отож українська модерна нація не може народитися раніше, аніж «перетравить» свій радянський досвід, не розкриє в ньому все утаємнене й незнане. Фактично йдеться про своєрідне пробудження від 90-річного летаргічного сну, в який українську етноспільноту занурили більшовики. У новому історичному контексті ця спільнота мала виносити, народити нову інтелігенцію, котра, осмисливши досвід попередників, має виробити нові смисли та привнести їх у масову свідомість. Знадобився час, два Майдани, аби зміни з уявних стали очевидними. Утім без акту зовнішньої агресії цей процес навіть узимку 2013–2014 рр. не виглядав незворотним. Цинічна анексія Криму, безчинства «козачків» та «реконструкторів» на Донеччині й Луганщині та врешті «донбаський

¹⁹ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі... – С.475.

розлом» стали каталізатором дорослішання «молодшого брата», який упродовж року «перемахнув» кілька десятиріч повільного інфантильного розвитку.

За окреслених обставин роль суспільствознавців складно переоцінити. Слід відзначити, пріоритетні позиції в аналізі причин та етапів формування так званої донецької ідентичності міцно утримують політологи, культурологи, соціологи, публіцисти. Роками історики дистанціювалися від дослідження дотичної проблематики, віддаючи перевагу конкретиці соціально-економічної, суспільно-політичної та культурної історії Донбасу, і це не йшло на користь підведення дійсного наукового підґрунтя під пропоновані суспільству концепції.

У результаті дискурс збочив у напрямі культивування низки шаблонів, штампів, уможлидних зауважень, необґрунтованих екстраполяцій, що справляють неабиякий вплив на суспільні настрої. Радянський міф «Донбасу – всесоюзної кочегарки» замінив дискурс «двох Україн», котрий стараннями політиків уже понад десятиріччя розділяє український електорат. Власне, сьогodenні події на Донбасі є інверсією вкорінених стереотипів, що з латентної фази перейшли в активну.

Отож і суспільство, і держава потребують нової історії Донбасу. Не йдеться про «переписування» її в антитезу тій, що була, чи в антитезу «російському виклику». Не йдеться і про огульне засудження радянської спадщини, яке у сучасних обставинах спричинить ще глибший суспільний розкол. Мовиться про повноцінне осмислення історичного шляху регіону, про те, що історія Донбасу має перестати бути історією шахт і заводів, «будівель п'ятирічки» та «стаханівського руху». Вона повинна перетворитися на багатогранну й поліфонічну історію звияг і страждань народу.

Настав час переглянути та деталізувати концепти «боротьби двох культур», «двох Україн», «російськомовного Донбасу». У центрі нової, наповненої правдою в усій її принадливості й ганебності, історії регіону має постати людина. Урешті, коли обивателі дізнаються, як і чому П.Ангеліна (грекиня з урумського селища Старобешеве) стала стахановкою, і як заплатила за всесоюзну славу «сталінської орденоноски», «найсмачніше» «Ескімо» по 22 коп. на паличці перестане здаватися таким аж солодким... Тоді ж нарешті відновиться зруйнована більшовиками ланка історичної пам'яті, без опертя на яку годі говорити про повноцінне націєтворення.

Це завдання сучасної історіографії – надскладне. Імовірно жодна з країн світу не знала такого системного нищення історичних засад етновідтворення, спотворення фактів і дискредитації скільки-небудь помітних історичних постатей, як Україна. Отож наповнення історичної канви правдою залишатиметься пріоритетним завданням наступної генерації українських істориків. Без відновлення історичної пам'яті на засадах правди розмови про рух у майбутнє безглузді. Інструментів для цього у сучасній історіографії чимало: мікроісторія, історія повсякденності, історична урбаністика, історична антропологія тощо.

Із названим вище завданням історична наука поволі впорається. Наступне ж її завдання значно відповідальніше в контексті сучасного етапу українського націєтворення. Ідеться про продукування базових історичних і пам'яттєвих складових модерного національного проекту. Завдання це обов'язкове для всіх сучасних націй, і ми – не виняток.

Попри весь той суспільний негатив, напругу, роздратування й часом природну реакцію зневіри та відторгнення, що спричинив «донбаський розлом» (останні артикулюються в інформаційному середовищі висловами на кшталт: «Як із ними жити в одній країні?», «Відділити й забути!», «Ампутувати як гангрени!» тощо), його місце у вітчизняній історії та модерному національному проекті має бути врешті чітко визначене. Ситуація, за якої Донбас ніби ментально й культурно «завис» поміж Україною і Росією, не може тривати вічно. Подальше культивування українським суспільством такого собі «статус-кво» щодо умовного «російськомовного Донбасу» є прямою загрозою не лише державному суверенітету, а й майбутньому української нації.

Донбас нині – не лише зона суспільного конфлікту, не лише поле гібридної війни, де борониться український суверенітет, не лише дзеркало, в якому відбиваються попередні політичні помилки та економічні прорахунки влади, а й потужний катализатор сучасної фази націєтворення, причому по обидва боки умовного «гібридного» кордону. Донбас (не важливо, розуміє нині загал Великої України та мешканці окупованих територій, чи ні) – це чистилище сучасної української ідеї й горнило громадянського суспільства. Нація народжується у вогні у принципово нових історичних обставинах.

Отже яке місце у системі координат історії пам'яті відвести Донбасу? Найбільш перспективним, науково й суспільно плідним видається підхід до цього регіону як до української національної спадщини. Про що мова? У 1979 р. стараннями вузького кола істориків, котрі реалізували визначний видавничий проект «Місця пам'яті» (1984–1992 рр.) та надали потужного поштовху оновленню французької нації, у науковий обіг було введено нове розуміння терміна «спадщина» – «власність, що передається від предків, культурний спадок країни». Завдяки цьому суспільство, що перед тим під спадщиною розуміло суто матеріальні об'єкти, переглянуло своє ставлення до минувшини, а згодом до царини спадщини, за словами П.Нора, «гуртом увійшли цілі блоки реальності». Після 1980 р., так званого «Року спадщини», оголошеного президентом Ж.Д'Естеном, Франція пережила семантичну революцію, і все задля того, аби, за висловом того ж П.Нора, зберегти «ті сліди минулого, які суспільство бажає зберегти, щоб зустріти своє майбутнє»²⁰.

Власне перед подібним когнітивним дороговказом нині перебуває українське суспільство, якому для повноцінного руху в майбутнє також *слід визначитися з тим, що воно візьме із собою з минулого*. Отже як ніколи гостро стоїть проблема окреслення кола місць та об'єктів пам'яті, котрі складають основу історичної спадщини. Передбачаючи обурені зойки певної частини вітчизняного політикуму, що ніколи не полишить позицій українського етноцентризму, зауважимо – не йдеться про те, що Донбас є більшою мірою національною спадщиною, аніж будь-який із решти історичних регіонів. Не йдеться і про суто історико-культурний внесок цього краю у формування базових засад українського націє- й культуротворення, матеріалізований у постатях В.Сосюри, М.Скрипника, І.Дзюби, М.Шаповала, Н.Махна, Л.Бикова, А.Солов'яненка та сотень тисяч визначних уродженців регіону. Не йдеться про подальше

²⁰ Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. – К., 2014. – С.64–65.

культивування радянського донбаського міфу чи насадження його перевертня. Ідеться про формування через осмислення – усвідомлення – прийняття – розуміння обопільної відповідальності у відносинах між центром і регіонами. Ідеться про наповнення принципу унітаризму реальним історичним змістом.

Спробуємо пояснити суть, спираючись на безпосереднє значення слова «спадщина»:

- спадщину найчастіше отримують від батьків/пращурів;
- спадщину, так само, як і Батьківщину, так само, як й історію, не обирають;
- поодинокі щасливіці отримують у спадщину Букінгемський палац чи Версаль, фінансові та готельні імперії;
- спадщина величезної більшості мешканців Землі набагато скромніша;
- нею може виявитися непоказна хатина, позбавлена звичних нині принад цивілізованості;
- але, слід нагадати, її власними руками, потом і кров'ю зводили наші пращури, долаючи життєві негаразди, нелюдські страждання й випробування долі;
- спадщину, як і минуле, не обирають;
- не в наших силах змінити минуле, але ми маємо вплив на майбутнє;
- ми можемо або відмовитися від своєї спадщини та дати їй перетворитися на порох, а можемо, заробивши грошей, склавши план-проект, побудувати на тому фундаменті будинок, гідний майбутнього наших дітей і внуків;
- стратегічно неправильно відмовлятися від донбаської спадщини.

Попри сьогоденну зовнішню бідність й непривабливість, її загальнотеоретичний та пізнавальний потенціали – колосальні, зокрема в тому, що стосується теорій націй і націоналізмів, імперських практик маргіналізації та об'єктивних незворотних процесів націєтворення. Історія Донбасу – наскрізний стогін народу, котрий, піддавшись оманливим ідеям більшовизму, випив чашу випробувань і бід до дна. Уся його радянська історія слугує свідченням того, що комуністична ідея – це утопія, а намагання втілити її у життя обертається масовим терором, соціально-економічною й етнокультурною деградацією. Цей урок має бути завчений українським суспільством і донесений до решти світу. Найбільше ж важливо те, що він може та має бути використаний задля переходу української нації на принципово новий ментальний, культурний, соціальний рівень.

The article analyzes the specific of the ethnic situation in Donbas. Author proved that the modern problems of region are the product of a controversial history and the result a long-time social-economic, socio-political and ethno-cultural processes. Author concludes that the desire of governments to level the specific of the region, subjecting its natural state needs of standardization and unification, were in a constant confrontation with the objective process of Ukrainian nation-building. In the context of contemporary problems of nation-building author trying to define a place of Donbas in the modern Ukrainian political project.

Keywords: assimilation, Donets'k region, Luhans'k region, Wild Field, Donbas, ethnic minorities, historical memory, colonization, marginalization, nationalism, Russification, soviet empire.

ІСТОРИОГРАФІЧНА КЛАСИКА

УДК 94 : 930.1 (477) «Тойнбі»

Л.-Р.Р.БІЛАС

ІСТОРІЯ ЯК СПОКУСНИК

В есе Л.-Р.Біласа висвітлюється походження, поширення й циркуляція у соціо-гуманітаристиці 1930–1950-х рр. теорії цивілізацій А.Дж.Тойнбі. Розглядаються соціокультурні передумови, культурні обставини, інтелектуальні, духовні настрої, індивідуальні психологічні відчуття й переживання визначних мислителів, які спричинилися до знакових спроб концептуалізації та представлення всесвітньої історії в контексті походження і становлення теорії А.Дж.Тойнбі.

Ключові слова: усесвітня історія, теорія цивілізацій, морфологія всесвітньої історії, Тойнбі, Білас.

Як народжуються та циркулюють теорії історії на теренах науки, культури, соціуму? Що спонукало їхніх фундаторів до висунення тих чи інших конструкцій минувшини? Як формуються уявні обрії наукової концептуалізації з її мінливою та швидкоплинною палітрою новацій, парадоксів і суперечностей? Як змінюються/трансформуються/перформатовуються образи історії у світлі суспільних зацікавлень, викликів, потреб? Як сполучаються вони з персональними почуваннями, неповторними враженнями, життєвим досвідом інтелектуала?

Ці та чимало інших питань, нерозривно пов'язаних із концептуалізацією минувшини, повсякчас постають у практиках будь-якого фахового історика, хоч і у специфічному, часто-густо приземленому розрізі певного предметного поля, вибору дослідницького інструментарію, магістрального напрямку власних наукових устремлень та мотивацій, скерованих на досягнення багатоліких ракурсів минувшини. У широкому сенсі йдеться про теорії й концепції як той чи інший інтелектуальний продукт, що відображає та переломлює колективні думки, настрої, водночас адсорбуючи персональні життєві сценарії, почування, реакції.

Утім життя знакових теорій не обмежується актом їхнього творення, обґрунтування, висунення й поширення. Адже ці конструкції не тільки входять в динамічні горизонти концептуалізації і продукують багатоманітні ідеї та підходи, а й генерують розмаїті супутні контексти, строкаті уявлення, численні рецепції тощо. За великим рахунком, в якийсь момент розпочинається їх власне, незалежне від волі та вподобань авторів-творців, «життя», сповнене цікавих поворотів, контраверсійних ревізій і версійних прочитань, чергувань періодів згасання, «напівзабуття» й раптової актуалізації старих ідей і концептів з обсягу певної теорії.

Цей полівимірний феномен «вростання» в існуючу палітру світу добре ілюструє теорія цивілізацій англійського історика та філософа А.Дж.Тойнбі (1889–1975 рр.),

котра на обширах практично будь-якого національного історієписання ХХ ст. спричинилася до творення своєрідної конфігурації віх, ідей і сюжетів. Самобутню палітру в рецепції теорії А.Дж.Тойнбі має й українська історіографія середини ХХ ст. Тим паче, що післявоєнні масові посттравматичні настрої та переживання другої половини 1940–1950-х рр. продукували почування в душі шпенглерівського «Присмерку Європи», які нагадували інтелектуальні реакції початку 1920-х рр. і були близькими багатьом українським інтелектуалам. Власне доба між двома світовими війнами висунула чимало концептуальних пропозицій, котрі тією чи іншою мірою перегукувалися, принаймні корелювалися з теорією А.Дж.Тойнбі. Згадаємо, приміром, візії П.Сорокіна про «культурні надсистеми», Ф.К.Конечного про множинність цивілізацій, Ф.Корнеліуса про ритми світової історії та конструкції низки інших мислителів.

Нового імпульсу теорії цивілізацій А.Дж.Тойнбі надала психологічна та культурна атмосфера повоєнної Європи. Зокрема Б.Крупницький відзначав, що ідея цивілізаційних або культурних «скоків» набула неабиякої популярності за часів післявоєнної духовної кризи¹. До того ж нова біполярна конфігурація тодішнього світу немовби провокувала на масштабні проекти концептуалізації минувшини, які тією чи іншою мірою містили б прогностичну, ба навіть футуристичну складову – спроби «зазирнути» в майбуття. Недаремно в передмові до своїх споминів А.Дж.Тойнбі зазначав, що саме прагнення скласти «попередній баланс світових подій» спонукало його до писання мемуарів і роздумів², які, вочевидь, побутували й під час творення його монументальної студії.

З означеної перспективи давня традиція циклічного представлення минувшини зазнала своєрідного оновлення й переформатування в напруженій емоційно-психологічній атмосфері повоєнної Європи, зокрема згенерувала неабияке зацікавлення до таких інтелектуальних проектів. Ця нова хвиля спершу зумовила нечуваний успіх цивілізаційної теорії А.Дж.Тойнбі, який згодом заступила низка критичних відгуків, оцінок і ревізій, зокрема й українських учених упродовж другої половини 1940–1950-х рр.

Діапазон українських рецепцій цивілізаційної пропозиції А.Дж.Тойнбі був доволі строкатим. Так, Л.Окіншевич, який ще в 1920-х рр. прагнув перенести соціологічні устремління у царину історії права, відзначав: «Незалежно від того, чи погоджується читач з аргументами та остаточними висновками Тойнбі або з його нарисом розвитку соціальних організацій людства, студія Тойнбі, на відміну від його попередників, пропонує багато захопливого матеріалу про розвиток соціальних організацій»³.

Зауважимо, що пропозиція А.Дж.Тойнбі містила низку цікавих настанов, які приваблювали Л.Окіншевича як дослідника. Передусім це – думки про повний/неповний цикл існування цивілізацій, лінії або межі демаркації між ними, роль творчої/домінуючої меншості, ідея світової/універсальної держави, яка виглядала доволі актуальною в умовах тодішнього біполярного світу тощо. Деякі з окреслених ідей Л.Окіншевич прагнув прикласти щодо східноєвропейської – української та білоруської – історії. Наприклад, варто відзначити його тезу про рухливість цивілізаційної межі за віссю Схід/Захід, яка в різні історичні епохи пересувалася у просторовому та культурному сенсі на українських землях⁴. У такому ж душі сприймається й заувага Л.Окіншевича про Велике князівство Литовське як спільноту перехідного типу із західними та

¹ Крупницький Б. Основні проблеми історії України [На правах рукопису]. – Мюнхен, 1955. – С.180–181.

² Тойнбі А.Дж. Пережитое. Мои встречи / Пер. с англ. – Москва, 2003. – С.7.

³ Okinshevich L. History Civilization of Eastern Europe in the Work of Arnold Toynbee // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – Vol.2, №2. – New York, 1952. – P.305.

⁴ О-ч Л. [Окіншевич Л.]. Між Заходом і Сходом // Україна (Париж). – 1952. – №8. – С.611–615.

східними елементами⁵. Як видається, призначення циклічних теорій Л.Окіншевич убачав у тому, щоби віднайти світові/загальнолюдські орієнтири в історичному процесі на певних обширах, себто впорядкувати й синхронізувати національну та світову минувшини (тут і далі курсив наш – О.Я.):

«Це вчення про цикли не дає нам всеохоплюючого пояснення до всіх прикладів розвитку людських суспільств. Які етапи розвитку і які цикли можемо ми простежити, скажімо в історії китайської держави, що тисячоліттями стояла, ніби не рухаючись у своїх застиглих формах, чи, може в історії України? Всеохоплюючої переконливої відповіді ми ще не маємо. Та *теорія історичних циклів може прислужитися нам у тім відношенні, що обмежить нас, передусім, границями свого періоду в великому процесі розвитку людської культури і людської суспільної організації*»⁶.

Натомість Б.Крупницький, який належав до прихильників дисконтинуїтету та хвильової концептуалізації історичного процесу у вигляді «спазмів», «скоків», «зигзагів» і «поштовхів», доволі скептично ставився до теорій А.Дж.Тойнбі й О.Шпенглера. На його думку, у «модерного англійського історика Тойнбі той же самий вихідний пункт, як і у Шпенглера – окремі культури-доби (він аналізує аж 21 культуру). Але, в протилежність до Шпенглера, Тойнбі не визнає фаталістичного закону вічної зміни культур. [...] Безперечно, *позиція, на якій стоїть Тойнбі, більше відповідає історичній дійсності. Але й у нього проблема переходу від доби до доби залишається малоз'ясованою*»⁷. Із цього погляду доволі цікавий коментар українського інтелектуала щодо цивілізаційної теорії А.Дж.Тойнбі, котра видавалася йому дещо спрощеним представленням історичного процесу:

«А.Дж.Тойнбі (Toynbee) в своїх “Історичних студіях” (1946) висловив думку, що історичний процес не можна висловити формулою прогресу, *тільки формулою підйому, підвищення. Але це тільки образний вислів, а не дефініція. Підвищення, зрештою, мало чим різниться від поступу, прогресу. В дійсності підйоми чергуються із сходженнями вниз. Підйоми можуть існувати паралельно із сходженнями, оскільки вони відбуваються в різних ділянках життя. Взагалі залишається під знаком питання, куди ми попадемо в нашій блуканні в невідомих горах. Бо таке блукання і є приблизно те, що ми називаємо історичним процесом. Це можуть бути вершини, це може бути несподіваний і катастрофальний спад униз, в провалля. В деяких розуміннях (напр. цивілізаційно-технічній) ми в нашу добу, безперечно, поступаємо вперед, хоч іноді і дуже покрученими стежками. Релятивність нашого земного існування, хиткість історичного процесу очевидна*»⁸.

Отож Б.Крупницький дотримувався думки про кардинальну зміну післявоєнних уявлень про плин минувшини, котрі однозначно підважили ідею лінійного поступу,

⁵ Акіншевич Л. Пра «Цивілізацыйныя Асновы» беларускага гістарычнага працэсу // Запісы Беларускага Інстытуту Навукі і Мастацтва (Нью-Йорк). – 1953. – №2. – С.76–77.

⁶ Окіншевич Л. Вступ до науки про право і державу. – Мюнхен, 1987. – С.46.

⁷ Крупницький Б. Історичнавіч проблеми історії України: 3б. ст. [На правах рукопису]. – Мюнхен, 1959. – С.206–207.

⁸ Там само. – С.156.

але водночас кинули тінь сумніву й на циклічні візії, що репрезентували історичне буття у вигляді життя цивілізацій або культур.

Виймкове місце в тогочасному калейдоскопі українських рецепцій концептуальної пропозиції А.Дж.Тойнбі посідає напрочуд цікаве і змістовне есе Л.-Р.Біласа «Історія як спокусник». Ім'я цього автора до початку 2000-х рр. лише епізодично згадувалося у сучасному історієписанні, переважно в контексті прочитань і потрактувань текстів В.Липинського⁹.

Лев-Ростислав Ростиславич Білас (1922–2004 рр.)¹⁰ належав до наймолодшої генерації українських істориків повоєнної доби, які вийшли на наукову авансцену в 1950-х рр. Випускник філософського факультету Гайдельберзького університету (1952 р.), де він слухав лекції таких німецьких корифеїв, як К.Ясперс, А.Вебер (брат знаменитого М.Вебера), В.Гельпах, О.Фослер та інших, Л.-Р.Білас, на відміну від більшості істориків-емігрантів, сприймав, так би мовити, «зсередини» пізнавальну ситуацію у західній соціогуманітаристиці 1950-х рр. За його спогадами,

«Гайдельберг цього часу був парадоксом. Коли люди, що вешталися серед руїн, не знаючи, за що взятися, духово самі представляли собою руїни, може тільки в зацілілому Гайдельберзі, в обличчі тисячолітньої культури, цей їх стан міг дійти до їхньої свідомості. Коли деінде можна, а може й треба було, зайнятися в першу чергу фізично: замітанням пилу з потрошеної матерії, в Гайдельберзі цього вигідного подекуди виходу не було. Люди, передусім молоді студенти, ходили з руками в кишенях і з голодними шлунками (але голод буває часто творчий, що загострює, а не притуплює, думання) і з питанням в очах. Вони шукали в собі, в інших, шукали за кимсь, хто міг би пояснити їм: чому це так сталося? І що властиво сталося? Що значить те все, що сталося?»¹¹.

Згодом, у публікації 1957 р., він метафорично схарактеризував тодішні світовідчуження як кризу «образу історії» модерної людини¹².

⁹ Білас Л. В'ячеслав Липинський і «територіялізм» (1908–1910) // Сучасність. – 1962. – №2. – С.95–111; №3. – С.61–72; Л.Р.Б. [Білас Л.-Р.]. Краків, Женева і філіяція «Кричевського»: До родовідної мислення В.Липинського // Липинський В. Твори / Ред. Л.Білас. – Т.2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – Філадельфія, 1980. – С.ХVII–ХCVIII; Його ж. В'ячеслав Липинський як історик кризової доби // Липинський В. Твори. Архів. Студії / Ред. Л.Білас, Я.Пеленський. – Т.3: Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Філадельфія, 1991. – С.ХХIII–LXX; Його ж. В'ячеслав Липинський – історик // В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: Мат. міжнар. наук. конф. (Київ – Луцьк – Кременець, 2–6 черв. 1992 р.). – К.; Філадельфія, 1994. – С.30–41; Bilas L.R. The Intellectual Development of V.Lypynskiy: His World View and Political Activity before World War I // Harvard Ukrainian Studies. – 1985. – Vol.9, №3/4. – P.263–286 та ін.

¹⁰ Див. про нього: Ісаєвич Я. Лев Білас і його історіографічні праці // Його ж. Лев Білас і його історіографічні праці / Білас Л. Криза нашого образу історії. – Л., 2002. – С.3–16; Ісаєвич Я.Д. Білас Лев-Ростислав // Енциклопедія сучасної України. – Т.2: Б–Бю. – К., 2003. – С.762; Його ж. Білас Лев-Ростислав Ростиславич // Енциклопедія історії України. – Т.1: А–В. – К., 2003. – С.274; Його ж. Знаний і незнаний Лев Білас // Сучасність. – 2003. – №5. – С.119–126; Його ж. Лев Білас та його наукова спадщина // Білас Л. Оглядаючись назад: Пережите 1922–2000 і передумане / Ред. Я.Ісаєвич. – Л., 2005. – С.3–5; Д-р філ. Лев Білас [Некролог] // Свобода (Джерсі-Сіті). – 2004. – 6 серпня. – №32. – С.31; Лев Білас [Некролог] // Український історичний журнал. – 2004. – №5. – С.156.

¹¹ Білас Л. Альфред Вебер // Українська літературна газета (Мюнхен). – 1958. – №6 (червень). – С.1.

¹² Білас Л. Криза нашого образу історії // Ісаєвич Я. Лев Білас і його історіографічні праці / Білас Л. Криза нашого образу історії. – С.27.

Не випадково рецензійні рефлексії Л.-Р.Біласа щодо дослідницьких практик української зарубіжної історіографії неодноразово викликали непорозуміння та навіть невдоволення й роздратування старших колеґ-емігрантів. Скажімо, його категорична теза про те, що англomовний переклад історіографічного огляду Д.Дорошенка¹³ з продовженням О.Оглоблина¹⁴, видані у спеціальному випуску англomовних «Анналів» УВАН 1957 р., не відповідає «сучасним науковим вимогам»¹⁵, спричинила доволі гострі полемічні пасажі¹⁶. У такому ж дусі сприймалися зауваги Л.-Р.Біласа, подані в рецензійній статті щодо побутування патріотичних (неоромантичних) мотивів у монографіях О.Оглоблина про гетьмана І.Мазепу та «людей Старої України»¹⁷.

Крім того, Л.-Р.Білас мав неабиякий талант автора-есеїста, котрий у відносно невеликому тексті міг розгорнути перед читачем масштабну, глибоку, складну, динамічну й навіть драматичну палітру наукової концептуалізації та метаморфоз соціогуманітарного, зокрема історичного, знання. Відзначимо, що навіть вибірковий погляд на публікації Л.-Р.Біласа, присвячені візіям К.Ясперса¹⁸ та Х.Ортеґи-і-Гассета¹⁹ або переклад уривку з книги «Історія – як історія свободи» італійського історика й філософа Б.Кроче²⁰, виявляє не тільки його надзвичайну ерудицію, а ще вельми критичне ставлення та тонке розуміння світосприйняття, поглядів визначних інтелектуалів і мислителів.

Загалом в авторських спостереженнях проступає ціла гамма антропологічних, екзистенційних і культурологічних мотивів. Скажімо в одній із рецензійних статей, присвячених українському радянському історієписанню, Л.-Р.Білас зауважував:

«Закінчив читати 2 (4) число “Українського історичного журналу”. Як зубожілою внутрішньо мусить бути – або як нечувано міцною – людина, що може, але й мусить, витримати, рік за роком, усе своє життя, таку, і тільки таку лектуру! Мимоволі збуджується страшний сумнів: чи може вона бути ще на правду людиною? – Вірю, що може, і хилю голову перед нею, перед одиницями, які, як потопельники, борються за своє життя, своє людське я, і почуваю себе винним: як той, що, не вміючи плавати, з берега приглядається до смертельного борсання потопельника. Все-таки стрибнути в воду – в надії на чудо або щоб позбутися закидів сумління? Але, ах, самообманом є саме формулювання цієї думки, коли знаєш наперед, що вона чисто теоретична. Надії не можна собі засуґерувати. А в суґестію – дійсно вірити»²¹.

Саме з такої – антропологічної, екзистенційної та культурологічної перспективи – Л.-Р.Білас сприймав теорію цивілізацій А.Дж.Тойнбі. Власне, його введення до проблематики викладу в тексті зазначеного есе виказує екзистенційні запити про сенс і

¹³ *Doroshenko D. Survey of Ukrainian Historiography / Transl. by G.Luckyi // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – Vol.5/6, №4 (18), 1/2 (18/19). – New York, 1957. – P.13–306.*

¹⁴ *Ohloblyn O. Ukrainian Historiography 1917–1956 / Transl. by R.Olesnytsky // Ibid. – P.307–455.*

¹⁵ *Лев Ростиславич [Білас Л.-Р.]. Проблеми української історіографії // Українська літературна газета. – 1958. – №9 (вересень). – С.1, 4.*

¹⁶ *Державин В. Чи українська історіографія Дмитра Дорошенка відповідає сучасним науковим потребам? // Визвольний шлях (Лондон). – 1959. – №2. – С.151–157; Лев Ростиславич [Білас Л.-Р.]. Відповідь Володимиру Державину // Українська літературна газета. – 1959. – №3 (березень). – С.6.*

¹⁷ *Білас Л. Ідеологія як історія і як поезія (З приводу двох нових праць О.Оглоблина) // Сучасність. – 1961. – №7. – С.44–62.*

¹⁸ *Білас Л. Що таке свобода? // Українська літературна газета. – 1957. – №7 (липень). – С.1–2.*

¹⁹ *Л.Б. [Білас Л.-Р.]. Незакінчений трактат Ортеґи // Там само. – 1958. – №7 (липень). – С.1, 4.*

²⁰ *Білас Л. Поезія й історіографія // Там само. – 1959. – №7 (липень). – С.5.*

²¹ *Білас Л. Діалектика і дискусія // Там само. – 1958. – №8 (серпень). – С.8.*

зміст історії, котрі тяжіють до відомої візії К.Ясперса. Упадає в око, що майже відразу автор згадує про теологічне представлення історії за версією св.Августина, із котрою наприкінці розвідки порівнює/урівнює концептуальну пропозицію А.Дж.Тойнбі.

Есе Л.-Р.Біласа складається з двох великих частин: а) походження й виклад теорії А.Дж.Тойнбі; б) її критичний, почасти іронічний перегляд, зокрема акцентування уваги на численних суперечностях і перекрученнях у прикладах та формулюваннях т.зв. «законів», завдяки яким створюється ефект єдності й цілісності установчих концептів.

Зазначимо, що авторський виклад пластично перетікає з провідних проблем історичного знання, як-от завершення просвітницького проекту з початком Першої світової війни, поява морфології всесвітньої історії О.Шпенглера як своерідної концептуальної альтернативи щодо лінійного, європоцентричного представлення минулого, до обставин і перебігу персональних сценаріїв життя А.Дж.Тойнбі та інших мислителів, зокрема К.Маркса, з якими порівнюється/співвідноситься фундатор теорії цивілізацій. Заразом Л.-Р.Білас зупиняється на тих передумовах (англосаксонський читацький загал, адаптований до нього емпіричний виклад, більш оптимістичні настанови, порівняно зі О.Шпенглером, сприятливе повоєнне середовище та ін.), які спричинили небувалий успіх багатотомника А.Дж.Тойнбі порівняно з німецьким попередником, хоч, безперечно, симпатизує останньому. Витоки таких симпатій автора можна добачати як у німецькому класичному вишколі, так і у філософських та культурологічних засадах його історичних поглядів.

Ба більше, український історик наголошує на схожості емоційних почувань, які переживали такі різні мислителі, як Ж.-Ж.Руссо, К.Маркс та А.Дж.Тойнбі, у процесі первинних або рушійних мотивів концептуалізації. Причому ця компаративна площина дозволяє Л.-Р.Біласові не тільки віднайти подібність в інтенціях інтелектуалів різних епох, а й виявити релігійно-етичний підтекст в їхніх конструкціях історії.

Та лейтмотивом есе Л.-Р.Біласа є теза, скерована супроти «унауковлення» історії, котра дозволяє йому поставити поряд теорію цивілізацій А.Дж.Тойнбі та матеріалістичне представлення історії за візією К.Маркса. Недаремно нарис має промовисту назву – «Історія як спокусник». За версією Л.-Р.Біласа, саме «спокуса» універсального, суцільного й начебто «наукового» впорядкування історії, що відкриває/створює штучно нав'язані футуристичні або прогностичні ілюзії, попри численні сумніви, суперечності та прогалини, є найбільшим і найстрашнішим гріхом фахового історика.

У світлі нашого часу, коли зацікавлення теорію цивілізацій А.Дж.Тойнбі помітно зростає, почасти реактуалізується завдяки сучасним авторам, зокрема з «легкої руки» американського політолога С.Гантінгтона та його візії «зіткнення цивілізацій», текст українського інтелектуала Л.-Р.Біласа буде корисним, цікавим, а у чомусь – і повчальним читивом.

Есе Л.-Р.Біласа відтворюється за публікацією 1958 р.²² в «Українській літературній газеті» (одній із попередниць мюнхенського журналу «Сучасність»). Правопис збережено. Окремі друкарські огріхи виправлено без застережень. Авторське виділення деяких слів розбивкою та заголовними літерами подається за першою публікацією. До тексту Л.-Р.Біласа долучено примітки історіографічного спрямування. Уточнюючі відомості наведено у квадратних дужках.

**Доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ О.В.Ясь**

²² Білас Л. Історія як спокусник // Там само. – №10 (жовтень). – С.1, 3; №12 (грудень). – С.3, 10.

Питання про сенс історії (як і життя) може поставати тільки в переломових, кризових ситуаціях, коли народи і суспільства, які дійшли вже досить високого культурного рівня, ударами долі (чи Провидіння) поставлені віч-на-віч перед загрозою небуття. Не диво, що якраз єврейському народові ми завдячуємо грандіозну концепцію історичного процесу як переходового етапу, який починається гріхопадінням Адама й Еви і їх вигнанням з раю, і скінчиться повним есхатологічним тріумфом вибраного народу.

Драматичній агонії могутньої римської імперії світ завдячує християнську версію тієї концепції (св. Августин), яка неподільно панувала в Європі аж до 18 століття, коли її зсекуляризовано до філософії вічного поступу людства від варварства до досконалості, гуманності і справедливості, а згодом до безклясового суспільства. Останнє, Марксове визначення земного раю, недвозначно вказує на кризову ситуацію, в якій опинився Захід, точніше деякі суспільні верстви Заходу, «пророк» яких запроєктував у майбутнє їх нездійсненні бажання і мрії.

Перша світова війна остаточно захитала віру в історіософічну концепцію доби просвічення, що кульмінує в ідеї безконечного людського поступу. Стало ясно, що доба європейської гегемонії над світом, доба величезних задумів і сподівань, доба Вольтера, Руссо, Гете, Гегеля й інших закінчилася або хилиться до упадку, і що розпочалася нова доба, причому все, здавалося, вказувало на те, що вона буде зовсім відмінна від попередньої, певно – «як хижа вовчиця»²³.

Показником захитання віри в історію був величезний успіх твору геніального автсайдера²⁴ Освальда Шпенглера «Занепад окциденту»²⁵, що появився під кінець першої світової війни. Шпенглер далеко не був першим, що прокував Європі близьку загибель; але коли ще недавно на подібні пророцтва ніхто не звертав уваги, тепер запанувала на них справжня кон'юнктура, і «пророки занепаду» росли, як гриби по дощі. Характеристично, що більшість їх прийшла до своїх висновків на підставі студій античної, греко-римської історії. Так було, приміром, з італійцем Джульєльмо Ферреро²⁶; так було з німцем Шпенглером; так було, врешті, і з англійцем Тойнбі.

²³ Імовірно, метафоричне порівняння з відомим образом «капітолійської вовчиці» – символом Давнього Риму, котрий за часів фашистського режиму Б.Муссоліні використовувався для пропагування ідеї відновлення Римської імперії.

²⁴ Натяк на відмову О.Шпенглера (1880–1936 рр.) від типової академічної кар'єри, позаяк він після захисту докторської дисертації (1904 р.), присвяченої філософії історії Геракліта, у 1908–1911 рр. викладав математику, історію, природничі науки, німецьку мову в реальній гімназії Г.Герца в Гамбурзі (Німеччина), а від 1911 р. жив і працював як вільний літератор у Мюнхені, себто тривалий час перебував на задвірках німецької соціогуманітаристики.

²⁵ Оригінальна назва двотомника: «Der Untergang des Abendlandes: Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte» (1918–1922 рр.). Здебільшого її перекладають як «Присмерк Європи», хоч низка інтелектуалів пропонує інші версії. Зокрема Л.-Р.Білас уживав таку назву праці О.Шпенглера: «Занепад окциденту: Нарис морфології світової історії».

²⁶ Гульєльмо Ферреро (1871–1942 рр.) – італійський історик, психолог і публіцист, автор праць з античної історії, передусім п'ятитомника «Велич і падіння Риму» (1902–1907 рр.). У пізніших студіях проводив компаративні паралелі між загибеллю античної культури та гострою кризою західноєвропейського суспільства після Першої світової війни.

В очах Шпенглера світова історія не є вже більше одним, всеобіймаючим процесом; вона складається з поодиноких елементів – культур, що є виразом специфічних душевних структур народів, які їх творять, і які суттєво між собою різняться. Так, приміром, Шпенглер розрізняє грецьку – «аполлінську» культуру від «фавстівської» – окцидентальної і «магічної» – арабської. Кожна культура подібна до рослинного чи звіриного організму. Впродовж приблизно тисячі років вона переживає свій розвиток, розквіт і упадок. Підлягаючи цьому біологічному законові, поодинокі фази розвитку різних культур взаємно подібні (гомологічні). Через те ми можемо їх порівнювати, порівнювати живі культури з уже мертвими (звідси підзаголовок твору, який мав бути первісно його заголовком: «Нарис морфології світової історії») і на цій підставі прорікати їх дальший розвиток і смерть. Шпенглер прийшов до висновку, що окцидентальна культура вступила в фазу цивілізації, яка є початком кінця.

Переломовою у Шпенглера була не так проповідь загибелі окциденту, як трактування його як тільки однієї з багатьох (вісім)²⁷ р і в н о р я д н и х культур. Досі поняття світової історії збігалось – за прийнятою наукою схемою Ранке²⁸ – з історією романсько-германських народів, що ділилася на: античність, середньовіччя і новітню добу. Хоч проти такого розуміння підіймалися поодинокі голоси, вони хотіли цю схему щонайвище поширити, а не радикально її змінити. Так, М.Грушевський, який проти неї виступав²⁹, тримався далі старої історіософічної концепції вічного поступу й одного історичного процесу, який, очевидно, міг кульмінувати тільки в історії окциденту, що в 19 ст. поширився на всю земну екумену³⁰.

Уроджений у 1889 році, тільки на дев'ять років молодший за Шпенглера, Тойнбі став істориком, «бо моя мати»³¹ була істориком – стверджує він в одному з своїх есеїв³². Вихований на клясичних авторах, він присвятив себе спочатку античній історії (1919–1924 був професором історії Візантії в Лондонському університеті). Вибух першої світової війни скерував його думки на шлях, яким пішов був Шпенглер. Коли Тойнбі в 1920 році попав до рук «Занепад окциденту», перше його враження було, що Шпенглер його випередив, і що йому нічого

²⁷ Єгипетська, індійська, вавилонська, китайська, «аполлонська» (греко-римська), «магічна» (східна – юдеї, Візантія й араби), «фаустівська» (західноєвропейська), майя (мексиканська). О.Шпенглер також припускав можливість появи дев'ятої – «російсько-сибірської» культури.

²⁸ Леопольд фон Ранке (1795–1886 рр.) – німецький історик, офіційний прусський історіограф (від 1841 р.), автор систематичного курсу зі всесвітньої історії (дев'ять томів, 1881–1888 рр., з яких два останні видано після його смерті на основі записок і робочих матеріалів).

²⁹ Ідеться про спробу М.Грушевського відійти від європоцентричного конструювання та представлення всесвітньої історії у світлі поділу на «історичні» та «неісторичні» народи (див.: *Грушевський М.* Всесвітня історія в короткім огляді. – К., 1917. – Ч.1 [До XIII в.]. – 169 с.; Ч.2 [XIII–XVI вв.]. – 176 с.; Ч.3 [XVII–XVIII вв.]. – 144 с.; Ч.4 [Європа в 1789–1848 рр.]. – 167 с.; К., 1918. – Ч.5: Позаєвропейські краї в останніх століттях. – 168 с.; Ч.6: Європа в другій половині XIX в. – 160 с.; *Його ж.* Всесвітня історія: Прилажена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх. – К.; [Wien], 1920. – Ч.1. – 202 с.; Ч.2. – 270 с.

³⁰ Від гр. «ойкумена» («οἰκουμένη») – заселена, освоєна земля; тут – світ.

³¹ Сара Едіт Маршалл (1859–1939 рр.) – мати А.Дж.Тойнбі. За свідченням сина, написала й опублікувала 1898 р. книгу «Невгадані розповіді з шотландської історії» (див.: *Тойнбі А.Дж.* Пережитое. Мои встречи. – С.88–89).

³² *Тойнбі А.Дж.* Цивілізація перед судом історії / Пер. с англ. – Москва, 2003 – С.111.

не лишилося до роботи³³. Але це враження проминуло. При поясненню постановня феномену культур, їх занепаду і т.п., розв'язка Шпенглера здалася Тойнбі мало емпіричною. «Де німецька апріорична метода виявилася неуспішною, я хотів переконатися, що може дати англійський емпіризм», – писав Тойнбі згодом³⁴.

Ставши в 1925 році професором міжнародної історії у відомій лондонській «School of Economics» і директором Королівського інституту міжнародних справ, зайнятий виданням періодичних публікацій цього ж інституту, Тойнбі все ж таки знайшов час на працю над своїм задумом. 1934 року вийшли в світ перші три грубі томи його монументальної «A Study of History» («Історична студія») ³⁵, 1939, коротко перед вибухом другої світової війни, томи IV–VI, а 1954 року останні томи – VII–X³⁶.

Тойнбі йшлося про «хоч поверхове зрозуміння» сенсу історії, що є, на його думку, нерозривно пов'язаний із сенсом і ціллю всієї динаміки всесвіту в часі і просторі. Зрозуміння частини неможливе без зрозуміння цілого. На підставі своєї візії цілого Тойнбі розгортає перед нами на 5 тис. сторінок свою історіософічну концепцію.

Хоч ідеї і думки Тойнбі спопуляризовані, головно в англосакському світі, і, треба думати, багатьом читачам «УЛГ»³⁷ знайомі, заки (в другій частині нашої статті) спробуємо їх оцінити, мусимо хоч коротко їх з'ясувати.

I

Обставина, що вже в першому томі своєї «Студії» Тойнбі накреслив її плян, вказує на те, що в його голові існувала готова концепція цього велетенського задуму. Заповіджений плян передбачав такі частини: 1. Вступ; 2. Постановня культур; 3. Ріст культур; 4. Заламання культур; 5. Розпад культур; 6. Універсальні держави; 7. Універсальні церкви; 8. Героїчні епохи; 9. Дотик між культурами у просторі; 10. Дотик між культурами у часі; 11. Ритм історії культур; 12. Перспективи окцидентальної культури; 13. Погляди на історію. Виконуючи свій плян, Тойнбі тільки змінив назву 11 частини на «Закон і свобода в історії», а замість 13 частини помістив есей про те, як дійшло до написання цієї книги.

Ніяка національна історія не є сама з себе зрозуміла – стверджує у вступі Тойнбі, і називає національні держави згїрдливо «парохіяльними». Категоріями історичного дослїду можуть бути щойно культури. Доказ: з-поміж

³³ Там же. – С.270.

³⁴ Там же. – С.271.

³⁵ Скорочену версію десяти томів А.Дж.Тойнбі в українському перекладі видано під назвою «Дослїдження історії» (К., 1995, т.1–2), а в російському – «Постижение истории» (Москва, 1991 р.). Під аналогічною назвою – «Постижение истории: Избранное» (Москва, 2010 р.) побачила світ і збірка матеріалів із 1–7-го томів студії А.Дж.Тойнбі. Натомість інша скорочена російськомовна версія 10-ти томів з'явилася під титулом «Исследование истории» (Москва, 2009 р., т.1 «Возникновение, рост и распад цивилизаций»; т.2 «Цивилизации во времени и пространстве»).

³⁶ Пізніше вийшли ще два томи з великої студії А.Дж.Тойнбі: 1959 р. – одинадцятий («Історичний атлас», у співавторстві з Е.Маерсом), а 1961 р. – дванадцятий («Переосмислення»).

³⁷ «Українська літературна газета».

півдесятка найважливіших подій в історії Англії, як прийняття християнства, запровадження феодалної системи, ренесанс, реформація, здобуття заморських колоній, запровадження парламентаризму, індустріальна революція – майже всі вони були спільні для всієї окцидентальної культури і стають зрозумілими тільки в контексті її цілоти. До того поштовх до більшості цих подій прийшов до Англії ззовні. Те саме стосується, очевидно, інших держав.

Тойнбі налічує 21³⁸ (часом 26)³⁹ дотеперішніх суспільств-культур (терміном «суспільство» перекладаємо «society» і просимо пам'ятати, що він покривається з поняттям культури). Більшість з них уже не існує, але деякі існуючі споріднені вже з неіснуючими; так, окцидентальна культура є «донькою» античної-гелленської. Споріднення (афіліяцію) культур можна представити схематично:

К у л ь т у р и:

первинні	вторинні	третинні	четвертинні
египетська	—	—	—
	вавилонська		
сумеррійська	гетитська	гінду	
	? індійська	окцидентальна	
	гелленська		
мінойська		православна	— російська
		іранська	
	сирійська		іслямська
		арабська	

Треба зазначити, що під «православною» культурою Тойнбі розуміє культуру візантійську й її продовження на Балканах; стосунок «російської культури» до неї «філіяційний»⁴⁰.

Культури постають не як вислід пригожих кліматичних умов, географічного положення, врожайної землі, а в процесі переборювання перепон, які викликають шок, що пробуджує частини людства з летаргічної, безкультурної екзистенції. Тойнбі дуже докладно зупиняється на цих перепонах, як «суворі країни», «удари», «тиск», «обтяження», і намагається встановити оптимальну силу їх «виклику» (challenge) на вислід «відповіді» (response) з боку місцевого населення, в ході якої може постати культура. Формула «виклику» і «відповіді» охоплює, за Тойнбі, ритм людської історії і хід розвитку кожної культури. Інакше: цей розвиток залежить від того, чи і які відповіді знаходить культура на все нові «виклики» з боку природи, своїх сусідів чи внутрішніх проблем власного розвитку.

³⁸ Єгипетська, антська, давньокитайська, мінойська, шумерська, майянська, юкатанська або центральноамериканська, мексиканська, хетська, сирійська, вавилонська, іранська ісламська, арабська, далекосхідна китайська, далекосхідна корейсько-японська, індуїстська, індська, еллінська, православно-візантійська, православно-російська, західна (окцидентальна).

³⁹ Додаток: Остаточна класифікація цивілізацій за Тойнбі // *Тойнбі А.Дж.* Дослідження історії: У 2 т. – Т.2. – К., 1995. – С.374–375.

⁴⁰ Залежний.

В фазі росту культури розвивають панування над своїм оточенням, головню над природою, крім цього, відбувається процес дематеріалізації, в ході якого зовнішній світ втрачає для людини своє значення і точка тяжіння людської діяльності переходить ззовні в нутро. Ознакою цього процесу росту є диференціація, в якій теж діє закон «виклику й відповіді»: але тепер вирішальними стають творчі особистості й творчі меншості. Їх дія підлягає знову законові «відходу й повернення» («відхід» в сенсі відходу від акції до контемпляції⁴¹ і «повернення» звідси до нової акції), ілюстрації якого присвячена велика частина третього тому.

Феномен заламання культур з'ясований у четвертому томі «Студії». Інакше, ніж Шпенглер, Тойнбі довжину життя культур не підпорядковує ніякому біологічному законові; навпаки, настоює, що такого «залізного закону» долі немає. Смерть культури зумовлена її нездібністю впоратися з щораз новими «викликами», дати на них дійсні, творчі «відповіді». Можливість, що смерть приходить ззовні, від культури не залежна, Тойнбі рішуче відкидає. Левина частина тому присвячена аналізі чинників, які ведуть до заламання культур. За Тойнбі, до них належить паралізуюче діяння механічного наслідування масами творчих одиниць та меншин, якому якраз ці одиниці і меншини завдячують свою владу над масами. Інші причини заламання лежать у закостенілості інституцій або в феномені, який він називає «немезісом»⁴² творчої сили, що полягає в закостенілості і апатії, які сліднують творчому чинові й які виявляються в обожнюванні досягнутого, особистостей, інституцій або техніки. Тойнбі зараховує сюди теж оп'яніння успішним насильством, мілітаризмом і перемогами. Для ілюстрації своїх тез автор, як скрізь, наводить багато прикладів з різних культур і часів.

По заламанні, з неминучою, законною регулярністю приходить розклад (том V і VI). «Творча меншість» перероджується в «пануючу меншість», маса в «пролетаріат», під яким Тойнбі розуміє масу, що не бере більше справжньої участі в культурі. Явище, яке започатковує розпад культури, він називає «схизмою»: до внутрішнього пролетаріату доходить пролетаріат зовнішній, який натискає на кордони суспільства пануючої меншости. Тепер на «виклики» щораз важче доводиться панівній меншости знайти творчі відповіді: вони, насправді, не є творчі й можуть щонайвище дещо відсунути остаточний розпад культури, продовжити її життя. Схизма знаходить теж свій вираз у духовості: суспільна дисгармонія викликає почуття гріха і безсилля, затрачаються масштаби стилю і моралі, в розшуках за виходом з нестерпного сьогодні звертаються до архаїзмів минулого або до футуризмів, як трампліну до майбутнього. Інші втікають до філософії або релігії. «Схизма і відродження» – ось ще одна форма «виклику» і «відповіді». Пролетаріат, який відсепарувався від суспільства (культури), засновує вищу релігію (чи його творчі одиниці, чи меншість). Реакцією закордонного пролетаріату на розпад культури є організація воєнних банд і героїчна поезія (епос). Тим часом в загибаючій культурі панує

⁴¹ Споглядання.

⁴² Нещастя, біди.

ритм «втечі і збирання». «Втеча» набирає форми запеклих воєн між державами, які думають тільки про свою самостійність; це «д о б а з а к о л о т і в», черговий симптом розпаду. «Збирання» набирає форми універсальної держави, єдиного творчого акту, на який ще здібна пануюча меншість. Але передишка цього «рах оесυμενισα»⁴³ є тільки бабиним літом пропачої вже культури. Ритм «втечі і збирання» прискорюється, сили інтеграції стають все слабші: наближається неминуча катастрофа.

Але вона не є остаточним кінцем. Неначе кукла, в універсальній церкві, в продукті внутрішнього пролетаріату, заховані зародки нової культури. Ця кукла розвивається в добу остаточного культурного розпаду.

Без огляду на геніяльність, всі спроби великих індивідів інтервенювати на користь загибаючої культури засуджені на невдачу. Тойнбі розрізняє чотири роди таких спроб «р я т і в н и к і в с у с п і л ь с т в а»: рятівник з мечем і силою; рятівник, що шукає спасіння у стрибку до ідеалізованого Минулого або майбутнього; творець філософії, яка однак може діяти тільки на панівну меншість; творець релігії, царство якої не є з цього світу. Перші дві спроби хочуть рятувати саме суспільство, останні дві рятувати із суспільства. З а г и б е л ь культури відбувається в три з половиною такти: втеча – збирання – втеча – збирання – втеча – збирання – втеча; цей ритм занепаду супроводить стандартизація життя, як розквіт супроводила диференціація.

В останніх чотирьох томах своєї «Студії», що появилися після п'ятнадцятилітньої перерви [1939–1954 рр.], Тойнбі характеристично модифікує свої погляди. Коли досі «універсальні церкви» мали функцію зародка нових культур, тепер їх роля змінюється: вони стають неначе суб'єктом світової історії, а культури тільки їх матеріалом. Тойнбі екземплізує⁴⁴ це символом воза, в якому культури є колесами з завданням рухати віз релігії вперед. Етапи релігійного поступу, репрезентовані біблійними іменами Авраама, Мойсея, єврейських пророків і Христа, він інтерпретує як продукти розпаду сирійської, єгипетської, вавилонської і гелленської⁴⁵ культур, і ставить питання, наскільки теперішнє світове об'єднання дає надію на дальший поступ (єдиним поступом, який Тойнбі визнає за дійсний, є поступ релігійний)? Минуле існуючих церков, їх традиція здаються йому моментом, що сильно заважає їм в розв'язці нових, пекучих завдань. Компроміс християнських церков з античною філософією, від якої вони позичили свої шати, є сьогодні для них великим обтяженням, якого їм важко позбутися. Але те, що церкви мають Одного Правдивого Бога як члена, фундаментально відрізняє їх від усіх інших суспільств. Виділення культури з тіла церкви є вислідом фальшивих кроків останньої і матеріалізації релігійного д у х а в церковній інституції внаслідок «воєнного стану на землі».

У дванадцятій частині «Студії» Тойнбі докладно аналізує перспективи окциденту, над яким він, в ході викладу своїх думок, вже не раз принагідно зупинявся. Вражає амбівалентність його «гороскопу». З одного боку, він твердить,

⁴³ Освоєна людством частина світу.

⁴⁴ Від англ. «exemplification» – «пояснення прикладом»; тут «ілюструє прикладом».

⁴⁵ Еллінська.

що окцидентальна культура є єдиною з живучих культур, яка не перебуває явно в стані розкладу. Він заперечує так доцільність оптимізму 19 ст., як і Шпенглерового песимізму. Хоч окцидентові пощастило позитивно вирішити численні свої проблеми: скасування невільництва, розвиток демократії й освіти, все-таки існують поважні небезпеки: мілітаризм, поділ на пануючу меншість і внутрішній пролетаріят. Але й у цих справах здобуто поважні успіхи.

З другого боку, Тойнбі доводить, що новітня історія окциденту хронологічно (синоптично) точно відповідає «добі заколотів» інших культур, які є увертурою до «рах оесименіса» і до універсальної держави, отже початком кінця. Але відступім слово самому Тойнбі:

«Ми не можемо з певністю сказати, що ми приречені, але протилежне нам теж не гарантоване. Бо це значило б, що ми не є такі самі люди, як всі інші, а таке заложення ішло б врозріз з усім, що нам відомо про людську вдачу».

«Моторошна темнота нашого незнання є викликом, від якого ми не можемо втекти; наша доля залежить від нашої поведінки».

«Я мав сон. Снився мені чоловік, одягнений в лахміття, що стояв з обличчям, відверненим геть від свого дому. На спині він мав великий тягар, а в руці тримав книжку. Я поглянув на нього і зауважив, як він відкрив книжку й почав у ній читати. Під час читання він плакав і трусився. А коли вже більше не міг стримати себе, з його грудей вирвався болючий крик: “Що мені робити?”» (Ця і наступна цитата взяті Тойнбі з «The Pilgrim's Progress» Джона Баньєна⁴⁶, 1675–1684, – Л.Б. [Лев Білас]).

«Не без причини був християнин в скрутному становищі».

«Я одержав вістку (сказав він), що наше місто буде знищене небесним вогнем. В цьому жахливому знищенні я сам, ти, моя жінко, і ви, мої любі діточки, всі загинемо – якщо не знайдеться для нас вихід – якого я ще не бачу».

«Як буде християнин поводитися перед обличчям цього виклику? Чи буде споглядати то на цей, то на той шлях і не рухатися з місця, бо не знає, куди йому ступити? Тоді небесний вогонь зійде на пропаще місто, і він стане нещасною жертвою масового знищення, яке він прорік у лихому передчутті і від якого не зумів себе врятувати. А чи стане він бігти, і бігти, все далі кличучи: Життя! Життя! Вічне життя! – безперервно виглядаючи за яскравим світлом і спішачи до віддалених воріт? Якщо б відповідь на це питання залежала тільки від християнина, тоді наше знання людської природи схилило б нас до припущення, що християнин є засуджений на смерть, не на життя. Але з клясичного звороту міту довідуємося, що творець людського роду не є зданий виключно на себе самого. Як оповідає Джон Баньєн, християнина врятувала зустріч з евангелистом. А тому що годі припускати, щоб Бог був менш стійкий від людини, ми можемо й мусимо благодіяти, щоб реченець⁴⁷, який Він дарував уже раз нашій культурі, Він знов дарував їй другий раз, коли ми будемо просити, каючись в душі і з зламанним серцем».

⁴⁶ Джон Баньєн (1628–1688 рр.) – англійський ремісник-мідник і заразом баптист-проповідник, який багато років провів у в'язниці, де написав книгу «Шлях паломника» – алегоричну повість про мандрування християнської душі до Небесного Граду.

⁴⁷ Термін, відтинок часу.

II

З появою перших шістьох томів «Історичної студії» в 1939 році, чи точніше, однотомного скороченого видання тієї самої назви, що швидко стало бестселером і було перекладене на багато мов – Тойнбі став, мабуть, найбільш відомим з живих істориків. Не тільки широкий загал устами публіцистів, журналістів, радіокоментаторів висловлював захоплення у зв'язку з нечуваним знанням і ерудицією автора, як і його концепцією світово-історичного процесу (чи процесів), але й більшість, головню американських, істориків визнали його за свого майстра, що вказав історичній науці нові шляхи.

По суті кажучи, довгий час ніякий історик не почував себе справді компетентним написати на працю Тойнбі ґрунтовну рецензію. А деякі критичні голоси, що стали підніматися, були приписувані особистим мотивам – задрости, неспроможности із-за власної «парафіяльності», за терміном Тойнбі, зрозуміти і правильно оцінити його працю, піднятися на верхи і дивитися з головокружної перспективи, з якої дивився майстер, звільнитися від звичної національної заґумінковости. Зате, як можна було передбачати, в унісон гостро неґативно зареагували історики радянсько-марксистського табору, правда з десятилітнім запізненням, бо стільки часу треба було, щоб «Історична студія» – до того в скороченому вигляді – до них дійшла.

Небувалий успіх Тойнбі може здивувати, якщо врахувати його безперечно близьке споріднення із Шпенґлером. Можна було думати, що «Занепад окциденту» антиципував⁴⁸ успіх Тойнбі і не лишив для нього багато лаврів. Але сталося інакше. Не тільки тому, що Шпенґлер встиг уже трохи призабутися. Хоч Шпенґлер і ориґінальніший, і, безперечно, геніяльніший за Тойнбі, перевага Тойнбі в тому, що він звертається до англосакського читача, тоді як Шпенґлер звертався в основному до німецького. Через це Тойнбі більше «науковий», емпіричніший за Шпенґлера, оперує конкретними поняттями і величинами, які краще до Заходу промовляють. Крім того, друга світова війна закреслила більше коло, приготувала більше читачів до ідей і образу історії, які Тойнбі відстоює. Врешті Тойнбі не так песимістичний, як Шпенґлер, а англосакси, головню американці, відомо, песимізму не люблять і не бачать для нього підстав.

Але не ці питання – психологічних причин успіху Тойнбі чи Шпенґлера – будуть темою наших розважань, а лише сама історична схема чи система Тойнбі, а головню її передумови.

Основне завдання, яке Тойнбі перед собою бачить, – це знайти наукову, емпіричну базу для історії, зробити її «справжньою наукою» на лад наук природничих, викрити історичні закони чи, принаймні, правильності історичного розвитку і дійти тим чином до наукових, якщо не передбачень, то прогноз майбутнього. Це в суті речі те саме бажання, що присвічувало позитивізму 19 стол., хотіння, якому ми завдячуємо і концепцію Карла Маркса. Тому для радянської сфери, чи «гемісфери»⁴⁹, починання Тойнбі – це свого роду ересь,

⁴⁸ Передбачив, спрогнозував.

⁴⁹ Півкулі.

бо «закони історичного розвитку» вже Марксом – Енгельсом раз назавжди знайдені.

На Заході думки істориків щодо такого «унауковлення» історії, природно, поділені. Одні гадають, що таких «природничих» законів в історії взагалі немає; другі – що ці закони дуже складні, знайти їх надзвичайно важко, і треба ще дуже багато часу і труду, заки їх можна буде зформулювати, що це завдання далекого майбутнього; треті відстоюють погляд, що закони в історії мають дуже обмежене поле діяння і цілоти історії не охоплюють. Тойнбі належить до четвертої групи – тих, які вважають, що знайдення законів – це справа історичної синтези в розумінні синхронізації вже нагромадженого історичного матеріалу, порівняння окремих фактів і перебігів – цілих «серій фактів» – встановлення аналогій і «повторень», і що така синтеза є саме черговим завданням нашої доби.

Проблема повторювальності історичних явищ, – це, без сумніву, кардинальна проблема історичної науки. Як відомо, експериментальні чи природничі науки встановлюють свої закони на підставі теоретично довільної повторювальності досліджуваних ними явищ. Коли *n*-ий експеримент дасть інший вислід, ніж передбачений законом, закон перестає в певному сенсі існувати, мусить бути інакше зформульований, щоб новий факт пояснити.

Якщо не брати поняття «історія» в найширшому сенсі цього слова, в якому воно охоплює цілість того, що сталося, отже й історію мертвого фізичного світу, який є предметом астрономії, геології й інших наук, як і всього органічного життя на землі, а обмежити його історією людини; далі, якщо вилучити з цього вже вужчого поняття дисципліни, як біологія людини, психологія, антропологія, соціологія і інші; отже всі ті дисципліни, в яких, в більшій або меншій мірі, панує природнича законність – тоді лишиться «чиста історія», «*historia pura*», характеристичною для якої є суб'єктність людини, як її єдиного «агенса»⁵⁰, промотора, яка визначається бігуновістю⁵¹ рішень і (зовнішніх та внутрішніх) чинів. Як «історична істота» (отже в вирішальному для людської суті аспекті) людина, як слушно зауважив Ортега-і-Гассет, не так «має історію», як є своєю історією⁵².

Коли природничий експеримент базується на повторювальності явища, то така повторювальність в «чистій історії» не дається так легко встановити (що не значить, що вона взагалі не існує). Якщо А любить Б, але Б скаже йому: «Ви дурень», тоді постає певна ситуація чи констеляція⁵³: 1) А незмінно далі любитиме Б; 2) А ненавидітиме Б; 3) А стане байдужим і забуде Б і т.д. Можливостей є більше, ніж згадані три, але навіть якби тільки ці три існували, то ми може й могли б вирахувати п р а в д о п о д і б н і с т ь реакції А, і встановити, що на тисячу випадків, приміром, 500 поведеться як 1), 350 як 2), а 150 як 3). Але для історії ми б цим нічогісінько не здобули; цей «закон правдоподібності», чи як його назвати, не пояснює суттєвого: чому А я к р а з

⁵⁰ Суб'єкта дії.

⁵¹ Протилежністю, полярністю (від «бігун» – полюс).

⁵² Ортега-і-Гассет Х. Чиста філософія (Додаток до моїх нотаток про Канта) // *Його ж. Вибрані твори* / Пер. з ісп. – К., 1994. – С.228.

⁵³ Збіг обставин.

в даному випадку повівся так, а не інакше. Якщо б рішення А мало мати далекосяжні історичні наслідки, приміром, як у випадку Марка Антонія під час битви під Акцієм⁵⁴, то який «прибуток» для історії дає забава з визначенням «правдоподібності»? Хтось інший на місці Антонія або й він сам, коли б мав можливість вдруге зважуватися, міг би зважитися і повестися т а к с а м о, як за першим разом, а б о й з о в с і м і н а к ш е.

Якщо отже історія підлягає законності, то ця законність може уявлятися хіба буттю, для якого обрїй часу не є обмежений, не є проблемою; буттю, яке має повний перегляд закінчених уже і прийдеших (з погляду сучасника) континуїтетів і перебігів; для якого людські, зв'язані з особистим і суспільним історичним досвідом, «загумінкові» критерії і масштаби не існують.

Смертна істота не є таким буттям. Але це ще не значить, що вона не може в такому божеському бутті в якійсь формі партиципувати. Як таку партиципацію⁵⁵ можемо розуміти т.зв. надприродне об'явлення. Всі визначні історіософїчні, чи, точніше, теологічні концепції світової історії беруть свій початок в об'явленні або внутрішньому осяянні. Єдиний виняток становлять – або, може, за такий виняток себе видають – концепції наукові.

Але дивна річ: якщо спробувати відтворити як ті «наукові» концепції по-стали, дійдемо до моменту, який змушує нас замислитися, вражає нас своєю подібністю, щоб не сказати ідентичністю з моментами «осаяння» у великих містиків і пророків.

Кожний, хто читав автобіографію Жан-Жака Руссо, напевно пам'ятає момент, коли Руссо, який хотів відвідати у в'язниці свого приятеля д'Алямбера⁵⁶, спочив по дорозі під дубом і тут, несподівано, осяяла його думка, що стала вихідною точкою для всієї його філософії і світогляду⁵⁷. Не на саму думку хочемо звернути увагу читачів, яка в нашому контексті не має значення, а на сприйняття її Руссо: він впав на землю, як вражений блискавкою, обняв її руками і почав безтямно плакати із зворушення і враження.

В одному листі до свого батька молодий Маркс оповідає про свої університетські студії і про перебуту хворобу як вислід свого фізичного перепрацювання і виснаження. Під впливом зв'язаних з цим важливим епізодом у його житті переживань Маркс прийшов до висновку, пише він батькові, – «щоб жити, треба їсти». На пріоритеті «їдження», матеріальної бази над духовою, набутому

⁵⁴ Мис в Іонічному морі, на вході до Амбракійської затоки, поблизу якого 2 вересня 31 р. до н.е. відбулася велика морська битва між флотами Октавіана Августа та Марка Антонія й Клеопатри. Перший здобув переконливу перемогу, котра поклала край тривалій громадянській війні в Давньому Римі.

⁵⁵ У буквальному розумінні – співпричетність, співучасть. Поняття запровадив французький соціолог та етнолог Л.Леві-Брюль для представлення «прелогічного» мислення, зокрема для репрезентації логічних суперечностей у межах одного уявлення (образи міфологічних істот, пояснення причинності) людини з первісною свідомістю. Натомість Л.-Р.Білас переносить цей термін-інструмент на поле наукової концептуалізації, передусім прагне показати наявність внутрішніх суперечностей або феномен «співпричетності» містичних, ідеалістичних імпульсів у процесі зародження різноманітних теорій, які претендують на універсальне пояснення та представлення історії.

⁵⁶ Жан ле Рон д'Аламбер (1717–1783 рр.) – французький філософ-енциклопедист, член і неодмінний секретар Французької Академії.

⁵⁷ Руссо Ж.-Ж. Исповедь. – Москва, 2004. – С.351–352.

власним студентським досвідом, ґрунтується властиво вся «наукова» Марксова система.

І Тойнбі оповідає про декілька своїх переживань, під час яких він, як пише, «попав у містичну контемпліацію». Ось один такий момент, описаний ним у десятому томі його «Студії»:

«Коли автор (Тойнбі говорить про себе переважно в третій особі – Л.Б. [Лев Білас]) проходжувався одного пообіддя, недовго після закінчення першої світової війни, в Лондоні, вздовж полудневої частини Бекінгем-Пелес-Роуд і західного крила Вікторія-Стейшен, він несподівано відчув свою пов'язаність не з тим або іншим епізодом історії, а з усім, що було, сталося і ще станеться. В цьому моменті він відчув безпосередньо хід історії, що перекочувався через нього у величавім порусі, а його власне життя було неначе одна хвиля струму цього могутнього припливу».

В іншому місці Тойнбі пише:

«Тепер мені стало ясно: досвідчення, перед яким ми стояли (перша світова війна – Л.Б. [Лев Білас]), перебув уже Тукідід⁵⁸ у своїй добі. Я прочитав його наново під цим кутом зору, і зрозумів тепер сенс слів і речей між рядками, яких я досі не міг зрозуміти, поки сам опинився в тій історичній кризі, яка змусила його написати свій твір. Тепер мені стало ясно, що Тукідід був уже там, де я тепер стояв. Він і його генерація неначе подорожували переді мною і моєю генерацією і переїхали вже через станцію, до якої ми тепер доїхали; його сучасність була в дійсності моїм майбутнім»⁵⁹.

Всім їм: Руссо, Марксові, Тойнбі, стало «ясно», знічев'я, в одній хвилині, їм стало «ясно», якщо вільно вжити такого порівняння, неначе б зійшов на них Дух Божий, який літає, де хоче. Ця «ясність» – це не результат довголітньої, мозольної наукової праці, не вислід застосування наукових метод, здобутий з додержанням усіх умов обережності і об'єктивності, не овоч наукового пізнання; – «пізнання» стояло в них на початку, а, отже, було зовсім іншого характеру. Його «наукове» обґрунтування прийшло потім як додаток.

Таке пізнання ще не мусить бути антинаукове. Часто великі наукові відкриття треба приписати якійсь «*idée fixe*»⁶⁰ чи науковій інтуїції. Але науковим воно стає тільки після того, як воно стверджується науковими методами. Це значить, що автор даної теорії всеціло віддає її в руки її «ворогів», людей, до неї скептичних, відступаючи сам неначе на бік. Щоб це було можливе, конечно, щоб він уважав свою теорію за *з а с і б* до кращого пізнання світу, до відхилення чергового серпанку на дорозі до пізнання наукової правди, а не як *ц і л ь*, як саме остаточне зрозуміння тайни буття. Бо тоді він не схоче від нього відступитися і гвалтуватиме факти і світ відповідно до своєї теорії.

⁵⁸ Фукидід (Тукідід; бл. 460 – бл. 400 рр. до н.е.) – давньогрецький історик, один із фундаторів прагматично-утилітарної, монологічної традиції в античному історієписанні. Уважають, що визначальний вплив на формування його як історика справив особистий досвід стратега й очевидця Пелопоннеської війни 431–404 рр., виклад котрої становить основний зміст його «Історії», що адсорбувала риторичні та драматичні практики еллінської культури, представлені у вигляді явних промов історичних персонажів.

⁵⁹ Тойнби А.Дж. Цивілізація перед судом історії. – С.269.

⁶⁰ Невідступна, нав'язлива думка.

Без уваги на безперечні, численні для істориків стимули, на які так багата праця Тойнбі, він перебрав на себе в ній роллю наукового Мефістофеля.

Філософічний стрижень системи Тойнбі еkleктичний і недодуманий, але цього годі йому брати за зло, бо ж цим гріхом грішимо не тільки всі ми і наша доба, але навіть багато визначних філософів.

Тойнбі виходить у своїй системі (мабуть, так найкраще можна схарактеризувати його «Студію») з візії єдності людського світу. Ця евокована⁶¹ єдність, це поки що заложення і програма, яку має здійснити майбутнє. Тому Тойнбі позитивно оцінює все те, що до такої єдності – на його думку – веде, а засуджує, що їй противиться. Рівночасно він переконаний в супрематії⁶² в історії людської свободи і в вирішальній ролі в ній людського духу.

Суб'єктами історії є для Тойнбі культури, згодом – на цей перелом у його концепції ми вже звернули увагу – релігії. Суб'єктом вищого роду, дійсним, є культура чи релігія як така, часовою маніфестацією яких є кожна конкретна, існуюча в часі і просторі, культура і релігія. Ці останні є отже тільки індивідуалізацією їх, по-платонівськи зрозумілої, ідеї. Тому щоб зрозуміти їх суть, «поняття цього світу не достатні» – каже в одному місці Тойнбі. Вони є тільки «провінцією, периферією небесного царства. І так історія переходить у теологію» («Civilization on Trial», вступ). Це, очевидно, можливо, але це не є мова фактів і наукових висновків, тільки особисте «вірую» автора. Воно не тільки фарбує, а визначає, часом негативно (з погляду вільного шукання наукової правди) шлях його досліду.

Як «унітарист», Тойнбі відчуває велику антипатію до всякого роду націоналізму, щобільше, вважає його за капітальний злочин (том VIII, 290). Тільки що під це поняття він підсумовує все, що має яке-небудь відношення до нації і народності. У висліді він виявляє повне незрозуміння ролі національного чинника в історії. Можливо, через це Тойнбі ставиться без якої-небудь видимої симпатії до його матірньої, окцидентальної культури, якраз на національному принципі побудованої, і закликає повністю перебороти цей принцип, вважаючи це передумовою рятунку.

Ненавидячи насильство, Тойнбі шукає в історії доброзичливості («gentleness») і керується у своїх історичних осудах етичними критеріями. Творча сила, що рухає «віз історії», походить від духу, високообдарованих одиниць і малих груп. Насильство – це ілюзія або бумеранг, що завжди звертається проти того, хто його вживає. А поняття «дематеріалізації» (яке ми вже згадали в першій частині) дефініює Тойнбі в одному місці як «навернення душі від світу, плоті й чорта до небесного царства».

Без сумніву, з усіх новітніх філософій історії схема Тойнбі найбільше наближена до св. Августина, якому він у передмові до IV тому висловлює свій реверанс. Але поєднання з зовнішньо схожою на августинівську дещо конструкцією модерної «науковості», опертої на відкритих Тойнбі «історичних законах», ніяк не переконує, навпаки, збуджує недовір'я.

⁶¹ Від лат. «evocatio» – «закликання», себто закликає, нав'язана єдність у тексті Л.-Р.Біласа. Вислів походить від релігійного обряду, під час якого давні римляни закликали богів обложених ворогів і присвячували їм культові споруди в Римі, щоби позбавити супротивника вищого покровительства.

⁶² Вищості.

«Закони» і «правила», які Тойнбі формулює, – це або трюїзми, або дуже сумнівні тези. Закон «виклику й відповіді», який Тойнбі запозичив від психології, це цікава гіпотеза, яка однак, в конкретній ситуації нічого не пояснює. Зрештою Тойнбі собі суперечить, бо раз формулює, що сила «виклику» є прямо пропорційна до «відповіді» (II, 260), і що цей закон «не знає меж», то знову, – що найбільш стимулюючий «виклик» лежить посередині між «замало» і «забагато» (II, 393 – це називає він, дещо бомбастично, «overriding law») – мудрість, до якої кожний з читачів, на підставі щоденного досвіду, напевно сам дійшов. Але якщо треба спеціально сильних «викликів», щоб культури постали, то такими викликами є без сумніву пустині Тобі чи Австралії, Антарктида, Аляска і т.п., без того, щоб там високі культури постали. А «закон» мусів би не тільки пояснити, чому в одному випадку постали, а в другому ні, але й – як великої точно треба сили «виклику», щоб постали.

Тойнбі послуговується прикладами. Але ці приклади все ним відповідно підібрані, і не було б важко назвати інші приклади, які його висновки заперечували б. До того автор інтерпретує свої приклади так, як неприхильний слідчий, що відповідним формулюванням запитів викликає у підсудного потрібну йому реакцію і зізнання.

Інший прийом Тойнбі. Він постійно демонструє функціонування своїх «законів» на прикладах «парафіяльних» націй чи держав, забуваючи, що він має говорити про культури. І так автор пояснює діяння закону «виклику й відповіді» на прикладі Голляндії, Швейцарії і Венеції. До речі, приклади невірні, бо, приміром, голляндська культура мало має спільного «з боротьбою проти моря», що є пізнішої дати і обмеженого значення. І у Швейцарії культура не виросла на вершках Альп, де «виклик» був найгостріший. Взагалі дивує, як вчений на міру Тойнбі може додержуватися наукою відкинутих моністичних поглядів про однопричинність історичних складних явищ.

Поважні методичні промахи слідні⁶³ й у концепції інших історичних «законів», приміром «відходу і повернення». Тойнбі ілюструє діяння цього «закону» на двадцятькількох⁶⁴ прикладах великих історичних особистостей, як св. Павло, Будда, Макіявеллі, Данте, Петро Великий, Кант, Еміль Олів'є. Годі сказати, що пов'язує цю галерею історичних особистостей, що конститує поняття «відходу», бо ж «відхід» в одних добровільний, у других примусовий, в одних у пустелю для контемпляції, у других за кордон для науки і обсервації, в інших взагалі нічого схожого на «відхід» не зауважуємо. Бо в який спосіб «вдійшов» і куди «повернувся», приміром, Кант, що все життя просидів у Кенігсберзі? Якби схотів бути злобним, то «відхід» можна б добачувати в кожних феріях⁶⁵ (з міста на село), вкінці йдучи спати до ліжка. А що думати про великі творчі індивідуальності, в житті яких ніякого «відходу й повороту» не було?

Годі погодитися з одною з підставових тез чи «законів» Тойнбі про внутрішні причини загибелі кожної культури. Цей «закон» зумовлений відразу

⁶³ Помітні.

⁶⁴ Кількох десятках.

⁶⁵ Відпустках, канікулах.

автора до думки, що дух може бути підкорений насильству. Думка дійсно неприємна, але дивно обсервувати, до яких маніпуляцій примушений Тойнбі, щоб заперечити її на прикладах історії. А заперечити її треба йому ще й тому, щоб скріпити свою тезу про історичну законність. Де факти, здається, свідчать проти неї, як приміром у прикладі знищення Візантії османами, він прямо твердить, що відповідні культури (тут знову трапляється помішання культур з державами) і без чужої агресії самі швидко загинули б. Проти таких аргументів годі виступати. До речі, одною з центральних доповідей на міжнародному з'їзді візантологів⁶⁶, що відбувся ц. р. в Мюнхені, був реферат Оскара Галецького, який свідомо виступив проти цієї тези Тойнбі. На його думку, Візантія мала в 15 стол. всі передумови для дальшого існування і розвитку, і тільки переможний наступ османів передчасно скоротив її вік.

Скрізь у історії шукає Тойнбі симптомів росту і занепаду. Але що є «ріст», що «занепад»? Відомо, що часто, якщо не завжди, «ріст» на одному відтинку платиться «занепадом» на другому. Отже можна – і це видається нам нормальним – рівночасно «рости» і «занепадати». Але Тойнбі знає тільки альтернативу: або – або. Його спроба встановити, чи окцидентальна культура знаходиться в стадії росту, чи занепаду, закінчується без якогось однозначного результату, а песимізм Тойнбі щодо дальшого розвитку окциденту виводиться з того, що він оцінює гороскоп Заходу з погляду занепаду його релігійності. Тим часом це, як і кожне інше мірило, є суб'єктивним. Подібно суб'єктивним видається нам і мірило «досвіду» всіх дотеперішніх двадцятькілька культур, навіть якщо б автор – що зовсім не видається нам певним і на що вказує багато чого – в їх інтерпретації не помилявся. Бо ж попередні культури могли належати до групи А, а окцидентальна культура до іншої групи Б, якої вона, приміром, є поки що єдиним представником. Бо що значить досвід дотеперішніх 6 тисяч років історії «високих культур» – питаємо за Тойнбі – в порівнянні з можливими мільйонами років, які ще перед нами?

Робити на їх підставі далекосяжні висновки і діагнози, є, можливо, подібним до того, якби хтось, маючи справу тільки з новонародженими дітьми або обсервуючи забави маленьких дітей, хотів робити з цього певні прогнози про життя дорослих.

⁶⁶ XI міжнародний конгрес візантологів відбувся 15–20 вересня 1958 р. в Мюнхені.

In L.-R.Bilas's essay lightens up the origin, distribution and circulation of the Toynbee's theory of civilizations in socio-humanities in 1930–1950. Author researches the socio-cultural background, cultural circumstances, intellectual psychological perceptions and experience of notable thinkers, which tried to represent the world history in the context of origin and making of the theory of A.J.Toynbee

Keywords: world history, theory of civilizations, morphology of world history, Toynbee, Bilas.

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Якимович Б.

**Україна та українці: події далекі і близькі:
Вибрані праці. – Л.: Інститут українознавства
імені І.Крип'якевича НАН України, 2014. –
1086 с.**

У наукових статтях і публіцистичних творах, розміщених у збірнику праць професора Богдана Якимовича, відображено роздуми відомого вітчизняного вченого щодо знакових подій новітньої української історії, сучасником та активним учасником яких йому довелося бути, а також результати наукових пошуків зі широкого спектра проблем. Структурно книга поділена на 9 тематичних блоків, що дуже зручно для читача. Адже,

по-перше, такий підхід дає можливість виокремити коло наукових зацікавлень автора, а по-друге – хронологічний принцип розміщення статей у кожному з них дозволяє простежити еволюцію поглядів на ту чи іншу проблему, подію. Справедливим буде зазначити, що низку студій Б.Якимовича 1980–1990-х рр. сьогодні можна розглядати не лише як теоретичні роздуми про долю української нації та держави, а й документи епохи становлення незалежності. Власне у вступній частині збірки автор наголошує, що «кожну свою працю так вважаю документом свого часу, тому й хочу, щоб мене сприймали таким, яким я був колись і є тепер» (с.8). До речі, Б.Якимович, як він сам зазначає, не соромиться жодної своєї публікації, не зважаючи на те, коли її написано й опубліковано.

Перша частина – «Книгознавчі студії, історичні події, інституції» – уміщує 20 статей, написаних у період від 1989 до 2010 рр. Особливу увагу привертає розвідка «Бібліологічне краєзнавство як складова частина сучасних краєзнавчих студій», в якій автор на методологічному рівні осмислення проблеми аналізує загальний стан розвитку нового напрямку в гуманітарній сфері – бібліологічного краєзнавства. В окрему тематичну підгрупу можна виділити статті, присвячені висвітленню різних аспектів історії української книжкової культури – починаючи «від 60-х років XVI ст., коли народна мова проникає в

літературні пам'ятки не лише світської, але й богослужбової тематики» (с.28), і закінчуючи діяльністю видавництва «Червона калина» в міжвоєнний період та в умовах незалежної української держави (с.57–60).

Друга половина 1980-х рр. започаткувала новий етап радянської та вітчизняної історіографії. Намагаючись виборсатися з тенет марксистської методології, українські науковці активно долучилися до процесу формування альтернативної моделі історії, котра «потребувала віддалення від комуністичної постдоби з її ортодоксальними схемами мислення й канонічними моделями поведінки»¹. В історичній науковій та публіцистичній літературі почали з'являтися перші розвідки, автори яких зверталися до тем, замовчуваних у радянську епоху. Саме під таким кутом зору слід розглядати низку статей Б.Якимовича початку 1990-х рр. про події міжвоєнного періоду у західноукраїнському регіоні. Адресовані широкому загалу читачів періодичних видань, їх написано в науково-публіцистичному жанрі, однак із посиланнями на серйозні історичні джерела.

У цьому ж тематичному блоці привертає увагу стаття «Форпост незалежності (Львів у 1988–1996 рр.)», підготовлена у співавторстві зі знаним філологом і громадським діячем професором Л.Сеником, що її Б.Якимович позиціонує як нарис, створений «на матеріялах львівської преси й архівів державних і громадських організацій Львова і області» (с.104). Будучи активним учасником подій рубежу 1980–1990-х рр., автор майже у хронологічній послідовності відтворює динаміку їх розвитку у Львові, супроводжуючи, водночас, свою розповідь цікавими аналітичними розмірковуваннями та сентенціями з приводу окремих аспектів національного відродження у краї.

Зважаючи на те, що «працю безпосередньо в науковій сфері Богдан Якимович розпочав щойно в 33-літньому віці»², очевидно, що пошук науковцем себе і власного місця в науці був тривалим та цілком усвідомленим. З огляду на це, цікавою видається стаття, написана автором у далекому 1972 р., про парафіяльний костел і монастир у м. Городенці Івано-Франківської області. Насамперед ця студія 20-річного студента технічного вишу – вірець доброї наукової розвідки з історичного краєзнавства. Супроводження текстової частини додатками у вигляді фотографій окремих частин костелу, панорами місцевості з костельним фасадом і монастирем значно підносить її науково-пізнавальний рівень.

Характерною рисою Богдана Зіновійовича як людини й науковця-дослідника є уважне, шанобливе, сповнене поваги ставлення до людей, відданих своїй справі – будь то вчені зі світовим ім'ям, чи громадські діячі регіонального масштабу. Тому не дивно, що бібліографістика сформувала помітний пласт його наукових напрацювань. В окремому блоці рецензованого видання («Постаті минулого і сучасного») зібрано більше двох десятків різножанрових

¹ Хархун В. Рецепція комунізму й сучасний український проект // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник. – Вип.13/14. – Х., 2009. – С.179.

² Лущук Т., Стеблій Ф. Богдан Якимович: бути собою, бути істориком // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.21: Scripta manent: Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича. – Л., 2012. – С.7.

статей, частина з яких досі залишалися неопублікованими, присвячених життю та діяльності окремих діячів вітчизняної історії.

Переважну більшість із цих праць написано, так би мовити, «на вимогу часу» – наприкінці 1980 – у першій половині 1990-х рр., тоді, коли українське суспільство тільки-но відкривало для себе імена своїх великих співвітчизників, досі закритих тінню імперської ідеології. Географія видань, в яких публікувалися статті Б.Якимовича, є опосередкованим свідченням його активної громадянської позиції. Перша стаття з бібліографічного блоку збірника – «Фатальна помилка Володимира Великого. Україна і Крим: історичні ескізи», побачила світ 1992 р. у сімферопольському виданні «Рідна хата»; з доповіддю «Павло Лукич Тучапський: маловідомі сторінки біографії делегата I-го з'їзду РСДРП» автор мав нагоду ознайомити учасників наукової конференції в Миколаєві у жовтні 1988 р. Кілька публікацій із цієї серії з'явилися впродовж кінця 1980 – початку 2000-х рр. на шпальтах усеукраїнських видань «Соціалістична культура», «Жовтень», «Дзвін», «Вітчизна».

Читач має змогу відкрити для себе маловідомі широкому загалу імена – С.Гайдучка, А.Лотоцького, Л.Старицької-Черняхівської, М.Галушинського, В.Бандурака, Т. і Я. Окуневських, П.Бондаренка, В.Кашицького, шлях кожного з яких до суспільного визнання, за влучним висловом Б.Якимовича, проходив «через життєву крутизну (per ardua vitae)» (с.221). Не вдаючись у детальний аналіз кожної зі статей, наголосимо на головному – оцінюючи згадувані постаті, автор не локалізує масштаби їхньої діяльності рамками конкретного регіону та часового виміру, а проектує їх на матрицю загальноєвропейської історії.

До збірника також увійшли «цінні біографічні нариси про історика М.Андрусяка, видавця І.Тиктора, художника І.Марчука та ін. Окремої уваги заслуговують публікації, присвячені сучасникам, колегам Богдана Зіновійовича, «видатним особистостям та інтелектуалам» (с.330) Я.Дашкевичу, Я.Ісаєвичу, Б.Возницькому, Ф.Стеблію. Написані з різних нагод, вони розкривають не тільки окремі фрагменти офіційної біографії великих постатей сучасності, але, завдяки оригінальній авторській манері подачі матеріалу, дозволяють панорамно заглибитися в багатство внутрішнього світу героїв його статей.

Окремий тематичний блок книги скомпоновано з наукових праць автора, присвячених українській військовій та военній історії. Змістовно до нього тяжіють статті, зібрані в розділі «Питання термінології», оскільки предметом наукового аналізу Б.Якимовича є саме військова термінологія. Хотілося б висловити кілька застережень з приводу використання автором у назві розділу понять «військова» та «воєнна» історія. У сучасній історичній науці досі тривають дискусії з приводу термінологічного апарату досліджень у галузі історії війська й воен, активним учасником яких, до слова, виступає Богдан Зіновійович. Переважна більшість дослідників, зокрема О.Лисенко, Р.Пилявець, схиляються до думки, що «воєнна історія (якщо мати на увазі суто военний стан) є дискретною, нерівномірною. А от військова історія відзначається перманентністю, тяглістю». Тому термін «військовий» слід вважати родовим щодо терміна «воєнний», який

входить до нього досить істотним сегментом³. Використання автором у назві обох дефініцій, на нашу думку, виглядає дискусійним, хоча це жодним чином не применшує наукової цінності праць, уміщених у цьому розділі.

В основу послідовності розміщення статей Б.Якимович поклав хронологічний принцип – відкриває тематичний блок публікація, присвячена 500-річчю українського козацтва, а завершує – виголошена автором на II науковій геральдичній конференції у Львові 1992 р. доповідь «Військовий музей у Вінніпезі – джерело для дослідження історії українського війська». Загалом у цьому розділі чітко виокремлюються дві наукових теми, що тією чи іншою мірою екстраполюються у представлених автором публікаціях. Одна з них стосується воєнно-політичних подій, які мали місце на теренах Галичини у першій чверті XX ст., насамперед січового стрілецтва та Української галицької армії. Інша – певною мірою виступає логічним доповненням попередньої, оскільки стосується проблем українського національно-визвольного руху 1930–1940-х рр. Сфера наукових зацікавлень автора не замикається на аналізі основних українських парамілітарних сил першої половини XX ст. Поза сумнівом, увагу читача привернуть статті, в яких висвітлюється роль і місце в буремних подіях того часу таких відомих осіб, як генерал М.Тарнавський, полковник С.Коновалець, Р.Шухевич, З.Тершаковець, П.Мірчук.

Безперечної уваги заслуговують ґрунтовні наукові виклади професора Б.Якимовича з питань військової термінології. Відомо, що Богдан Зіновійович – один із перших науковців, хто порушив проблему впровадження державної мови у Збройних силах України, спонукавши до її обговорення спеціалістів із військової історії та філології. Показово, що своє звернення до цієї проблематики історик мотивував не лише науковим інтересом, але й громадянським обов'язком, небезпідставно стверджуючи, що «функціонування мови титульної нації у війську є питанням державної безпеки» (с.815).

На тлі глибокої системної кризи радянської імперії, яка від другої половини 1980-х рр. демонструвала зростаючу динаміку, у державі стрімко наростали відцентрові тенденції. Тоді ще радянські республіки накрила хвиля бурхливого національного відродження, що супроводжувалося активізацією громадсько-політичного та культурно-просвітницького рухів. Спираючись на широку документальну базу, покликану довести тяглість традиції національного державотворення, українці одними з перших заявили про своє історичне право на власну державу. Цілком закономірно виникла проблема визначення її зовнішніх атрибутів, необхідність «дати населенню республіки повну, історично об'єктивну й науково вірогідну розвідку про історичну українську символіку, що творилась упродовж багатьох століть, зробити відповідні висновки» (с.556). Із низкою статей Б.Якимовича з питань українських національно-державних символів – герба, прапора, гімну – читач має змогу ознайомитися в окремому розділі книги.

Хронологія їх написання (кінець 1980 – 1990-ті рр.) опосередковано засвідчує активну громадянську позицію автора як громадського діяча та дослідника,

³ Лисенко О. До питання про зміст понять «війна», «военний», «військовий» // Сторінки воєної історії України: Зб. наук. ст. – К., 2003. – С.117–118.

для якого наукова об'єктивність – вище голослівних заяв, хай навіть патріотичного звучання. Розвідку професора Б.Якимовича «До питання про українську національну символіку» написано з використанням широкого спектра історіографічного доробку попередників, вона містить глибокі висновки. Автор переконливо доводить відсутність націоналістичних тенденцій у вірші «Ще не вмерла Україна», перейнятому мотивами українського романтизму позаминулого століття, наголошуючи, що «і гербова відзнака у формі тризуба, і синьо-жовті прапори мають давнє походження і несуть у своїй суті певну історичну пам'ять» (с.563).

На окрему увагу заслуговують статті, присвячені проблемі походження українських грошових знаків. Запропонований Богданом Зіновійовичем захоплюючий екскурс у колізії зі впровадження національної валюти, поза сумнівом, буде цікавим фахівцям – нумізматам, боністам, геральдистам.

Не знаю, чи за задумом автора, чи за випадковим збігом, але розділ «Франкознавство» розміщено в умовній середині книги, тож він став її центральною частиною. Бачимо тут більше десятка статей, частину яких опубліковано також у польсько-, румунсько- та німецькомовній версіях, із посиланням на українськомовні публікації.

Знайомство зі студіями, уміщеними у цьому тематичному блоці, варто розпочати з публікації, яка його завершує – «Замість післямови, або Деяко про себе самого» і, своєю чергою, є частиною фундаментальної праці професора Б.Якимовича про Великого Каменяря – «Іван Франко – видавець: Книгознавчі та джерелознавчі аспекти». Богдан Зіновійович належить до тієї когорти дослідників, котрі є франкознавцями «не раз на десять років – від ювілею до ювілею», а для кого ця тема стала частиною наукового життя. Очевидно, саме тому, поставивши «довгождану крапку і точну дату закінчення своєї головної на сьогодні (2006 р. – Г.С.) праці життя» (с.733), він продовжив свої франкознавчі студії з нової сторінки.

У розділі вміщено статті, які автор написав упродовж 1993–2013 рр. Окремі з них досі не було опубліковано, зокрема «Засади соборницької ідеї в історичній спадщині та видавничій діяльності Івана Франка», «Іван Франко як книгознавець і видавець. Теорія і практика. 70-ті роки ХІХ ст. – 1916 р.», однак містять цікаві та аргументовані виклади професора Б.Якимовича з приводу світоглядних засад І.Франка, його видавничої діяльності. Процес формування світогляду Каменяря автор «умовно поділяє на чотири періоди», наголошуючи при цьому, що «проблема його світогляду була предметом найбільшої фальсифікації в підрадянську епоху» (с.605–606). Б.Якимович значну увагу приділяє аналізу діяльності «Франка-історика». Безперечною заслугою автора стала вдала спроба систематизувати корпус франкових історичних праць, розділивши їх на окремі групи.

Порівняно більше місця в розділі займають статті, присвячені видавничому та книгознавчому аспектам діяльності І.Франка, оскільки той, на думку автора, «водночас був і одним з перших теоретиків книгознавства, хто з другої половини ХІХ ст. визначив узагальнені напрямки розвитку української видавничої справи» (с.670).

Показово, що поряд з І.Франком професор Б.Якимович ставить постать його сучасника – А.Чайковського, виділивши науковий доробок про нього в окремий розділ. Слід відзначити, що від початку 1990-х рр. Б.Якимович очолює Наукову фундацію Андрія Чайковського, є одним із головних організаторів ушанування пам'яті письменника, публікації творчої спадщини.

В основу структурної побудови розділу «*Studia Čajkovskiana*» покладено не хронологічний принцип добору статей, а радше тематичний: читач має змогу поступово відкривати для себе цього талановитого письменника, «громадсько-політичного та культурного діяча Галичини кінця ХІХ – першої треті ХХ ст.» (с.737). Насамперед автор здійснює короткий екскурс у біографію А.Чайковського, розкриваючи його життєвий шлях та ключові етапи громадсько-політичної діяльності. Привертає увагу ґрунтовне дослідження професором Б.Якимовичем наукової, публіцистичної творчості письменника, його мемуарної та епістолярної спадщини. Аналіз, який провів автор, дає йому підстави для висновку, що «через усе життя А.Чайковського червоною ниткою проходить відновлення військово-історичних надбань минулого, без чого не може навіть іти мова про державність українського народу» (с.755).

Відмітною рисою Б.Якимовича як науковця є його вміння розглядати окреме кризь призму конкретно-історичного тла. Саме під таким кутом зору висвітлюється ним театрознавчий аспект діяльності А.Чайковського, роль його в розвитку галицького театру наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Стаття «Театр “Руської бесіди” і Андрій Чайковський» містить дві сюжетні лінії – з одного боку, автор у притаманній йому художньо-публіцистичній манері письма на прикладі театру «Руська бесіда» розкриває особливості функціонування українського театрального життя Галичини наприкінці ХІХ ст., а з іншого – на підставі широкої джерельної бази робить висновок про те, що «А.Чайковський був одним із провідних театрознавців і авторитетів серед галицьких культурних діячів» (с.769).

Багатогранність творчої натури професора Б.Якимовича яскраво ілюструє добірка публікацій, зібрана в розділах «*Miscellanea*. Вибрані рецензії, доповіді, відгуки, публіцистика, документи» та «Публікації». Заслужують на увагу високопрофесійні рецензії автора на низку наукових видань, опублікованих не тільки в Україні, але й за межами нашої країни – у Молдові та Росії. Окремі статті, нариси, замітки публіцистичного характеру, написані з приводу визначних ювілейних дат чи резонансних подій суспільно-політичного життя, особливо цінні тим, що не лише відображають позицію автора, але й несуть на собі відбиток тогочасної атмосфери життя, як-от: «Зараз треба дуже виважено підходити до перейменування вулиць. Розмова Наталі Онисько з Богданом Якимовичем» (2003 р.), «Доповідь голови мандатної комісії конференції Львівської регіональної організації НРУ Богдана Якимовича» (1989 р.) та ін. Водночас видається не зовсім доречним залучення статті про село Космач саме у цю частину збірника. На нашу думку, вона гармонійно доповнила б комплекс публікацій автора, зібраних у першому тематичному блоці.

Надзвичайно цікавим і цінним для дослідників творчості Д.Яворницького буде текст його першої публічної україномовної лекції «Україно-руське

козацтво перед судом історії», републікація котрої знайшла своє місце в рецензованому збірнику. Особливої уваги заслуговують дві статті, присвячені Л.Жемчужникову, «великому нащадкові славної української родини» (с.942). Одна з них («Закоханий в Україну», спільна з дочкою Мирославою, художником і мистецтвознавцем) – це короткий біографічний нарис, приурочений до 175-річчя від дня народження знаного художника. Інша – це мемуари Л.Жемчужникова про Т.Шевченка, його смерть і поховання, уперше повний переклад із російської мови за роздобутою ним копією рукопису здійснив саме професор Б.Якимович.

Завершує основну частину збірника розділ «Додатки. Деяко про автора: погляд з боку». Його основу становлять публікації різних авторів про події, безпосередній чи дотичний стосунок до яких мав Богдан Зіновійович. Переглядаючи їхні розлогі роздуми, чи коротенькі замітки з приводу появи певного видання («Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження: У 3-х т. – Львів, 2002», «Я не писав на експорт, лише для свого народу»), організації та проведення наукових чи громадсько-політичних заходів («Україна – Світ» – зодчий зв'язків з діаспорою», «Шевченківський вечір у Перемишлі») відкриваєш для себе інші грані діяльності професора Б.Якимовича – українця, котрий не мислить себе поза межами рідної країни.

Видання має особовий, географічний та предметний показники, що полегшує читачеві доступ до потрібної йому інформації, дозволяє віднайти її у широко репрезентованому тематичному полі збірника. Особливої уваги заслуговує художнє оформлення книги. Вдало підібрані ілюстрації Я.Гніздовського, І.Труша, І.Крислача, Г.Нарбуга, Ю.Панькевича, А.Гречила, П.Бондаренка значно підсилюють смислове наповнення глибоко продуманих назв окремих розділів. Яскрава, виразна мова, а також чудове поліграфічне виконання теж неабияк приваблюють читача, адже таку книгу приємно тримати в руках.

Насамкінець потрібно підкреслити, що головна цінність збірки праць Б.Якимовича полягає в її не тільки науковому, світоглядному, філософському, а й у великому методологічному значенні. На основі ключових ідей, що їх висунув автор, може бути здійснено багато спеціально-наукових, політологічних та науково-культурологічних досліджень як загальнотеоретичної, так і галузевої спрямованості. Рецензоване видання дає підстави для роздумів і дискусій, що тільки підкреслює його беззаперечну цінність.

Наостанок хотілося б наголосити на тому, що велетенська праця, яку автор подає на розсуд читачів, заслуговує на схвальну оцінку, і на те, аби бути уважно прочитаною та проаналізованою. На наш погляд, якби ця книжка могла дійти хоча б до районних бібліотек, вона стала б дуже доброю лектурою для ширшого кола громадян у справі пізнання рідної історії, особливо – для випускників шкіл. Та й професійні історики багато чого можуть почерпнути з неї.

Г.М.Стародубець (Житомир)

**СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК
ВІЙСЬКОВОЇ СИМВОЛІКИ УКРАЇНИ**

КАРПОВ В.В.
**СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВОЇ
СИМВОЛІКИ УКРАЇНИ: 1991–2012 РР. –
К.: НАКККІМ, 2014. – 232 с.**

Військова символіка України по праву стала й цілком закономірно залишається предметом наукового дослідження. Адже, у широкому розумінні, саме символіка виступає умовним відображенням подій, явищ, понять та ідей через властиві їм вияви – конкретні символи, створені з урахуванням вимог класичних і національних історичних традицій. Нова праця кандидата історичних наук, доцента Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв Віктора Карпова стала логічним продовженням розроблюваної ним проблематики¹. Перед чи-

тачем розгорнуто картину надзвичайно цікавої історії побутування на українських землях збройних сил і системи знаків розрізнення. Автор уважно й відповідально поставився до формування змісту своєї праці, в якій уперше комплексно вміщено відомості щодо давньої, середньовічної, нової та новітньої історії формування символіки українських військ, котра, за свідченнями численних документів, завжди мала виразно національне спрямування.

Праця складається з п'яти розділів, що послідовно вводять фахівців і зацікавлених читачів у світ військових символів. Говорячи про особливості джерельної бази дослідження (с.18–21), В.Карпов підкреслює, що вона репрезентативна й містить оригінальні матеріали, у тому числі ескізи різноманітної військової символіки (від прапорів, штандартів, гербів і нарукавних знаків до фалеристичних відзнак). Особливу увагу приділено збереженню у музеях нашої країни численним матеріальним зразкам, що наочно допомагають переконатися в послідовному поступі військової символіки. Не оминув увагою автор й іконографічні джерела, серед яких мініатюри Радзивіллівського (Кенігсберзького) літопису XV ст., Лицьового ізводу XVI ст. тощо. Доповнило працю В.Карпова знайомство з комплексом світлин і зразків форменого одягу зі збірки 1917–1920 рр., що зберігається в Королівському музеї армії та військової історії (м. Брюссель). Українська колекція тут налічує 109 предметів (с.20), серед іншого можна побачити польову форму молодшого офіцера

¹ Див., напр.: Карпов В. Військові відзнаки УНР // Військо України. – 1996. – №7/8; *Його ж.* Військова символіка України: Нарукавні знаки (1992–1999 рр.) [каталог нарукавних знаків з фондів Центрального музею Збройних сил України]. – К., 1999; *Його ж.* Однострої Української армії (1917–1920) // Військово-історичний альманах, – 2000. – Ч.1; *Його ж.* Бойовий прапор сучасної Української армії // Там само. – 2001. – Ч.1 (2); *Його ж.* Військово-морська символіка України в нарукавних знаках // Там само. – 2003. – Ч.1 (6); Карпов В., Табачник Д. Українська військова символіка. – К., 2004; *Іх же.* Військова символіка держави. – К., 2007; Карпов В. Військові прапори України. – К., 2007; *Його ж.* Становлення символіки Збройних сил України // Воєнна історія. – 2008. – №2 (38) та ін.

січових стрільців, однострій кавалерійського сотника УГА, парадну уніформу піхотинця Армії Української Народної Республіки. Характеризуючи джерельну базу свого дослідження В.Карпов якнайкраще зумів віднайти ті її особливості, які дали можливість перейти до безпосереднього аналізу сучасної військової символіки.

Доволі докладно розглянуто колекції символіки музейних установ, у тому числі Національного музею історії України (тут, зокрема, зберігається 6 відзнак, що мають вигляд монограми з двох літер «С», переплетених гілкою з кетягом червоної калини – ознака члена стрілецької ради), Національного військово-історичного музею України, обласних музеїв Чернігівщини, Львівщини, Волині (с.20). У відповідних розділах ретельно розглянуто кожен носій інформації, кожне речове джерело, державні та відомчі нагороди.

Основний масив документів та оригінальних речових пам'яток з історії становлення символіки українських збройних сил зберігається, зрозуміло, у Національному військово-історичному музеї України (відповідна колекція нараховує 3 тис. одиниць). До складу персональних зібрань військових діячів входять предмети уніформістики, фалеристики, вексилології. Цікаво, що колекцію уніформи репрезентовано одностроями воєначальників Збройних сил України періоду становлення незалежності нашої держави. У колекції генерал-полковника К.Морозова представлено зразок кітеля, уперше опрацьованого за стандартами НАТО.

Характеризуючи особливості речової джерельної бази, авторові варто було б наголосити, що при створенні нових символів для армійських формувань було представлено чимало оригінальних проєктів, авторами яких виступали співробітники Національної академії наук України, відомі художники й аматори. Одночасно в Міністерстві оборони працювала комісія з розробки нових одностроїв і символів, зокрема вексилологічних та фалеристичних, для різних родів військ. До її складу входили фахівці оборонного відомства, учені, представники відділу нагород та геральдики президентської адміністрації, митці. Саме тут доречно було б сказати, що процес створення військової символіки відбувався не спонтанно, а з урахуванням світового та, особливо, вітчизняного досвіду. На жаль, В.Карпов обійшов у своїй праці творців сучасної символіки, залишивши «поза кадром» імена тих, хто подавав ідеї й утілював їх у життя.

Авторський задум полягав не тільки в розгляді символіки Збройних сил України, а й у прагненні показати, «звідки пішла» її національна основа. Розділ 2 («Історичні передумови становлення сучасної військової символіки», с.28–90) складається з семи підрозділів, що послідовно вводять фахівців та зацікавленого читача до особливого світу військової традиції, оповідаючи про символіку давньої доби, Київської Русі, Великого князівства Литовського, використання символіки в козацькому війську XVI–XVIII ст., за періоду визвольних змагань 1917–1921 рр., в Українській повстанській армії, у радянський час тощо.

Починаючи дослідження сучасного етапу розвитку військової символіки, автор не міг обійти увагою її фундаментальні основи – державні символи (с.91–96), як і утвердження символів Президента України, Верховного

головнокомандувача Збройних сил України (с.96–100). Третій підрозділ («Встановлення державних військових відзнак», с.100–109) побудовано за хронологічним принципом. В.Карпов починає виклад від часів Київської Русі. Можливо, тут варто було б акцентувати увагу на такому предметі нагородження, як холодна зброя, що особливо цінувалася військовиками різних часів. На жаль, нагородну зброю в нашій країні досі не досліджено в історичному контексті. Свого часу ми подавали на ім'я Президента України свої пропозиції щодо нагородної холодної зброї, утім до закону про державні нагороди ввійшла лише вогнепальна (пістолет «Форт»). Щоправда, відповідно до Дисциплінарного статуту Збройних сил України (1999 р.), серед інших відомчих відзнак значиться й холодна зброя. Нагороди для військовиків сьогодні дуже актуальні. Героїзм, самовідданість, мужність наших бійців у зоні АТО конче потрібно вшановувати.

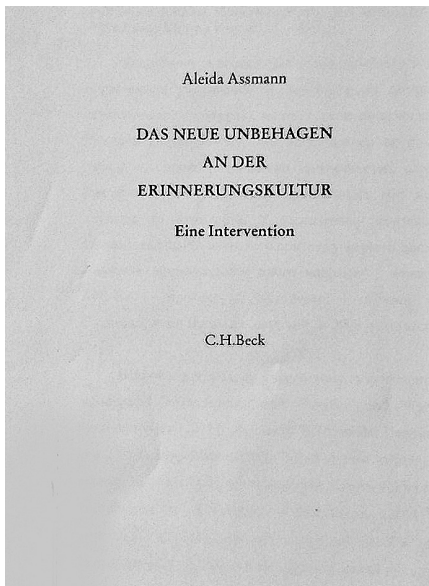
Розділ 4 («Виникнення та розвиток символіки Збройних сил України», с.110–163) – це приклад досконалого опрацювання В.Карповим великого обсягу джерел, відповідних державних та відомчих документів, численної літератури, створеної впродовж періоду незалежності нашої країни. Закономірно те, що автор передусім дослідив проблему опрацювання та генезису загально-військової символіки видів і родів військ (с.110–123). Оскільки В.Карпов – аж ніяк не початківець у цій темі, йому добре вдалося викласти логічно великий обсяг матеріалу, фактів, подій, що супроводжували процес створення військової символіки держави. Не обійшов він увагою проблему емблем, нагрудних знаків, акцентуючи на тих елементах, що яскраво відображають їх цілі й завдання, передають засобами символіки сфери застосування. На жаль, автор не побачив деякі недоречності окремих емблем. Так, для сухопутних військ геральдична фігура мечі доречна як історична традиція, а от клинки вістрями вгору разом зі стилізованими соколиними крилами в емблемі військово-повітряних сил, на нашу думку, нонсенс (с.123). Переобтяжено фігурами емблему військ протиповітряної оборони – золоті стилізовані соколині крила, блискавка, ракета. Тут потрібно ще думати, а це і є завдання науковців. Дуже добре, що В.Карпов спеціально дослідив утвердження системи військових прапорів та посадових штандартів (с.123), що стало його внеском до маловивчених проблем вексилології в Україні. Запровадження символіки українських одностроїв тісно пов'язане з самою уніформою для різних військових формувань. Свого часу з цього приводу було багато суперечок. Авторіві вочевидь невідомий факт, що нам тоді привезли форму солдатів країн НАТО, і ми її пороли, фіксуєючи кожен стіжок, особливо кишені, застібки, паски – усе, що мало зробити одяг зручним і багатофункціональним. Але оскільки на початок 1990-х рр. на складах було нагромаджено величезні запаси форменого одягу, а чисельність збройних сил неухильно скорочувалася (до того ж гостро бракувало грошей на нове обмундирування) міністр оборони України генерал-полковник К.Морозов так і не затвердив пропозиції, що їх підготували науковці та армійські фахівці щодо вдосконалення уніформи. У процес становлення символіки Збройних сил України логічно вписано й розробку та впровадження відомчих відзнак і знаків військової майстерності. Цю тему автор дослідив уперше, акцентуючи

увагу на їх заохочувальному призначенні. Оцінюючи розділ, слід відзначити вміння В.Карпова вирішувати поставлені питання на належному науковому рівні, доступно навіть для пересічного читача.

У розділі 5 («Особливості утвердження символіки інших військових формувань України», с.164–193) В.Карпов послідовно розглядає складові цієї теми: створення Національної гвардії України та розробка її символіки; відповідність символіки внутрішніх військ МВС України їх функціональному призначенню; утвердження символіки Державної прикордонної служби України, Служби безпеки України, Державної служби України з надзвичайних ситуацій, Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України. Кожен із підрозділів містить цікаву інформацію про однострої, емблеми, відомчі прапори та відзнаки, даючи уявлення про особливості діяльності, завдання служб тощо. Зауважимо, що такий справді довідково насичений матеріал про символіку збройних формувань ми зустрічаємо вперше.

Прочитавши та проаналізувавши книгу В.Карпова, ми можемо привітати автора з успішним вирішенням поставленої мети – дослідити процес становлення та розвитку військової символіки України впродовж 1991–2012 рр. Про фахову майстерність історика свідчать і висновки, що повністю відповідають тексту. За загальної позитивної оцінки все ж зробимо декілька зауважень. Перше – це додатки. Автор не врахував, що документ будь-якого рівня набуває чинності з моменту його опублікування. У цьому випадку потрібне посилення на публікацію (назва, номер, сторінка). Якщо документ узято з архіву, то вказують його назву, фонд, усі вихідні дані. Претензії й до «Списку використаних джерел». Насправді це здебільшого перелік використаної літератури, а джерела загубилися у загальній масі. І ще одне. Без відповідного ілюстративного ряду текст про символіку виявився «сліпим». Книга багато втратила через відсутність бодай декількох малюнків до кожного підрозділу. Утім наші зауваження аж ніяк не впливають на високу оцінку наукової праці В.Карпова й досконалу розробку заявленої теми. Це радше побажання на майбутнє.

**М.Ф.Дмитрієнко (Київ),
Я.О.Іщенко (Київ)**

ASSMANN A.
DAS NEUE UNBEHAGEN AN DER ERINNERUNGSKULTUR:
EINE INTERVENTION. – MÜNCHEN:
VERLAG C.H. BECK, 2013 – 230 s.

АССМАНН А.
НОВІ НЕПРИЄМНОСТІ З КУЛЬТУРОЮ СПОГАДІВ:
ІНТЕРВЕНЦІЯ. – МЮНХЕН: Вид-во К.Г.БЕКА,
2013. – 230 с.

Теоретичні та концептуальні підходи щодо колективної пам'яті широко представлені у сучасній соціогуманітарній літературі. Історична пам'ять, детермінована культурою, може діяти не лише як каталізатор, але також як гальмо. Духовна ситуація часу, котра визначається як домінування постмодерних парадигм, сприяє розмиванню ідентичностей, адже впроваджує ідею про рівнозначність та однаково прийнятність або неприйнятність будь-яких поглядів і концепцій. У зазначеному контексті безперечний інтерес становлять спроби наукового синтезу у форматі досліджень культури пам'яті. Яскравий представник цього напрямку – німецька дослідниця Аляйда Ассманн, професор англійської та світової літератури Констанцького університету, член багатьох академій, із 2008 р. почесний доктор Університету Осло.

Широкого розголосу в науковому гуманітарному середовищі набули монографії А.Ассманн 2006 і 2011 рр. («Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik»; «Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses»). Вітчизняному читачеві авторка відома завдяки українському перекладу її книги 2011 р.¹ Нагадаємо, що у цій монографії розглянуто функції, засоби, носіїв культурної пам'яті. Заключна частина праці, що має назву «До кризи культурної пам'яті», є прологом до рецензованої монографії. Зокрема А.Ассманн зазначає, що «в писемних суспільствах провідне місце посідає не збереження пам'яті, а вибір і плекання цінних спогадів» (с.426). Водночас «із вибухом цифрових технологій добігає кінця ера матеріального письма», щоправда навіть якщо ми спогадами нехтуємо, саме тому вони нас переслідують (с.431). Ця теза знаходить логічне продовження в рецензованій монографії А.Ассманн «Нові неприємності з культурою спогадів: Інтервенція», яка побачила світ німецькою мовою в 2013 р. та поки що не перекладена українською.

У теоретичній частині праці авторка розглядає питання соціальних механізмів забуття, замовчування, спогадів. Проблеми з індивідуальною й колективною пам'яттю трактуються як взаємозалежні. На думку А.Ассманн, твердження істориків-агностиків, зокрема Р.Козеллека, які заперечують

¹ Див.: Ассманн А. Простори спогаду: Форми та трансформації культурної пам'яті. – К., 2012. – 430 с.

можливість існування феномену колективної пам'яті, неприйнятні. Тим самим надто применшується науковий потенціал історії.

А.Ассманн солідаризується із думкою М.Гальбвакса, що мова й культурні категорії виступають «простором пам'яті». Ідеї, цінності, норми мотивують суспільні інтереси щодо запам'ятовування або забуття певних подій. Може бути накладено колективне вето на індивідуальні спогади. Лише позбавлені ідеології й міфів спогади піддаються історичній критиці та роблять можливою критичну історію замість схоластичних ідеологічних схем. Такий підхід також дає можливість налагодити діалогічність спогадів. Тим паче, як зазначає авторка, що німці у цьому сенсі – «чемпіони світу» з негативного досвіду колективної пам'яті (с.59).

У тоталітарному суспільстві держава контролює колективну пам'ять. Натомість у демократичному цю функцію виконують громадянське середовище, мистецтво, політичні партії, засоби масової інформації (с.21). У професійному сенсі це завдання вирішують професори, священники, піар-менеджери, журналісти, поети, політики. Авторка скептично ставиться до можливості дистанціювання історика, який досліджує тоталітарні суспільства, від оцінок діяльності історичних акторів, певних цінностей, символічних практик, емоційних забарвлень. У зазначеному контексті «вічною» залишається проблема «історика на службі влади» та «історика на службі правди». Утім ці полюси наукової практики помітно релятивізуються (с.22).

А.Ассманн дає визначення «культури пам'яті»: широкий спектр культурних практик, архівних документів, зібрань реліктових речей, мистецтва, інформаційної й педагогічної роботи (с.26). Зрештою, так звана «антикварна пам'ять» консервує минуле. Натомість «критична пам'ять» як соціальна революційна сила надає груповій ідентичності нові цінності.

Авторка актуалізує наукову проблему пам'яті та колективної ідентичності й зазначає, що концепт колективної ідентичності асоціюється з націоналістичними тенденціями, проти чого в Німеччині після 1945 р. послідовно боролися (с.27). А.Ассманн підкреслює, що лише «етична культура пам'яті» повертає людині суб'єктний статус в її діалозі з минулим. За приклад береться пам'ять німецьких родин як «безкінечна історія». Сприйняття німецької родинної пам'яті подане на прикладі відомого історичного фільму «Наші матері, наші батьки», демонстрованого в березні 2013 р. німецьким центральним телеканалом ZDF. Стрічку переглянув майже кожен четвертий житель ФРН. Провідною ідеєю картини стала теза, що провина не є колективною, вона концентрується лише на нацистах. Від себе додамо, що цей трисерійний «документально-історичний» фільм насамперед не сподобався полякам. Зокрема Армію крайову у цьому вистворі німецьких кіномитців представлено не як національно-визвольну, а як націоналістично-антирадянську, антисемітську формацію. «Дісталось» також радянським солдатам та українським націоналістам. Телефільм «Наші матері, наші батьки» не виняток у сучасному німецькому історіографічному дискурсі. Дедалі частіше німці показують себе жертвами гітлеризму та сталінізму, а війну представляють як загальне лихо, коли не варто з'ясовувати, хто на кого першим напав. Злочини гітлерівського режиму намагаються перекласти

на так званих «колабораціоністів», у сподіванні, що власна провина стане від того меншою. Але від неправильно розставлених акцентів лише один крок до історичних маніпуляцій колективною свідомістю й пам'яттю. Зазначений аспект у своїй монографії А.Ассманн обходить.

Внутрішній досвід переживання травм пам'яті катастрофічного минулого показано на прикладі покоління 1968 р., до якого належить і сама дослідниця. Визначальними досягнення для цієї генерації, на думку авторки, були мемуаризація досвіду Аушвіца (1965 р.), промова президента ФРН Р. фон Вайцзеккера 1985 р. з приводу дискусії істориків щодо тотожності тоталітарних режимів, відкриття 2005 р. пам'ятника жертвам Голокосту в Берліні.

Доволі цікавий третій розділ монографії присвячено висвітленню теоретичних проблем німецької культури пам'яті. А.Ассманн констатує, що миттєвість комунікації звела соціальні зв'язки до низки моментів. Рівновага, гармонія певної суспільної угоди зникла з історичного обр'ю, через що ми перебуваємо в полоні перманентних змін. Останнє запитання, яке все ще можна поставити розчаклованому світу, звучить так: чи існує ще прихований смисл? Культура пам'яті присутня в мас-медіа, ідеологіях, дискурсах. Культ ретро домінує, зокрема, в історичних реконструкціях, сенс котрих полягає в достеменному копіюванні деталей і цілковитій відсутності ностальгії завдяки точності знаків, які не дозволяють «фільтрувати» смисл. Суспільство споживання існувало під знаком відчуження як суспільство спектаклю. Позасценічність розпочинається тоді, коли сцени вже немає, коли все набуває невблаганної прозорості.

Утративши смисл історії, перетнувши межу інерції, будь-яка подія стає подією без наслідків. Причому «подія без наслідків» – це як час без пам'яті, тобто справжній кінець історії. Нововведення часто рутинізуються, архаїка й ортодоксія стилізуються відповідно до модних трендів здатності засобів масової інформації створювати те, що німецький соціолог Н.Луманн називав «алібі-реальністю». Культура пам'яті стає організованим соціокультурним виробництвом смислів. Політкоректність замінює автентичність, політична нація – мультикультурність, універсалізм конкурує з етноцентризмом.

Культура пам'яті має метасоціальний вимір інтерпретації світу через «соціальний текст». Це не просто важлива складова писемної традиції, зміна якої вплинула на культуру інтерпретацій, колективної пам'яті, а й загалом інструмент соціальної динаміки. Не випадково А.Ассманн звертає увагу на властивий літературознавству принцип «пильного прочитання текстових свідчень», котрий вимагає постійно виходити за межі самого тексту, що принципово важливо для соціально-гуманітарних досліджень. Взаємодія травматичних наративів у сприйнятті Голокосту стає своєрідною складовою конфлікту пам'яті різних поколінь німців. Після об'єднання ФРН і НДР національний консенсус було досягнуто щодо важливого питання: колективна ідентичність потребує позитивного психологічного фундаменту дієвої та ефективної демократії й послідовного захисту прав людини.

Крім конфлікту поколінь, який спостерігається в німецькій культурі пам'яті, А.Ассманн звертає увагу на певні «функціональні» проблеми. Однією з них стала надмірна ритуалізація, котра сприймається як зайве емоційне

інсценування та як прояв фобії «нормалізації» німецької колективної пам'яті, позбавленої колективної провини за нацистське минуле (с.76).

Ще однією проблемою німецької культури пам'яті авторка визнає політичну коректність. Особливо вона стосується «місць пам'яті», які підточують суспільний ціннісний консенсус. Ультраліві політичні сили в Німеччині, до речі так само, як і ультраправі, часто невдоволені «табу» на критику ізраїльської політики (с.81). Актуальною проблемою для німецької колективної пам'яті залишається її «моралізація». Зазначений аспект А.Ассманн розглядає на прикладі дискусії німецьких істориків щодо сутності авторитарно-тоталітарних режимів. Негативним наслідком цього виступає те, що гітлеризм стає «товаром» на ринку інформаційного споживання (с.103).

У наступному розділі розглядається «практичне поле німецької культури пам'яті» (с.107). Авторка звертає увагу на історичний факт: із 27 країн-членів Європейського Союзу (зауважимо, що на час виходу монографії 28-ма країна-член Хорватія ще не ввійшла до складу ЄС) 17 мають «пам'ять диктатур» (відповідно доповнимо цей список Хорватією до 18-ти країн). Причому Німеччина має досвід навіть двох диктатур – нацистської та східнонімецької (Соціалістичної єдиної партії Німеччини, хоча партія «Ліві» цей факт досі не визнає). На думку А.Ассманн, європеїзація спогадів Німецької Демократичної Республіки можлива на основі заперечення «особливого німецького історичного шляху», який активно пропагувався у НДР.

Натомість «європейська інтеграція потребує європейської картини історичного процесу» (с.199). Адже позиціонування соціальних суб'єктів щодо будь-якої ідентичності фактично означає відповідь собі та оточуючим на сакраментальні питання: «Хто я?», «Хто ми?». У зазначеному контексті суттєвою практичною проблемою для сучасної німецької культури пам'яті виступає концепт «мультикультурного суспільства», яке має враховувати специфічний досвід емігрантів, прибулих до Німеччини (с.123). Узагалі визначення національної ідентичності стає ключовою проблемою для сучасної суспільної свідомості багатьох націй. Унаслідок цього актуалізується проблема соціальних цінностей як контрольних та мотивувальних інструментів особистої й суспільної поведінки. Водночас сучасний стан тотальної кризи традиційних соціальних цінностей створює чимало приводів для ціннісних конфліктів, які негативно впливають на соціальну солідарність – одну з ключових гуманістичних цінностей для багатьох локальних цивілізацій і мультикультурних суспільств.

Найбільші проблеми національних держав найчастіше пов'язані не лише з економікою, політикою або обороною, а передусім із кризою символічних систем. Убивство німецькими неонацистами мігрантів 4 листопада 2011 р. зафіксувало появу «нової форми правоекстремістського тероризму» (с.131). Марксистське розуміння «насилля як повивальної бабки історії» провокує розкол колективної пам'яті європейських націй.

У контексті транснаціональних перспектив колективної пам'яті європейських народів А.Ассманн розглядає чотири основні стратегії: 1) діалогічне забуття; 2) треба пам'ятати, неможливо забути; 3) пам'ятаємо вибірково; 4) діалогічна пам'ять (с.182). Діалогічне забуття намагається протидіяти забороні на

пам'ять, яка властива тоталітарним суспільствам. Три інші стратегії розвитку культури пам'яті більше відповідають потребам демократичного суспільства й залежать від його актуальних мотивів та інтересів.

Етичний дискурс спогадів залишає шанс для критичної саморефлексії (с.209). Вихідні передумови мислення та поведінки, як правило, не досить чітко усвідомлюються та формулюються. Вони можуть по-різному диференціюватися, адже ієрархію своїх мотивів люди вибудовують неоднаково. Навіть в одній культурі апіорні мотиви мислення та діяльності можуть суттєво відрізнятись в різних людей та суперечити одна одній. Вихідні смисли не можуть бути остаточно поясненими в межах певної культури, адже вони самі – її фундамент. Визначальними для національної ідентичності є низка факторів: релігія, соціально-психологічні особливості, ставлення до історії, традицій, національних символів, статусу рідної мови тощо. Демократія консолідується, коли громадяни більше не бачать їй ефективної альтернативи та не ведуться на популізм, котрий укротре обіцяє миттєве щастя для всіх. Фактично цей висновок – найбільш актуальний для багатьох сучасних європейських суспільств у контексті конструювання етичної культури колективної пам'яті.

А.Ю.Мартинів (Київ)

ХРОНІКА

М.Р.Литвин (Львів), Л.І.ХАХУЛА (Львів)

V НАУКОВІ ЧИТАННЯ ІМЕНІ АКАДЕМІКА Я.Д.ІСАЄВИЧА

Захід, присвячений ушануванню пам'яті видатного українського історика, довголітнього директора Інституту українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, голови Міжнародної асоціації україністів та Українського національного комітету істориків, академіка НАН України, закордонного члена Польської академії наук Ярослава Дмитровича Ісаєвича (1936–2010 рр.) відбувся 24–26 лютого 2015 р. у Львові. Його організаторами стали Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, Західний науковий центр НАНУ та МОН України.

Науковий форум, що зібрав близько сотні істориків, археологів, філософів, філологів, релігіє-, літературо-, мистецтвознавців академічних установ і вищих навчальних закладів нашої країни, було присвячено духовній спадщині українського народу й приурочено відзначенню 150-річчя від дня народження званого церковно-релігійного та громадсько-культурного діяча, митрополита Української греко-католицької церкви Андрея Шептицького (1865–1944 рр.).

Пленарне засідання («На службі церкві й Україні») розпочалося з вітальних слів директора Інституту українознавства імені І.Крип'якевича НАН України д-ра іст. наук *Миколи Литвина*, який актуалізував творчу спадщину Я.Ісаєвича – відомого медієвіста й культуролога, автора низки праць з історії Галицько-Волинської держави, рукописної та стародрукованої книги, церковних братств у містах ранньомодерної доби, етнопонаціональних і релігійних ідентичностей у країнах Центрально-Східної Європи. Від імені дирекції Західного наукового центру НАНУ і МОН України вітальні слова передав канд. філол. наук *Богдан Залізняк*.

Першою було заслухано доповідь канд. іст. наук *Ліліани Гентош* про роль і місце візантинізму як парадигми в релігійно-громадській діяльності митрополита Андрея Шептицького; при цьому автор навела унікальні документи з Ватиканських архівів. Д-р іст. наук *Микола Литвин* узагальнив ініціативи ієрарха у сфері української культури, освіти, фінансово-господарського життя, особливу увагу приділивши акціям на захист жертв Голодомору 1932–1933 рр., а також опіці над галицькими та наддніпрянськими художниками-політемігрантами в міжвоєнну добу. На прикладі порятунку ікони святої великомучениці Параскеви з ангелом із церкви Собору Богородиці в Бусовиську на Львівщині д-р іст. наук *Володимир Александрович* розкрив меценатську діяльність Андрея Шептицького, його внесок у розбудову Національного музею у Львові. Канд. іст. наук *Іван Паславський* охарактеризував діяльність митрополита Андрея та монашого уставу отців студитів на чолі з його братом – Климентієм Шептицьким щодо порятунку від нацистського винищення сотень єврейських родин у

митрополичих палатах, храмах і монастирях греко-католицької церкви у роки Другої світової війни. Д-р іст. наук *Петро Шкраб'юк* розглянув взаємини Андрея Шептицького та Івана Франка як приклад зближення українських аристократичної і демократичної еліт Галичини початку ХХ ст. Засідання завершив виступ канд. архітектури *Юрія Лукомського* про археологічно-архітектурні українсько-польські дослідження під егідою Фонду П.Порошенка літописної церкви Пресвятої Богородиці у Холмі, місця ймовірного поховання короля Данила Романовича. Дослідник розповів про виявлені фундаменти церкви, поховання духовних осіб і наголосив на необхідності розширення площі для комплексного вивчення в 2015–2016 рр. Далі робота конференції проходила у формі секційних засідань, де було розглянуто широке коло етнокультурних і конфесійних проблем України та країн Центрально-Східної Європи.

Учасники першої секції («Первісна та середньовічна культура в релігійно-історичному контексті») зосередилися на сучасних проблемах археологічної науки, історії церковно-релігійних і соціально-політичних відносин на українських землях в епоху середньовіччя. Д-р іст. наук *Олександр Ситник* реконструював особливості формування матеріальної та духовної культури Карпатського регіону за доби середнього палеоліту. Роль і місце митрополита Андрея Шептицького в розвитку археологічних досліджень у першій третині ХХ ст. (зокрема у княжому Галичі за участю Ярослава Пастернака) проаналізувала канд. іст. наук *Наталія Булик*. Геополітичні передумови, перебіг і наслідки антиполовецького союзу Візантії і Галицького князівства у середині – другій половині ХІІ ст. представила магістр історії *Ольга Козачок*. Канд. іст. наук *Ярослав Книш* здійснив джерелознавчий аналіз грамоти князя Юрія Даниловича церкви Пресвятої Богородиці у м. Холм. Канд. іст. наук *Ілля Паршин* охарактеризував джерельну цінність папських булл для вивчення угорської політики руського князя Юрія-Болеслава Тройденевича. Міському життю середньовічного й ранньомодерного Львова та інших галицьких міст присвятили свої виступи магістр історії *Мар'ян Хомяк* та канд. іст. наук *Ольга Гуль*, проаналізувавши роль міщанських об'єднань ХV ст. на галицько-руських землях, а також етнонаціональний аспект суспільних конфліктів другої половини ХVІ ст.

Перебіг і результати археологічних розкопок 1991–1992 рр. у крипті собору Святого Юра у Львові оприлюднив канд. іст. наук *Микола Бандрівський*. *Дмитро Павлів*, *Володимир Петегирич* та *Ігор Принада* висвітлили особливості діяльності львівських археологів під час дослідження Меморіалу Першої світової війни у с. Гійче на Львівщині. Д-р іст. наук *Леонтій Войтович* наголосив на необхідності завершення двох наукових проектів, задуманих академіком Я.Ісаєвичем – публікації енциклопедії Галицько-Волинської держави (укладено електронну версію кількох тисяч гасел) та багатотомної історії Галичини (підготовлено том, присвячений Першій світовій війні).

Найбільше доповідачів зібрала секція «Церква в національно-культурному житті України (ХІХ – початку ХХІ ст.)», де дослідники розглянули церковно-релігійні аспекти українського національного руху у ХІХ ст. в Галичині й Наддніпрянщині, роль греко-католицького духівництва в державотворчих процесах ХХ – початку ХХІ ст., особливості українсько-литовських та українсько-польських церковно-релігійних відносин, проблеми релігієзнавства й історичної регіоналістики як напрямку історичних студій та ін. Риси релігійної ментальності галичан у ХІХ–ХХ ст. виокремив канд. іст. наук *Роман Голик*. Д-р іст. наук *Дмитро Білий* охарактеризував роль церкви у соціокультурному просторі українців Кубані ХІХ–ХХ ст. Канд. іст. наук *Остан Серета* висвітлив ставлення раннях народовців до проблем церковно-обрядової ідентичності українців

Галичини у 1860-х рр. Просвітянські видання релігійно-церковної тематики 1870-х рр. проаналізував канд. іст. наук *Володимир Пашук*.

Частина доповідей стосувалася проблеми ролі та місця митрополита Андрея у громадсько-політичному й етноконфесійному житті України новітньої доби. Канд. іст. наук *Ірина Орлевич* представила головні аспекти взаємин ієрарха з лідерами галицького русофільського руху в кінці XIX – у першій половині XX ст. Порівняльний аналіз трактування митрополитом Андреем Шептицьким та єпископом Григорієм Хомишиним моделей суспільно-політичного життя українців у бездержавний період та у відродженій національній державі подав канд. іст. наук *Назар Кісь*. Натомість магістр історії *Ігор Медвідь* порівняв погляди Андрея Шептицького та Івана Франка на форму ідеальної демократичної держави. Трактатування митрополитом Андреем проблем душпастирського покликання, громадського життя і служіння подала канд. іст. наук *Наталія Колб*. Канд. іст. наук *Наталія Мисак* охарактеризувала візію Андрея Шептицького про місце та роль освіти й науки для розвитку українського національного руху в Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. Релігійні практики західноукраїнських жінок рубежу XIX–XX ст. показала канд. іст. наук *Іванна Черчович*.

Відносини між діячами Союзу визволення України і церквою в роки Першої світової війни проаналізував д-р. іст. наук *Іван Патер*. Проблему взаємин праворадикального руху з УГКЦ на прикладі свята «Українська молодь – Христові» розкрив канд. іст. наук *Василь Стефанів*. Взаємовідносини греко-католицької церкви з польським католицьким єпископатом у міжвоєнний період реконструював канд. іст. наук *Тарас Горбачевський*. Участь греко-католицького священства в освітніх процесах у Галичині міжвоєнного періоду XX ст. відтворила канд. іст. наук *Оксана Руда*. Державно-політичні погляди митрополита Андрея Шептицького узагальнила *Наталія Галевич*.

Про церковно-релігійні відносини в Україні в науковому доробку львівського історика, члена Наукового товариства імені Шевченка Миколи Андрусяка (в роки Другої світової війни – директора Інституту історії в Києві) розповіла канд. іст. наук *Марина Чебан*. Дослідник національно-просвітницького руху XIX–XX ст. канд. іст. наук *Феодосій Стеблій* на основі архівних документів, фотоматеріалів та власних спогадів розповів про душпастирський і просвітницький шлях греко-католицького священника Івана Науміва, пароха с. Суходоли, лідера духовного життя Бродівського повіту на Львівщині в 1930–1940-х рр.

Зацікавлення й гостру дискусію викликала доповідь д-ра іст. наук *Андрія Боляновського*, в якій розкривалася проблема взаємин митрополита Андрея з німецькою окупаційною владою впродовж 1941–1944 рр., і на основі нових архівних матеріалів спростовувалися радянські міфи про нібито «тісну співпрацю» ієрарха з нацистською адміністрацією.

Релігієзнавчі студії в Інституті суспільних наук АН УРСР у 1970–1980-х рр., зокрема сектору конкретно-соціологічних досліджень, проаналізував канд. іст. наук *Олександр Луцький*. Канд. політ. наук *Христина Чушак* актуалізувала проблему образу митрополита Андрея Шептицького у так званому «другому обігу» – підпільній публіцистиці польської антикомуністичної опозиції 1970–1980-х рр. Етноконфесійні аспекти сучасних українсько-литовських культурних зв'язків відтворила канд. іст. наук *Олена Лукачук*. Про складність міжконфесійних відносин у Перемишльському воеводстві Республіки Польща (зокрема щодо статусу греко-католицького собору Св. Івана Хрестителя) наприкінці XX ст. розповів канд. іст. наук *Любомир Хахула*.

Секцію завершили виступи канд. іст. наук *Ігоря Чорновола* та магістра історії *Назара Бойчука* про територіально-адміністративні поділи в Україні як напрям регіональної історії, що було показано на прикладі Пустомитівського району Львівської області та Коломийської гімназії.

Особливістю секції «Література в діалозі ідей і досвідів» стала новизна міждисциплінарних тем, спроби пошуку нових етнокультурних смислів у вже, здавалося б, знаних літературних текстах новітньої доби. Член-кореспондент НАНУ *Микола Льницький* відобразив ментальні особливості життя та побуту бойків і гуцулів у художніх творах І.Франка «Ярмарок у Смержу» та Г.Хоткевича «У корчмі». Про складні особисті взаємини І.Франка й К.Устияновича розповіла канд. філол. наук *Наталія Оцилок*. Кандидати філологічних наук *Данило Льницький* і *Віктор Мартинюк* відтворили функціонування в міжвоєнній львівській літературі тем тривоги, примусу й неминучості воєнної загрози. Магістр філології *Ольга Белянцева* проаналізувала літературно-мистецьке життя міжвоєнного Львова за матеріалами часопису «Назустріч» (1934–1938 рр.).

Учасники мовознавчої секції («Мова і церква: тексти, постаті, події») зосередилися на актуальних проблемах історичного мовознавства та діалектології. Науково-просвітницьку діяльність галицьких священників-лексикографів нової й новітньої доби *Я.Головацького*, *Ю.Кмітя*, *М.Мосори*, *В.Коржинського* та ін. проаналізувала канд. філол. наук *Наталія Хобзей*. Канд. філол. наук *Уляна Добосевич* дослідила культуру мови *Андрея Шептицького*. Історію літургійної мови греко-католицької церкви відтворила канд. філол. наук *Наталія Пуряєва*. Канд. філол. наук *Тетяна Ястремська* проаналізувала мовний простір галичан початку ХХ ст. Особливість мовних практик української церкви у студіях *О.Горбача* розкрила канд. філол. наук *Наталія Багнюк*. Магістр філології *Ірина Андрейко* звернула увагу на місце й роль імперативу в пастирських посланнях *Андрея Шептицького* 1899–1901 рр.

Канд. філол. наук *Юрій Осінчук* розповів про особливості написання давніх канонічних Євангелій. Канд. філол. наук *Ганна Войтів* показала функціонування назв богослужбових предметів у пам'ятках української мови XVI–XVII ст. Канд. філол. наук *Оксана Кузьменко* зосередилася на проблемі відображення народно-релігійного досвіду у фольклорних творах про Першу світову війну. Канд. філол. наук *Оксана Сімович* простежила функціонування символу хреста в українській історико-культурній традиції. Діалектичні тексти як віддзеркалення релігійної свідомості наддністрянців проаналізувала магістр філології *Ірина Романина*. Канд. філол. наук *Леся Хомчак* розповіла про назви релігійних обрядів у системі родинно-обрядової лексики говірок населення Надсяння XIX–XX ст. Переклади Святого Письма Т.-Т.Галуцинського дослідила магістр філології *Галина Тимошик*. Канд. філол. наук *Ольга Кровицька* продемонструвала роль *К.Транквіліона-Ставровецького* в українській духовній культурі XVI–XVII ст.

Під час читань було розгорнуто виставку наукових праць ученого-енциклопедиста, виданих різними мовами в Україні, Польщі, Росії, Німеччині, Італії, США; представлено оригінальні світліни з родинних альбомів Ісаєвичів, покладено квіти на могилу *Ярослава Дмитровича* на Личаківському цвинтарі у Львові. Учасники наукового заходу наголосили на необхідності впорядкування чергового історико-мемуарного збірника на пошану визначного історика.

І.Б.Матяш (Київ)
НОВИНИ
УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКОЇ КОМІСІЇ ІСТОРИКІВ

19 травня 2015 р. на факультеті міжнародної політики, менеджменту та бізнесу Ужгородського національного університету з ініціативи співголови Українсько-угорської комісії істориків чл.-кор. НАН України *С.В.Віднянського* відбувся важливий науковий захід. У рамках XI Всеукраїнського фестивалю науки УжНУ відвідав відомий угорський історик та архівіст, професор Будапештського університету імені Етвеша Лоранда *Ласло Сьогі*, котрий прочитав лекцію і презентував свій проект «Угорські студенти в європейських університетах». Одним із результатів його стала книга «Закарпатські студенти в європейських університетах: 1407–1919», видана в Києві 2013 р. До організації наукового заходу долучився й Державний архів Закарпатської області (директор – *М.Д.Місюк*), який давно та плідно співпрацює з угорськими колегами, а заступник директора – головний зберігач фондів цього архіву *О.Й.Куташі* здійснила переклад згаданої книги з угорської. У заході, модератором якого був проєктор із науково-педагогічної роботи УжНУ д-р фіз.-мат. наук *І.І.Король*, узяли участь консул генерального консульства Угорщини в Ужгороді *Ласло Віда*, декан факультету міжнародної політики, менеджменту та бізнесу д-р іст. наук *І.І.Вовканич*, завідувач кафедри історії Угорщини та європейської інтеграції гуманітарно-природничого факультету Ужгородського університету, член Українсько-угорської комісії істориків д-р іст. наук *Є.Б.Кіш*, завідувач кафедри історії та суспільних дисциплін Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II канд. іст. наук *Ю.Ю.Чотарі*, інші науковці Ужгорода, Берегова, викладачі та студенти Ужгородського національного університету, керівництво держархіву Закарпатської області, представники преси.

Травнева наукова зустріч стала другим візитом професора Л.Сьогі на Закарпаття з презентацією цього проєкту. Уперше він представляв свою книгу на українській землі 3–4 листопада 2014 р. у Закарпатському угорському інституті імені Ференца Ракоці II в м. Берегове. Тоді праця викликала значний інтерес студентів і науковців, а книга стала справжнім бестселером. Учений отримав запрошення виступити з лекцією в Києві.

Проєкт «Угорські студенти в європейських університетах» під керівництвом професора Л.Сьогі здійснює група молодих науковців – студентів, аспірантів і випускників Будапештського університету імені Етвеша Лоранда. Його мета полягає у виявленні у зарубіжних архівах автентичних джерельних відомостей про навчання угорських студентів в європейських університетах та репрезентація їх у вигляді бази даних і друкованих праць різними мовами. Ця копітка робота з дослідження величезної кількості несистематизованих документів різними мовами, у тому числі середньовічних студентських реєстрів, триває вже понад два десятиліття. З огляду на унікальність досліджень вона має університетську й міжнародну фінансову підтримку. Її результатами стали 17 томів серійного джерельного видання, в яких опубліковано понад 70 тис. даних про реєстрацію студентів у зарубіжних вишах. Однак робота триває й до створеної електронної бази планується внесення близько 100 тис. даних.

В історичній науці Центральної Європи такі дослідження є доволі поширеною темою з огляду на важливість ролі університетів у розвитку національної інтелігенції, політичному й господарському житті, становленні мистецької еліти, впливу європейської системи освіти на народи, які проживали в басейні Дунаю, на Балканах,

на російську інтелігенцію. У нашій країні, на жаль, наукові пошуки у такому форматі на сучасних засадах ще не набули популярності. Важливим науковим здобутком у цій царині стали свого часу дослідження відомого науковця й щирого патріота України *Г.А.Нудьги*, який у контексті вивчення середньовічних університетів Європи за студентськими реєстрами з'ясував імена перших бакалаврів-українців. Слід згадати у цій царині й дослідження *О.М.Дзюби*¹ та *С.В.Віднянського*, присвячені українським високим школам за кордоном, у тому числі дещо пізнішого періоду². Цей період група науковців за керівництвом *Л.Сьогі* зараз досліджує. За результатами архівної евристики планується нове видання про студентів-закарпатців в Європі.

Проведенню подібних досліджень українськими науковцями, очевидно, перешкоджають не лише матеріальні чинники, а й недоступність вільного пересування Європою, мовні бар'єри, а, можливо, і брак небайдужого промотора, здатного зацікавити такою тематикою своїх учнів.

Саме таким є професор *Л.Сьогі*, у недавньому минулому – генеральний директор бібліотеки та архіву Будапештського університету імені Етвеша Лоранда (1995–2013 рр.), голова Спільки архівістів Угорщини (2000–2008 рр.), організатор Угорської архівної спільки вищої освіти як самостійної архівної фахової організації, ініціатор взаємних поїздок українських та угорських архівістів із метою обміну досвідом, дієвий організатор Першої українсько-угорської міжнародної науково-практичної конференції в Ужгороді (5–7 вересня 2005 р.), учасник кількох міжнародних історико-архівних конференцій в Україні.

Інтерес виконавців цього масштабного проекту поширюється також на території помежжя, де мешкали угорці. Відтак ними було виявлено відомості про мешканців Закарпаття, які стали студентами європейських університетів за доби середньовіччя та нового часу. Аналогічні видання професором *Л.Сьогі* здійснено двома мовами на підставі результатів досліджень наукової групи за його керівництвом спільно з румунськими, словацькими, чеськими колегами. Українська частина проекту опублікована угорською й українською мовами зі вступним словом *Ю.Ю.Мушки*, який тривалий час був надзвичайним і повноважним послом нашої країни в Угорщині. На його думку, «Ласлові Сьогі, для якого розвиток українсько-угорських зв'язків в архівній сфері є найважливішою темою в його діяльності, вдалося у своїй праці розкрити і показати традиції навчання упродовж півтисячолітнього періоду історії»³ такого неординарного регіону, як Закарпаття.

Щодо вихідців із території сучасного Закарпаття праця *Л.Сьогі* містить 873 записи-реєстрації студентів за період середньовіччя й нового часу. Цікаво, що найдавніші записи стосуються 1407–1525 рр. і кількісно представлені найбільше польськими, галицькими та буковинськими університетами й академіями (65 осіб), віденськими університетами та академіями (16 осіб) та італійськими університетами (4 особи)⁴.

¹ *Дзюба Е.Н.* Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским (вторая половина XVI – первая половина XVII в.). – К., 1987. – 129 с.

² Див.: *Віднянський С.В.* Заснування і діяльність Українського вільного університету – першої української високої школи за кордоном (1921–1945 рр.) // Український історичний журнал. – 1993. – №11/12. – С.68–80; 1994. – №4. – С.41–54; №5. – С.48–60; *Його ж.* Карловий університет, Празький університет // Енциклопедія історії України. – Т.4: Ка – Ком. – К., 2007. – С.113–114.

³ *Мушка Ю.* Звернення до читачів // *Сьогі Л.* Закарпатські студенти в європейських університетах: 1407–1919. – К.; Будапешт, 2013. – С.5.

⁴ Там само. – С.12.

На підставі опрацьованої автором джерельної інформації доведено, що найпопулярнішими серед мешканців Закарпаття навчальними закладами в той час були Краківський і Віденський університети. Студентом саме Краківського університету став 1407 р. мешканець Закарпаття Ладіслаус де Цап, який першим вирушив в Європу здобувати освіту. У записах за 1409 р. дослідники виявили його ім'я вже у Празькому університеті. Слід зазначити, що С.В.Віднянський указує на наявність імен українців у Карловому університеті ще наприкінці XIV ст.⁵, а Г.А.Нудьга серед спудеїв Великого колегіуму Ягеллонського університету в 1503 р. назвав таких осіб: «Stanislaus Petri de Vilna», «Valentinus Michaelis de Leopoli», «Alexius Petri de Mogila»⁶. У підготовленій Л.Сьогі базі даних за 1503 р. виявлено імена «Martinus Thome de Hust», «Matias Mathei de Chere», «Petrus Martini de Saswar»⁷. Згідно з дослідженнями Л.Сьогі, найбільшу кількість студентів європейських університетів серед міст Закарпаття дали Берегове та Варі (30 і 12 осіб відповідно)⁸. У книзі подано й відомості про першу жінку-студентку із Закарпаття (родом із нинішнього Виноградова), яка 1880 р. вступила до Віденської музичної академії. Загалом поряд з унікальними кількісними показниками видання містить ґрунтовний аналіз складу закарпатського студентства в Європі за місцем походження, національною ознакою, віросповіданням, факультетами та спеціалізацією.

Праця Л.Сьогі «Закарпатські студенти в європейських університетах: 1407–1919» є своєрідним ключем до вивчення проблеми формування української інтелігенції з європейською освітою та вагомим підґрунтям для ширших наукових досліджень. Проте зосередження уваги лише на Закарпатті дещо звужує проблему українських студентів в Європі, яка потребує всебічного дослідження.

За потребу започаткування таких досліджень спільними зусиллями висловилися учасники зустрічі 19 травня в Ужгородському національному університеті. Не менш слушними були й пропозиції щодо необхідності проведення подібних лекцій українськими та угорськими вченими на засадах взаємного обміну, організації наукових і науково-практичних конференцій, розроблення наукових тем, що становлять взаємний інтерес у діяльності Українсько-угорської комісії істориків.

⁵ Віднянський С.В. Карловий університет... – С.113–114.

⁶ Нудьга Г. Перші бакалаври і доктори // Його ж. На літературних шляхах. – К., 1990. – С.155.

⁷ Сьогі Л. Закарпатські студенти в європейських університетах: 1407–1919. – С.93–94.

⁸ Там само. – С.15.

О.О.КОВАЛЕВСЬКА (Київ)

ЮВІЛЕЙНА КОНФЕРЕНЦІЯ ВИПУСКНИКІВ І ВИКЛАДАЧІВ ЛІТНЬОЇ ШКОЛИ СТУДІЙ СХІДНОЇ ЄВРОПИ ВАРШАВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

20–22 липня 2015 р. у столиці Польщі відбулися відразу три важливих та взаємопов'язаних подій: закінчила свою роботу 25-та Літня школа Студій Східної Європи Варшавського університету, пройшли конференція та надзвичайний з'їзд її випускників і викладачів, присвячені ювілею.

Як відомо, Студії Східної Європи при Варшавському університеті було започатковано 1990 р. із завданням готувати молодих і добре освічених фахівців із так званих «східних справ» для потреб науки, держави та громадянського суспільства, котрі походили з Польщі, Центральної й Східної Європи, Кавказу, Середньої Азії, а також цікавилися минулим і сучасністю цих регіонів. Історія студій уходить своїм корінням у далекі міжвоєнні часи й пов'язана з двома «советологічними» інституціями: Східним інститутом у Варшаві (1926–1939 рр.) та Науково-дослідним інститутом Східної Європи у Вільно (1930–1939 рр.). Вони ставили собі за мету готувати молодих фахівців для державної й дипломатичної служби. При варшавському Східному інституті діяла Сходознавча школа, а при Віленському інституті – Школа політичних наук. Основними формами навчання були лекції та практичні заняття, що їх провадили відомі польські й закордонні фахівці. Не останню роль у діяльності згаданих шкіл відіграла пропаганда «прометеїської» ідеї, котра лежала в основі популярного в міжвоєнній Європі політичного й інтелектуального руху, що мав на меті боротьбу за незалежність радянських республік, яким упродовж 1918–1921 рр. насильницьким шляхом було нав'язано більшовицький режим. Цей рух у значній мірі постав завдяки діячам еміграційного уряду УНР, що діяв у Варшаві та Парижі. Підтримували його й еміграційні уряди Грузії, Азербайджану, Вірменії, Туркестану та ін.

Після Другої світової війни розвивати ідеї прометеїзму продовжили в Лондоні, де діяли Східний інститут (видавав часопис «The Eastern Review») та Східні курси. Величезний вплив на появу сучасних Студій Східної Європи свого часу справив Єжи Ґедройць, який уважав, що поляки повинні співпрацювати з українцями, білорусами та литовцями, адже саме здобуття незалежності цими країнами й добрі стосунки з Польщею стануть запорукою безпеки регіону в майбутньому. Відтак теперішні студії стали продовженням тих зусиль, які вживав підпільний за часів «Солідарності» Інститут Східної Європи (1983–1985 рр.).

У 1990 р. завдяки сприянню керівництва Орієнтологічного інституту, зокрема відомого тюрколога професора Тадеуша Майди, організовано Студії національних проблем Радянського Союзу й Центрально-Східної Європи. Їх ініціаторами стали Анджей Ананіч та Ян Маліцький. Дещо пізніше, після розпаду СРСР, було вирішено змінити назву на Студії Східної Європи та Середньої Азії, а згодом – Студії Східної Європи Варшавського університету.

Перша Літня школа відбулася 1992 р. Від того часу її випускниками стало понад 600 осіб із різних країн Європи, Азії, Кавказу. Усіх, хто пройшов через школу, об'єднує Міжнародний клуб, який регулярно проводить свої з'їзди та конференції. Перше таке зібрання відбулося 2000 р. у Варшаві. Там само проходили третій (2004 р.) і дев'ятий (2015 р.) з'їзди. Другий (2002 р.) відбувся у чеському Брно, четвертий (2005 р.) – у литовському Каунасі, п'ятий (2007 р.) – у Києві, шостий (2008 р.) – в Івано-Франківську та Яремче, сьомий (2010 р.) – у Варшаві й Непортові, восьмий (2013 р.) – у Празі.

Викладачами Студій Східної Європи, а також Літньої школи було понад 150 осіб. Серед них, перш за все, слід відзначити докторів габілітованих Йоанну Геровську-Каллаур, Александру Гнатюк, Казімежа Юрчака, Маріуша Ковальського, Якуба Садовського, професора Лешека Заштовта, запрошених професорів (visiting professors) Егідіуса Александравічуса, Данієля Бовуа, Нормана Дейвіса, Мирослава Гроха, Богдана Осадчука, Ричарда Пайпса, Майкла Ривкіна, Джейн Керрі, Яна Кубіка, Анджея Сулиму-Камінського та багатьох інших.

25-річчя Літньої школи Студій Східної Європи обумовило особливий порядок урочистостей та програму конференції. 20 липня 2015 р. після останніх лекцій для цього річних слухачів було організовано зустріч із членами правління Міжнародного клубу, під час якого чинні президенти *Роман Барон* (Прага) і *Роман Мадецький* (Брно) привітали присутніх, розповіли про клуб та засади його функціонування. Члени правління *Русіс Камунтавічус* (Каунас) і *Ольга Ковалевська* (Київ) розповіли про сайт клубу й умови членства, запросивши молодь приєднатися до решти учасників і взяти участь у конференції з нагоди ювілею. О 16-й год. в костелі Св. Йосипа, Нареченого Пресвятої Діви Марі відбулася традиційна меса в пам'ять померлих викладачів та випускників школи, а ввечері пройшли врочистості з нагоди 25-річчя студій і школи, під час яких з привітальними словами до присутніх 98 випускників, 8 викладачів та 7 членів оргкомітету звернувся незмінний директор професор *Ян Маліцький*, екс-міністр закордонних справ і нинішній посол України в Польщі *Андрій Дециця*, ректор Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника, член правління Міжнародного клубу випускників і викладачів Літньої школи *Геор Цепенда*. Усім учасникам заходу Ян Маліцький від імені організаторів презентував яскраво ілюстрований численними світлинами інформаційний альбом «Студії Східної Європи Варшавського університету: 25-річний ювілей, 1990–2015».

Наступного дня відбулася публічна лекція польського економіста й політика, організатора та ідеолога економічних реформ у сусідній країні проф. *Лешека Бальцеровича* на тему «Інституціональні та економічні зміни після соціалізму». У тезовій формі автор виклав основи розуміння капіталізму та соціалізму, їх принципову різницю, обумовив нежиттєздатність соціалістичного способу виробництва й необхідні інституціональні та економічні зміни, які можуть скласти основу переходу від планової економіки до ринкової. У дискусії, що розгорнулася після лекції, обговорювалися питання, переважно пов'язані з сучасним становищем України. На прохання озвучити умови успішного реформування, необхідні для нашої країни, польський економіст зазначив, що такими мають стати система демократичних виборів як запорука політичної конкуренції, приватна власність як основа господарської ініціативи громадян, верховенство права як регулятор суспільного життя в його політичних та економічних формах. На запитання щодо засилля в Україні кланово-олігархічних груп та перспектив боротьби з ними, Л.Бальцерович висловив міркування стосовно небажаності ведення «війни на два фронти», тобто спочатку треба розібратися з агресією Росії, а потім уже вступати у відкрите протистояння з «олігархами». На прохання висвітлити перспективи змін у Білорусії, доповідач зазначив, що він не бачить таких у найближчому майбутньому за нинішнього керівництва цієї країни. Після завершення обговорення аудиторія влаштувала лекторові овацію, а директор Ян Маліцький запросив Лешека Бальцеровича вручити дипломи цього річним випускникам 25-ї Літньої школи.

У другій половині дня 21 липня в конференц-залі Центру тренінгів і конференцій «Ґеовіта» (Ядвісин) розпочалися виступи випускників різних років, об'єднані загальною

темою «Досвід 25-ліття». Робота тривала в рамках чотирьох панелей, модераторами яких по черзі ставали всі члени правління Клубу випускників. *Русіс Камунтавічус* (Каунас) у своєму виступі проаналізував статистику щодо кількості слухачів Літньої школи, які кожного року подають свої заявки на конкурс, країн їх походження, володіння польською й англійською мовами, подальших наукових планів та участі в міжнародній співпраці. *Ольга Морозова* (Миколаїв) зацікавилася характером діяльності школи впродовж 25 років її існування. *Ольга Ковалевська* (Київ) увазі учасників конференції запропонувала тему «Пам'ятник та пам'ять: стратегії візуалізації історичної пам'яті», розглянувши конкретні приклади різних варіантів візуалізації історичної пам'яті країн пострадянського простору, та виокремивши сучасні тенденції цієї політики в Україні. *Наталія Міненкова* (Донецьк/Вінниця) у доповіді «Важка дорога України на Захід, або Специфіка системної трансформації» окреслила болючу для українців тему війни на Донбасі, проблему анексії Росією Кримського півострова. Головна думка доповідачки, з якою вона звернулася до учасників конференції, полягала у закликку відмовитися від спрощеного ставлення, адже далеко не всі мешканці Донеччини й Луганщини – сепаратисти, і далеко не всі жителі решти території України – патріоти. *Ольга Вознюк* (Львів/Відень) представила увазі аудиторії доповідь «Культурна візія Галичини: перед та після розпаду провінції». *Геннадій Корольов* (Київ) зосередився на постаті відомого польського геополітика Оскара Галецького та його концепції Центрально-Східної Європи. Доповідач розкрив особливості інтерпретацій запровадженого О.Галецьким поняття, еволюцію його власних поглядів на об'єкт досліджень. *Наталія Єржиківська* (Київ) крізь призму контактів французьких та українських письменників, істориків, дипломатів спробувала висвітлити цікаві моменти Версальської (Паризької) мирної конференції 1919 р. *Юрій Федорик* (Бердянськ) звернув увагу учасників зібрання на непередбачувані наслідки російської релігійної політики на території Царства Польського у другій половині XIX ст. У доповіді в основному йшлося про зміну віросповідання місцевими мешканцями, які замість офіційного православ'я обирали католицизм або уніатство. *Андрій Пукіто* (Каунас) свій виступ присвятив ролі національних меншин у двосторонніх стосунках держав Центрально-Східної Європи на прикладі литовсько-польських взаємин 1990–2015 рр. Усі доповіді супроводжувалися дискусіями та жвавим обміном думками між учасниками конференції.

Окремим пунктом програми стала презентація двотомника доповідей та досліджень, які постали в результаті проведення попередньої конференції у Празі у вересні 2013 р. Оскільки тоді форум було приурочено до 90-річчя чеської полоністики, організатори презентували перший чеськомовний том наукових праць, об'єднаних спільною темою «Чеські дослідження Польщі в європейському контексті». Фактично це – колективна монографія за загальною редакцією міжнародної групи фахівців. Другий том цієї праці, як зазначили відповідальні редактори *Роман Барон* (Інститут історії Чехії Чеської академії наук) та *Роман Мадецький* (Університет Масарика, Брно), має з'явитися до кінця поточного року польською мовою. Саме цей том міститиме матеріали з історії української полоністики. Приємним закінченням цього конференційного дня став святковий салют на честь 25-річчя Літньої школи Студій Східної Європи.

22 липня відбулося підбиття підсумків конференції, традиційна церемонія передачі повноважень новому президентові Міжнародного клубу, яким став Давид Колбая (Грузія), а також було обране ймовірне місце проведення наступної конференції та з'їзду випускників і викладачів Літньої школи, котра має відбутися влітку 2017 р.

О.А.Бачинська (Одеса), М.С.Кучерук (Одеса)

І ВСЕУКРАЇНЬСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 600-РІЧЧЮ МІСТА «КОЧУБІЇВ – ХАДЖИБЕЙ – ОДЕСА»

Захід, приурочений до першої письмової згадки про місто Одесу (1415 р.), відбувся 29 травня 2015 р. в Одеському національному політехнічному університеті. Його організатором стала кафедра історії та етнографії України ОНПУ, а участь узяли провідні фахівці з різних міст нашої країни, у тому числі Києва, Одеси, Харкова, Черкаса, Миколаєва.

Відкрилося зібрання виголошенням привітань учасникам від директора Інституту історії України НАНУ академіка *В.А.Смоля* та від імені ректора ОНПУ д-ра техн. наук *Г.О.Оборського*, які зачитав проректор із наукової роботи *Д.В.Дмитришин*. У привітанні *В.А.Смоля*, зокрема, ішлося про необхідність вивчення історії такою, якою вона була насправді, встановлення достовірних фактів, розвінчування міфів, незважаючи на політиків, які часто переслідують інтереси поточного дня.

На пленарному засіданні було виголошено декілька доповідей. Так, співпраці вчених Одеси й академічного Інституту історії України свій виступ присвятив д-р іст. наук *О.П.Реєнт*, який відзначив, що це співробітництво відбувається вже впродовж 50 років у різних галузях історичної науки, у тому числі з історії Південної України. Доповідач наголосив, що дослідники з різних регіонів України беруть участь у редколегіях збірників «Інтелігенція і влада», «Чорноморська минувшина», «Південний Захід: Одесика», колективних монографіях «Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.», «Історія українського козацтва», у роботі наукових осередків (Одеське товариство краєзнавців, відділ історії козацтва на Півдні України та ін.).

Д-р іст. наук *Т.Г.Гончарук* у доповіді «Будівлі османського Хаджибею (Одеси) 1760–1780-х рр.: за матеріалами опублікованих джерел» звернувся до наявних відомостей про житлові, військові й комунікаційні споруди міста. Дослідник проаналізував плани, схеми, карти й опубліковані тексти російського агента *І.Іслєньєва* (1766 р.), французьких інженерів *Лафітта-Клаве* (1784 р.), *Ф. де Волана* (1793 р.), листування графа *Г.Потьомкіна*, турецькі опубліковані документи. Частина цих джерел уперше ввійшла до збірника «Історія Хаджибея (Одеси) 1415–1795 рр. у документах» (Одеса, 2000 р.). Автор відзначив, що ці матеріали дають можливість стверджувати про важливість порту Хаджибей у торгових комунікаціях півдня України й Османської імперії, його стратегічне значення у воєнних змаганнях кінця ХVІІІ ст.

Аналіз перших писемних згадок про попередників Одеси (Кочубіїв – Хаджибей) зробив краєзнавець *О.Є.Степанченко*. Він зазначив важливість і достовірність повідомлення польського хроніста *Яна Длугоша* про цей населений пункт як торговельний пункт між Польським королівством і Візантією. Запропонував, на його думку, точну дату першої згадки про майбутню Одесу – 19 травня 1415 р.

Неоднозначно було сприйнято виголошені на пленарному засіданні доповіді д-ра іст. наук *І.В.Сапожнікова* («*Андре-Жозеф де Лафітт-Клаве у Хаджибей у 1784 р.*»), де вчений запропонував нові погляди на перебування французького інженера у цьому місті, та канд. іст. наук *О.О.Синявської* («*О.І.Маркевич про ювілей Одеси*»), в якій ішлося про суперечливість дня і дати відзначення ювілею в ХІХ ст.

Слід відзначити, що ще до початку роботи конференції вийшли друком матеріали доповідей учасників, де розглядалися питання, пов'язані з актуальними проблемами

розвитку Південної України, зокрема Одеси, у XVI–XXI ст., висвітлювалися роль і значення козацтва, різних етнічних груп, окремих діячів в історії міста.

У рамках конференції працювало три секції: «Історіографія та джерела з історії міста», «Питання суспільно-політичної й економічної історії міста», «Досягнення Одеси в галузі науки, техніка, освіти і культури». Із доповідями на них виступили д-р іст. наук *Г.І.Гончарук* («Монографічна Одесика в Одеському національному політехнічному університеті»), д-р іст. наук *О.А.Бачинська* («Одеса як центр османських переселенців на початку російсько-турецької війни 1806–1812 рр.»), д-р іст. наук *Н.М.Діанова* («Місце Покровської єдиновірської церкви в історії Одеси»), канд. іст. наук *О.В.Мельник* («Д.Г.Атлас і дослідження історії Хаджибею – Одеси у 1905–1917 рр.»), канд. іст. наук *А.І.Мисечко* («Олександр Болдирев як політичний аналітик»), канд. іст. наук *Л.В.Новікова* («Хаджибейська тематика у працях одеського історика А.О.Скальковського»), канд. іст. наук *А.В.Хромов* («Джерела з історії одеської міської поліції: фонди Державного архіву Одеської області»), канд. іст. наук *В.А.Савченко* («Конфедерація анархістських організацій України “Набат” в Одесі і радянська влада: початок боротьби (червень – липень 1919 р.)»), канд. іст. наук *О.Є.Музичко* («Грузини Південної України за доби Хаджибею (XVII–XVIII ст.)»), *О.О.Феденко* («Початок формування італійської громади Одеси: 1794–1810 рр.»), *О.І.Сорокіна* («Хаджибей – стихотворная повесть, написанная в 1829 году» як один з перших літературних творів про місто Хаджибей (Одесу)), *О.С.Амеліна* («Хаджибей – центр здобичницького промислу козаків»), *В.В.Паламарчук* («Походи козацьких ватаг на Кучубей (Одесу) у XVII ст.»).

У рамках конференції було презентовано емблему відзначення 600-річчя Одеси, розроблену одеськими художниками Анатолієм та Людмилою Кравченками (консультанти – д-р іст. наук Т.Гончарук і заслужений художник України С.Савченко).

Учасники конференція за результатами роботи наукового форуму ухвалили низку рекомендацій:

1. Місцевій владі, усім адміністративним структурам, навчальним закладам, творчим і громадським організаціям день традиційного святкування Одеси 2 вересня провести під гаслом 600-річчя легендарного міста.

2. Одеським міському голові та міській раді розпочати підготовку до спорудження у центрі міста пам'ятника (скульптурної композиції) представникам народів, які заснували, розбудовували, захищали й розвивали Одесу. Із цією метою до широкої дискусії про зміст і форму пам'ятника, до організації конкурсу на кращий його проект та вибір місця встановлення слід залучити творчі організації художників, архітекторів, скульпторів, будівельників, засоби масової інформації.

3. Дослідникам минувшини міста налагодити зв'язки з литовськими, польськими, турецькими істориками, які вивчають минуле своїх країн у XII–XIX ст., для координації зусиль у висвітленні названої проблеми. Одеським історикам важливо приступити до розгляду документів і матеріалів іноземних архівів.

Привітання академіка НАН України В.А.Смолія та напрацьовані конференцією рекомендації опубліковано в місцевих ЗМІ, а матеріали наукового заходу презентовано одеському міському голові.

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

- Актуальні проблеми всесвітньої історії:** конфлікти як складова міжнародних відносин: Зб. наук. пр. / За ред. А.І.Кудряченка. – К.: Фенікс, 2014. – 310 с.
- Афонское наследие:** Научный альманах: Мат. Междунар. науч. конф. «Русь и Афон: тысячелетие духовно-культурных связей» (28–29 ноября 2014 г., Чернигов) / Глав. ред. С.Шумило. – Вып.1/2. – К.; Чернигов: МИАНУ, 2015. – 512 с.
- Бойко О.**
Нариси життя Києва, 1919 рік: політика і повсякденність. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2015. – 143 с.
- Верменич Я.**
Простір у науці і людина у науковому просторі: (до 100-річчя академіка НАН України П.Т.Трощака). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 76 с.
- Вірмено-українські історичні зв'язки:** Мат. Міжнар. наук. конф. (Львів, 29–31 травня 2008): Зб. присвяч. пам'яті проф. Я.Дашкевича / Ред. К.Бардакчян, Ф.Сисин, А.Ясиновський. – Л.: Львівська політехніка, 2011. – 146 с.
- Владимир Николаевич Чисников:** К 65-летию со дня рождения и 35-летию научной деятельности: Биобиблиограф. указ. / Отв. ред. Я.Н.Ярмаш; сост.: В.В.Буран, Т.А.Плугатар. – К.: Леся, 2014. – 119 с.
- Гайдуцький П.**
Аграрна реформа Л.Д.Кучми в Україні. – К.: Інформаційні системи, 2015. – 448 с.
- Гальчак С.**
Жіноче обличчя війни: вінничанки на захисті Вітчизни (1941–1945). – Вінниця: Балюк І.Б., 2015. – 460 с.
- Гальчак С.**
Ратна слава Вінниччини: Час. Події. Особистості. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2015. – 608 с.
- Гальчак С.**
Словом і багнетом: журналісти Вінниччини у Другій світовій війні. – Вінниця: Балюк І.Б., 2015. – 100 с.
- Гальчак С.**
Сосни у пліні часу: від давнини до початку XXI ст. – Вип.4: Село і люди. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2014. – 360 с.
- Геноцид вірмен в Османській імперії:** Мат. Міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 15–16 квітня 2015 р.). – Дніпропетровськ: Пороги, 2015. – 154 с.
- Греки у міжнародній торгівлі на Півдні Російської імперії, XVIII–XIX ст.:** Міжнар. конф., 8–10 жовтня 2010 р. = Greeks in the International Trade of the South of the Russian Empire, 18th – 19th Centuries: International Conference. – К.; Ніжин: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 70 с.
- Гуржій О.**
Політико-адміністративне й територіальне реформування Гетьманщини у XVIII ст.: причини, перебіг, наслідки / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 80 с.
- Дмитріюк В.**
Дорогами війни і миру: Спомини з додатком матеріалів до історії сім'ї. – [Б.м.], 2012. – 160 с.
- Документальна спадщина Свято-Преображенського Максаківського монастиря XVII–XVIII ст. / о. Ю.Мицик, І.Тарасенко.** – Т.2: Документальна спадщина монастирів Гетьманщини. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2015. – 174 с.
- Зінчук М.**
Русло у скелях: літопис тетерівської громади. – Житомир: Рута, 2015. – 516 с.
- Зовнішня політика України** в умовах глобалізації: Анотована історична хроніка міжнародних відносин (2004–2007) / Відп. ред. А.Ю.Мартинов; авт. кол.: С.В.Віднянський, О.М.Горенко, А.Ю.Мартинов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 394 с.
- Іваднєв В.В., Іваднєв В.І.**
Судноплавство русів: (з найдавніших часів до X ст.). – К.: Просвіта, 2015. – 216 с.
- Інноваційна Україна 2020:** Національна доповідь / За заг. ред. В.М.Гейця та ін. – К.: Експрес, 2015. – 336 с.
- Історія Київського університету /** Гол. редкол. Л.В.Губерський. – К.: Київський ун-т, 2014. – 895 с.
- «Кочубіїв – Хаджибей – Одеса»:** Мат. Першої Всеукр. наук. конф., присвяч. 600-річчю міста (28–29 травня 2015 р., м. Одеса) / Гол. редкол. Г.І.Гончарук. – Одеса: Політехперіодика, 2015. – 174 с.
- Крымские репатрианты:** депортация, возвращение и обустройство / О.А.Габриелян, С.А.Ефимов, В.Г.Зарубин и др. – Симферополь: Амена, 1998. – 340 с.

Кудлай О.

Українська Центральна Рада:
Протоколи II–IV сесій: Документи
(квітень – жовтень 1917 р.) / Відп. ред.
В.Ф.Верстюк. – К.: Ін-т історії України
НАН України, 2015. – 222 с.

Культура і мистецтво вірменської діаспори
в Україні: Мат. Міжнар. наук.-практ. конф.
Львів, 19–20 листопада 2011): 3б. присвяч.
пам'яті проф. Я.Дашкевича / Упор. і відп. ред.
А.Ясіновський. – Л.: Укр. католицький ун-т,
2012. – 176 с.

Кульчицький С.

Радянська індустріалізація на Донбасі:
1926–1938. – К.: Ін-т історії України НАН
України, 2015. – 120 с. (серія «Студії з
регіональної історії: Степова Україна»)

Лисенко Олександр Євгенович:

доктор історичних наук, професор.
До 60-річчя від дня народження:
Бібліограф. покажч. / Наук. ред. В.А.Смолій;
уклад.: Г.М.Голиш, Т.В.Заболотна. –
К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. –
128 с.

Міністерство внутрішніх справ України:

події, керівники, документи та матеріали
(1917–2017 рр.): У 6 т. / За заг. ред.
А.Б.Авакова. – Т.ІІ: Народне секретарство –
Народний комісаріат внутрішніх справ
радянської України (грудень 1917 р. – грудень
1922 р.). – К.; Х.: Держ. наук.-дослід. ін-т МВС
України, 2014. – 948 с.

Міністерство внутрішніх справ України:

події, керівники, документи та матеріали
(1917–2017 рр.): У 6 т. / За заг. ред.
А.Б.Авакова. – Т.ІІІ: Народний комісаріат
внутрішніх справ Української СРР (грудень
1922 р. – грудень 1930 р.). – К.; Х.: Держ. наук.-
дослід. ін-т МВС України, 2015. – 940 с.

Моця О.

Землероби та качівники на Великому
Кордоні Східної Європи в часи Київської Русі:
Присвяч. XXII Міжнар. конгресу істориків
(Цзінань, КНР, 23–29 серпня 2015 р.). – К.: Ін-т
історії України НАН України, 2015. – 296 с.

Нові сторінки історії Донбасу: 3б. ст. / Гол.

ред. З.Г.Лихолобова. – Кн.20. – Донецьк:
ДонНУ, 2011. – 181 с.

Нові сторінки історії Донбасу: 3б. ст. / Гол.

ред. З.Г.Лихолобова. – Кн.21. – Донецьк:
ДонНУ, 2012. – 306 с.

**Південь України: етноісторичний, мовний,
культурний та релігійний виміри:** Мат.
V Міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 24–25 квітня
2015 р.). – Одеса: ОНУ, 2015. – 442 с.

Подобед О.

**Іван Багрянний: громадсько-політична та
культуротворча діяльність.** – К.: Ніка-Центр,
2014. – 248 с.

Право на імя: Біографіка ХХ века:

Чтения памяти Вениамина Иофе:
Избранное 2003–2012 / Отв. ред.
Т.Б.Притыкина. – Санкт-Петербург:
Мемориал, 2013. – 640 с.

Проблеми вивчення історії Української

революції 1917–1921 років / Гол. ред.
В.Ф.Верстюк. – Вип.10. – К.: Ін-т історії
України НАН України, 2014. – 400 с.

Проблеми історії України XIX – початку

XX ст.: 3б. наук. пр. / Гол. редкол. О.П.Реєнт. –
Вип.23: Перша світова війна й Україна (до
100-річчя початку Великої війни). – К.: Ін-т
історії України НАН України, 2014. – 318 с.

Проблеми історії України: факти, судження,

пошуки / Відп. ред. С.В.Кульчицький. –
Вип.23. – К.: Ін-т історії України НАН України,
2015. – 349 с.

Професор Володимир Замлинський: (до

85-річчя від дня народження) / Гол. редкол.
Я.С.Калакура. – Корсунь-Шевченківський:
В.М.Гаврищенко, 2015. – 254 с. (серія «Історики
Київського університету: історіографія
персоналій»)

Професори Київського університету:

Біографічний довідник / Гол. ред. ради
Л.В.Губерський; упор.: С.Ю.Алтухова,
К.В.Бойко, І.В.Ващенко та ін. – К.: Київський
ун-т, 2014. – 591 с.

Реабілітовані історією: Черкаська

область. – Кн.8. – Черкаси: Інтроліга TOP,
2013. – 800 с.

Реабілітовані історією: Чернігівська

область / Упор.: О.Б.Коваленко, Р.Ю.Поджур,
О.В.Лисенко. – Кн.5. – Чернігів: Лозовий В.М.,
2014. – 696 с.

Ричка В.

Лицар духу: Володимир Великий в історії
та пам'яті. – К.: Ін-т історії України НАН
України, 2015. – 132 с.

Роль міжнародних організацій

у діяльності інститутів громадянського
суспільства в Україні: Аналітична доповідь /
Кер. авт. кол. А.І.Кудряченко. – К.: Ін-т
всесвітньої історії НАН України, 2015. –
88 с.

Середа О.

**Між польським слов'янофільством та
російським панславізмом:** Сприйняття та
розвиток слов'янських ідей серед українських
(руських) громадських діячів півдавстрійської
Галичини у 60-х роках XIX століття =
Between Polish Slavophilism and Russian Pan-
Slavism: Reception and Development of the
Slavic Ideas by Ukrainian (Ruthenian) Public
Activists of Austrian Galicia in the 1860s. –
Вип.1: Українознавчі розвідки. – Л.: Ін-т
українознавства ім. І.Крип'якевича НАН
України, 2012. – 44 с.

Сіньова Л.М.

Правове регулювання соціального захисту жертв нацистських переслідувань. – К.: Київський ун-т, 2014. – 239 с.

Соціальні виміри поселенської структури: (досвід соціальної паспортизації) / Відп. ред. Ю.Саєнко, О.Рогожин. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2011. – 275 с.

Соціум: Альманах соціальної історії / Гол. ред. В.Смолій. – Вип.11/12. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 410 с.

Соченко В.

Церква Богородиці Десятинна в Києві / Відп. ред.: Г.Івакін, В.Вечерський. – К.: Мистецтво, 2014. – 224 с.

Спеціальні історичні дисципліни:

питання теорії та методики: Зб. наук. пр. / Гол. ред. ради В.А.Смолій. – Ч.25: Електронні інформаційні ресурси. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 260 с.

Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. до 80-річчя д-ра іст. наук, проф., заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата Держ. премії України в галузі науки і техніки М.Ф.Дмитрієнко / Відп. ред. Г.В.Боряк; упор. В.В.Томазов. – Ч.26/27. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 528 с.

Сучасні дискусії про Другу світову війну: Зб. наук. ст. та виступів укр. і зарубіж. істориків / Упор. та ред.: Я.Грицак, П.Кендзьор, С.Турканік. – Л.: ЗУІЦ, 2012. – 224 с.

Ткаченко В.

«Риболовля на блешню» по-російськи. – К.: Знання України, 2015. – 63 с.

Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. / Відп. ред. В.Даниленко. – Вип.20. – Л.: Растр-7, 2015. – 418 с.

Україна: Материк і півострів. – К.: Картографія, 2014. – [Б.с.]

Україна: Національний склад населення. – К.: Картографія, 2014. – [Б.с.]

Ханко В.

Енциклопедія мистецтва Полтавщини: У 2 т. – Т.2: М–Я. – Полтава: АСМІ, 2015. – 435 с.

Християнізаційні впливи в

Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років: Мат. Міжнар. наук. конф. (19–20 листопада 2010 р., Чернігів). – Луцьк: Терен, 2011. – 308 с.

Цветков С.В.

Поход русов на Константинополь в 860 году и начало Руси. – Санкт-Петербург: Русско-Балтийский информационный центр БЛИЦ, 2010. – 248 с.

Шеретюк В.

Українське дисидентське питання в політичних відносинах Росії і Речі Посполитої (кінець XVII–XVIII ст.). – Рівне: О.Зень, 2015. – 224 с.

Шумило В.

Схиархимандрит Лаврентий и его время: Очерк церковной истории Черниговщины (1868–1950 годы). – Изд. 3-е, испр. и доп. – Чернигов: Вера и жизнь, 2012. – 88 с.

Шумило С.

В катакомбах: Православное подполье в СССР: Конспект по истории Истинно-православной церкви в СССР. – Луцк: Терен, 2011. – 272 с.

Шумило С.

«Духовное Запорожье» на Афоне: Малоизвестный казачий скит «Черный Выр» на Святой Горе. – К.: УПЦ, 2015. – 116 с.

Шумило С.В.

Преподобный Паисий Величковский и Запорожская Сечь: Малоизвестные письма прп. Паисия Величковского к кошевому атаману Войска Запорожского Петру Калнышевскому: к истории взаимоотношений. – К.: Серпухов: Наследие православного Востока, 2015. – 128 с.

Этноконфессия в советском

государстве: Меннониты Сибири в 1940–1980-е годы: религиозные диссиденты: Документы и материалы / Сост. и науч. ред. А.И.Савин. – Новосибирск: Посох, 2015. – 559 с.

Я тобою, Україно, живу... / Упор.:

П.В.Бабенко, В.М.Іршенко, Г.О.Клепак та ін.; вступ. ст. В.А.Смолія. – К.: Фенікс, 2010. – 200 с.

Pociąg do historii. – Wrocław: Pamięć i Przyszłość, 2008. – 117 s.

Літературу підібрали: завідувача відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Острівська

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

- BILOUS N.O. Luts'k Vogt in 15–17th Centuries: Characteristics of the Institution and Personalities of Sergeants 4
- STANISLAVS'KYI V.V. Identification of the Ukrainian Merchants of the Zaporizhian Host in the “External” and “Internal” Documentation of Russian Embassy in the Ottoman Empire (Early 18th Century) 23
- HLYZ' YU.I. Financial Activity of the Kyiv City Council (1871–1914) 37
- PYRIH R.YA. The Activity of I.Kistiakovs'kyi in the Governments of Ukrainian State (May – December, 1918) 59
- LEVCHUK N.M. (*Kyiv, Ukraine*), BORIAK T.H. (*Kyiv, Ukraine*), WOLOWYNA O. (*Chapel Hill, USA*), RUDNYTS'KYI O.P. (*Kyiv, Ukraine*), KOVBASIUK A.B. (*Kyiv, Ukraine*). Losses in Urban and Rural Areas of Ukraine in Consequence of Holodomor in 1932–1934: New Evaluations 84
- KUZ'MENKO YU.V. (*Nizhyn*). From Party Discipline to Political Conjuncture: Perestroika in the Perception of USSR Party Nomenclature 113
- MAL'SHYNA K.V. (*Kyiv, Ukraine*), SINKEVYCH YE.H. (*Mykolaiv, Ukraine*), PEROVSEK J. (*Ljubljana, Slovenia*). Ukrainian and Slovenian National Idea in the 20 Century: Comparative Analysis 127

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

- KUTSENKO YU.YU. (*Kherson*). Figure and the Heritage of M.Drahomanov in Ukrainian Historiography: Stereotypes and Canon 139
- KOROLIOV H.O. European Federalist, Imperialist and Political Realist: Polish Historians About J.Pilsudski and His East-Directed Policy 148

PERSONS IN HISTORY

- SMOLII V.A., REIENT O.P. The Lucky Man (Commemorating the 100th Anniversary of the Birth of Academician of NASU, Hero of Ukraine P.T.Tron'ko) 161

IN SUPPORT FOR HISTORY LECTURER

- YAKUBOVA L.D. The Ukrainian Nation-Building Process vs Imperial Practices of Marginalization in the Donbas (Early 18 – 21st Centuries) 173

HISTORIOGRAPHICAL CLASSIC

- BILAS L.-R.R. History as a Tempter (*introductory article by O.V.Yas'*) 189

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

- Yakymovych B. Ukraine and Ukrainians: Events of the Past and Present: Selected Works (*H.M.Starodubets', Zhytomyr*) 209
- Karpov V. Formation and Development of Military Symbology of Ukraine: 1991–2012 (*M.F.Dmytriienko, Ya.O.Ishchenko*) 216
- Assmann A. Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur: Eine Intervention (*A.Yu.Martynov*) 220

CHRONICLES

- LYTVYN M.R. (*L'viv*), KHAKHULA L.I. (*L'viv*). V Scientific Readings of Academician Ya.D.Isaievych 225
- MATIASH I.B. The News from Ukrainian-Hungarian Committee of Historians 229
- KOVALEVS'KA O.O. Jubilee Conference Alumni and Faculty of the Summer School of the Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego 232
- BACHYNS'KA O.A. (*Odesa*), KUCHERUK M.S. (*Odesa*). I All-Ukrainian Scientific Conference, Commemorated to the 600th Anniversary of the City “Kochubiiv – Khadjibey – Odesa” 235

- New Publications** Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine 237